

Izazovi integrisanja rodne ravnopravnosti u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno zasnovanog nasilja

Urednice
Zilka Spahić Šiljak
Jasna Kovačević
Jasmina Husanović

Izazovi integrisanja rodne ravnopravnosti u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno zasnovanog nasilja

Urednice

Zilka Spahić Šiljak

Jasna Kovačević

Jasmina Husanović

Sarajevo, 2022.

Impresum

Izazovi integrisanja rodne ravnopravnosti u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno zasnovanog nasilja

Izdavač: TPO Fondacija

Suizdavači: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu,
Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Univerzitet u Banjoj Luci

Urednice: Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović

Lektura/korektura: Ifeta Palić-Kupus, Klaudija Mlakić Vuković, Sandra Zlotrg

Recenzenti_ce: Mirjana Dokmanović, Nerzuk Ćurak, Inga Tomić-Koludrović, Olivera Komar

DTP/naslovnica: Neven Misaljević

Štampa: Dobra knjiga d.o.o.

Sarajevo, 2022. godine

ISBN 978-9926-422-26-4 (TPO Fondacija)

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod

ID brojem 51183366

British Embassy
Sarajevo

Ovu publikaciju finansira Vlada Ujedinjenog Kraljevstva, u okviru projekta UNIGEM ("Univerzitet i gender mainstreaming"). Svi stavovi izneseni u ovoj publikaciji ne odražavaju i stavove Vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

Sadržaj:

Zahvale	7
UVOD: IZAZOVI INTEGRISANJA RODNE RAVNOPRAVNOSTI U UNIVERZITETSKOJ ZAJEDNICI: PROTIV RODNO ZASNOVANOG NASILJA	
Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović	9
Poglavlje 1. Rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje na univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji: pregled teoretskog i metodološkog okvira i ključnih nalaza	
Jasna Kovačević	25
Poglavlje 2. “Samo se šalim”: Analiza seksističkog humora i uvredljivih komentara na univerzitetima Balkana	
Jelena Čeriman, Zilka Spahić Šiljak	45
Poglavlje 3. Jezik i rodna ravnopravnost u akademskom kontekstu: regionalna perspektiva	
Jasmina Čaušević, Ajla Demiragić, Brigita Miloš, Lamija Subašić	65
Poglavlje 4. Sociokulturni aspekti rodno zasnovanog nasilja: porodica, mediji i obrazovanje	
Merima Jašarević	87
Poglavlje 5. Percepcija uticaja religije na rodno zasnovano nasilje	
Lana Bobić, Jadranka Rebeka Anić	101
Poglavlje 6. Percepcije i iskustva univerzitetskih nastavnika o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji: refleksije tradicionalnih i kulturnih činilaca	
Alija Selimović, Ljubica Tomić Selimović	113
Poglavlje 7. Izazovi intersekcionalnosti u analizi rodne ravnopravnosti na univerzitetima: Lekcije UNIGEM istraživanja	
Jasmina Husanović	127
Poglavlje 8. Rod, invalidnost i intersekcionalnost	
Vesna Bratovčić	143
Poglavlje 9. Marginalizovane grupe i rodno zasnovano nasilje na fakultetima: izazovi LGBTIQ populacije i osoba sa invaliditetom	
Zoran Krstić	155

Poglavlje 10. Značaj institucionalizovanja rodne politike

Milena Karapetrović 167

Poglavlje 11. Orodnjavanje nastavnih planova i programa

Dženana Radončić, Karolina Lendák-Kabók 179

Poglavlje 12. Usklađivanje nastavnih planova i programa na univerzitetima na Balkanu sa standardima Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti

Nikoleta Đukanović 193

Sažetak 207

ZAHVALE

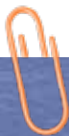
Ova publikacija nastala je kao rezultat obimnih istraživačkih poduhvata u sklopu petogodišnjeg projekta UNIGEM, koji je 2021. godine pokrenula TPO Fondacija iz Sarajeva sa ciljem umrežavanja univerziteta iz regiona, razmene ekspertize, orodnjavanja visokog obrazovanja uspostavljanjem mehanizama za rodnu ravnopravnost (saveta ili centara), usvajanja gender akcionih planova (GAP), obogaćivanja nastavnih planova i programa u oblasti rodne ravnopravnosti te senzibilisanja nastavnog kadra i studenata/kinja kroz različite vidove tematskih edukacija i treninga. Sve su to razlozi zašto je uspostavljeno partnerstvo sa 18 univerziteta (a od ove godine 19) iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore, što je veliki iskorak i za visoko obrazovanje i za regionalnu saradnju jer se kroz umrežavanje, razmenu ekspertize i iskustava orodnjava visoko obrazovanje kroz brojne primere i modele dobre prakse.

Zahvaljujemo svim partnerskim univerzitetima na podršci u istraživanju koje je urodilo ovom publikacijom, a to su Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Banjoj Luci, Univerzitet u Tuzli, Sveučilište u Mostaru, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar, Sveučilište Hercegovina, Univerzitet u Bihaću, Univerzitet Istočno Sarajevo, Univerzitet u Zenici, Internacionalni univerzitet Travnik, Internacionalni Burch univerzitet, Sarajevo School of Science and Technology, Sveučilište u Rijeci, Sveučilište u Zagrebu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Beogradu, Univerzitet Crne Gore te Univerzitet Donja Gorica.

Celokupni projekat, istraživanja i ovu publikaciju podržala je finansijski Vlada Ujedinjenog Kraljevstva, koja je prepoznala i vrednovala naš rad. Zahvaljujemo se ovom prilikom i osoblju Britanske ambasade u Sarajevu na nesebičnoj i kontinuiranoj podršci. Naš rad je u prethodnih godinu dana opravdao sva zajednička ulaganja, jer već sada, kao jedan od glavnih ishoda, imamo prvo regionalno istraživanje na temu rodno zasnovanog nasilja koje uključuje i studentsku populaciju i nastavni kadar i administrativno osoblje sa različitih fakulteta u četiri zemlje regiona.

Krajem 2021. godine, kao prva aktivnost projekta, sprovedeno je osnovno kvalitativno i kvantitativno istraživanje na svih 18 partnerskih univerziteta, za šta zahvale idu multidisciplinarnom timu istraživačica i istraživača iz sve četiri zemlje iz oblasti sociologije, rodni studija, kulturologije, prava, filozofije i religije. Članice istraživačkog tima bile su: Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović, Ajla Demiragić, Milena Karapetrović, Mirjana Dokmanović, Merima Jašarević, Lana Bobić i Marija Tatar Anđelić. Anketno istraživanje je sprovedla agencija CREDI iz Sarajeva, a najveći broj intervju obavile su Zilka Spahić Šiljak i Lamija Subašić, uživo sa ženama iz BiH i onlajn sa ženama iz Crne Gore, dok su 12 intervju obavile sa ženama u Hrvatskoj obavile Lana Bobić i Daria Glavan Šćulac, a u Srbiji Zorica Mršević. Intervjue sa muškarcima u BiH i Crnoj Gori obavili su Adnan Hasanbegović i Muhamed Velagić, u Hrvatskoj Dario Čepo i Nebojša Zelić, a u Srbiji Dragan Stanojević, Zoran Krstić i Vladimir Todorović.

Zahvaljujemo se i svim autorkama i autorima ove publikacije, kao i recenzentu i recenzentkinjama: prof. dr Mirjana Dokmanović, prof. dr Nerzuk Ćurak, prof. dr Inga Tomić-Koludrović i prof. dr Olivera Komar.

UVOD: IZAZOVI INTEGRISANJA RODNE RAVNOPRAVNOSTI U UNIVERZITETSKOJ ZAJEDNICI: PROTIV RODNO ZASNOVANOG NASILJA

Uvod

Jedno od gorućih pitanja današnjice jeste rodno zasnovano nasilje prisutno u svim sferama života, uključujući i univerzitetsku zajednicu. U posljednje tri decenije napravljeni su određeni pomaci na podizanju svesti na različitim nivoima (globalno, lokalno, nacionalno), ali to svakako nije bilo dovoljno da se dostigne nulti stepen tolerancije prema takvoj vrsti nasilja oko nas. Umesto povremenih reakcija i neučinkovitih deklarativnih osuda, i univerziteti treba sistemski da pristupaju pitanjima rodno zasnovanog nasilja u svim njegovim pojavnim oblicima kako bi ga prevenirali, sankcionisali i iskorenili (npr. tako što bi žrtve bile zaštićene i osećale se bezbedno da prijave počinioc seksualnog uznemiravanja; tako što bi se u univerzitetskom prostoru i procesu prevazišle rodno zasnovane diskriminacije u nastavnom i naučnoistraživačkom radu i iskustvu i slično). Istraživanje o rodnoj (ne)ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju čije rezultate predstavljamo u ovom naučnom zborniku sprovedeno je u četiri zemlje Balkana: Bosni i Hercegovini (BiH), Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, na 18 javnih i privatnih univerziteta. Istraživanje je obuhvatilo nastavno i administrativno osoblje i studentkinje i studente sa društvenih, humanističkih, prirodnih, tehničkih, biotehničkih te biomedicinskih i zdravstvenih nauka, kao i umetnosti. Metode, ciljevi i struktura istraživanja iscrpno su objašnjeni u prvom poglavlju ovog zbornika.

Rodna ravnopravnost je osnovna vrednost Evropske unije (EU) i uključuje jednako postupanje i nediskriminaciju u svakoj oblasti života. U EU strategiji za rodnu ravnopravnost (2020–2025) ključni cilj je eliminacija rodno zasnovanog nasilja, koje predstavlja jedan od najvećih izazova današnjice u svim društveno-kulturnim, političkim i ekonomskim kontekstima nezavisno od stepena razvoja i dostignuća. Kao globalni fenomen, rodno zasnovano nasilje je usko povezano sa pisanim i nepisanim rodним normama i očekivanjima, koji su zasnovani u nesrazmernim, nepravednim i neravnopravnim odnosima moći.

Definisanje rodno zasnovanog nasilja

Na osnovu brojnih međunarodnih dokumenata ljudskih prava, rodno zasnovano nasilje se definiše kao delo koje se vrši na osnovu nečijeg pola, roda i seksualne orijentacije, a rezultira seksualnom ili psihičkom povredom ili patnjom, uključujući i pretnje takvim delima, prisilu ili proizvoljno lišavanje slobode, bez obzira na to da li se događa u javnom ili privatnom životu.

U ovoj publikaciji kroz naučne radove brojnih autorki i autora koristimo sledeću široku definiciju rodno zasnovanog nasilja: “ponašanja ili stavovi koji svoje opravdanje nalaze u nepravednim odnosima moći koji povređuju, prete ili uništavaju ljude na osnovu njihovog (percipiranog) roda ili seksualnosti” (...) rodno zasnovano nasilje utiče na rodne odnose i problematizuje nasilje zasnovano na hijerarhijskim konstrukcijama roda i seksualnosti (Anitha i Lewis, 2018, lok. 181). Različiti oblici ponašanja i nasilja tako se ubrajaju u rodno zasnovano nasilje: nasilje u porodici, seksualno uznemiravanje, seksualno nasilje, silovanje, pedofilija, homofobija, sajber nasilje, seksizmi i slično (Ibid.). Rodno zasnovano nasilje takođe u najvećoj meri pogađa žene, dok su muškarci u najvećoj meri počinio.

Primetno je da većina zakona, podzakonskih akata i protokola koji se usvajaju na prostoru BiH, Hrvatske, Srbije i Crne Gore ne koristi pojam rodno zasnovano nasilje, već pojmove kao što su rodno zasnovano uznemiravanje ili uznemiravanje na osnovu pola i seksualno uznemiravanje i nasilje. Razlog izbegavanja sintagme rodno zasnovano nasilje može se nazreti u tome što se rodna ravnopravnost u antirodnom pokretu nastoji poistovetiti sa pravima osoba homoseksualne orijentacije i redukovati na pitanje normiranja seksualnosti, pri čemu se iznose optužbe o navodnoj skrivenoj agendi da se pod rodnom ravnopravnošću nastoje promovisati prava LGBTQIA+ osoba, koje su još uvek stigmatizovane u mnogim društvima (Kuhar i Paternote, 2017; Anić, 2021).

Rodno zasnovano uznemiravanje kao oblik rodno zasnovanog nasilja podrazumeva neželjeno i neprimereno ponašanje kojim se omalovažava, ponižava ili vređa osoba zbog pripisanog ili odabranog rodnog identiteta. To uključuje neželjeno verbalno, neverbalno i/ili fizičko ponašanje vezano uz pripadnost osobe određenom rodu (Fitzgerald i Drasgow, 1995, 430). Prema tome, predstavlja vrstu uznemiravanja koje se vrši zbog rodni uloga žena i muškaraca u društvu, odnosno rodni uloga za koje se smatra da žene i muškarci treba da ih vrše. Rodno zasnovano uznemiravanje može da se dogodi ako se osobe maltretiraju za ponašanje koje se percipira kao stereotipno karakteristično za njihov rod, ili zbog toga što ponašanje nije u skladu sa stereotipnim predodžbama o muškosti (rodni ulogama i karakteristikama muškaraca) i ženstvenosti (rodni ulogama i karakteristikama žena). Rodno zasnovano uznemiravanje može da uključuje ponašanje koje namerava nametnuti i/ili pojačati tradicionalne heteroseksualne rodne norme, npr. dominantni muškarci – podređene žene.

Za razliku od seksualnog uznemiravanja, rodno zasnovano uznemiravanje nije uvek (mada može da bude) motivisano interesom ili namerom koja predstavlja seksualiziranu zloupotrebu moći. Učestalija je pojava da se rodno zasnovano nasilje zasniva

na neprijateljstvu kroz pokušaj da se kreira okruženje u kojem se osoba na koju je uznemiravanje usmereno oseća nepoželjnom. U brojnim slučajevima rodno zasnovano uznemiravanje može da ima isti oblik kao i uznemiravanje na osnovu seksualne orijentacije, ili tzv. homofobno maltretiranje. Primeri rodno zasnovanog uznemiravanja takođe su: upućivanje neprimerenih komentara o nečijim fizičkim osobinama ili ponašanju na osnovu roda (npr. izjava da je ženi mesto u kući ili da nije podobna za određeni posao); upućivanje komentara ili nekorektan odnos prema osobama koje se ne ponašaju u skladu sa stereotipnim rodnim ulogama; grub i vulgaran humor ili jezik u odnosu na rod/pol; verbalno zlostavljanje nekoga, pretnje ili podrugivanje nekome na osnovu roda/pola; omalovažavanje zaposlenika/ica i studenata/kinja po osnovu pola/roda, čime se stvara neprijateljska atmosfera.

Seksualno nasilje se definiše kao seksualno uznemiravanje i/ili napastovanje, a obuhvata neželjena seksualna ponašanja koja ne uključuju nužno fizički dodir, čime se osoba izložena ovakvom nasilju dovodi u neugodan i ponižavajući položaj, što rezultira osećajem povređenosti, srama i slično. Najčešći oblici su neželjene seksualne primedbe i verbalni predlozi, neprikladna pažnja, fizički dodiri, seksističke, uvredljive i diskriminišuće primedbe i šale, širenje seksualnih glasina o osobi i drugo.

Seksualno zlostavljanje i/ili prisilne polne radnje obuhvataju mnoge oblike seksualnog nasilja koji su teži od seksualnog uznemiravanja, a prema postojećim zakonima još ne ulaze u kategoriju silovanja. Obuhvataju neželjena seksualna ponašanja iznuđena primenom sile i/ili pretnji, a uključuju fizički dodir sa nasilnikom – neželjeni i prisilni dodiri intimnih delova tela, seksualne aktivnosti izmanipulisane lažima, pretnjama, pritiskom te prisiljavanje na masturbaciju. **Silovanje** je najteži oblik seksualnog nasilja, koji uključuje prisilnu vaginalnu, analnu i/ili oralnu penetraciju penisom, drugim delom tela i/ili objektima. Ubraja se među izuzetno teška i traumatska iskustva sa teškim posledicama za žrtve. Sa obzirom na počinioca, možemo razlikovati silovanje kao sastavni deo nasilja u porodici (silovanje u braku), silovanje u vezama/“na sastanku”, silovanje nepoznate osobe, grupno silovanje, silovanje u oružanim sukobima i ratu.

Istraživanja o rodno zasnovanom nasilju

Krajem 20. veka u Americi, Evropi, Australiji, ali i drugim zemljama sveta započeta su opsežnija istraživanja o rodno zasnovanom nasilju, koja su pokazala da je rodno zasnovano nasilje veoma rasprostranjeno u svim oblastima života, uključujući i visoko obrazovanje (McKinsey Company, 2021). Rodno zasnovano nasilje stoga predstavlja globalni zdravstveni, medicinski, ekonomski i društveni problem, jer ne samo da uništava život pojedinca i pojedinke već i život porodice i zajednice, te urušava poverenje, brigu, odgovornost i solidarnost na kojima društveni život počiva. Što se tiče žena na radnom mestu i problema rodno zasnovanog nasilja, posebno su ranjive žene na početku karijere, koje su “često prisiljene slušati seksističke šale koje pričaju njihovi šefovi ili kolege, ili nemaju hrabrosti reagirati na dvosmislene poruke sa seksualnim ili uvredljivim aluzijama” (Spahić Šiljak, 2019, 142). Problem je i to što se u različitim društvenim

i kulturološkim kontekstima rodno zasnovano nasilje ne prepoznaje kao oblik nasilja, a najčešće je reč o strahu od osude, gubljenja posla, napredovanja i stigme.

Istraživanja u Americi (Hlavka, 2014, 337-58) pokazuju da svaka četvrta žena iskusi neki od oblika rodno zasnovanog nasilja, a na globalnom nivou je potvrđeno da je 70% žena iskusi rodno zasnovano nasilje (NYC Annual Report, 2020). Na jednom državnom univerzitetu u Americi istraživanje je pokazalo da je 56,6% studentkinja doživelo bar jedan incident seksualnog uznemiravanja u godini koja je prethodila istraživanju (Huerta i dr., 2006). Nadalje, podaci dobijeni zahvaljujući propisu Clery Act¹ iz 2014. godine pokazuju da se oko 71 procenata silovanja na američkim univerzitetskim kampusima dogodilo u studentskim domovima, što je bio razlog da su neki tamošnji univerziteti odlučili da razdvoje žene i muškarce u smeštajnim kapacitetima kampusa. Rad istraživačko-aktivističke grupe *The 1752 Group* u kontekstu britanskog akademskog prostora takođe pokazuje na koji način moć operiše u akademskom kontekstu kada je u pitanju rodno zasnovano nasilje, te se bori za načine kojima bi se institucionalno sprečilo upravo institucionalno učutkivanje studentkinja i studenata.²

Dosadašnja istraživanja o rodno zasnovanom nasilju u kontekstu domaćih univerziteta

Poznato je da je diskriminacija na radnom mestu u Bosni i Hercegovini česta, ali da se retko prijavljuje. U izveštaju Helsinškog parlamenta građana Banja Luka (Gačanica, 2019), 76,3 procenata ispitanih je izjavilo da nisu prijavili seksualno uznemiravanje, a 17 procenata je iznelo svoja iskustva o tome da nadležne institucije uglavnom nisu ništa učinile, osim što su saslušale. Među razlozima neprijavlivanja seksualnog uznemiravanja jeste i bojazan da im niko neće verovati i, kako je jedna ispitanica u ovom izveštaju objasnila, da društvo uglavnom komentariše takve slučajeve rečima: “dala je povoda”, “vidi je kako se oblači”, “muškarac kao muškarac” (Gačanica, 2019, 27).

U Srbiji je u poslednjih pet godina sprovedeno nekoliko istraživanja, a nakon kampanja #MeToo i *Nisam tražila* interes za rodno zasnovano nasilje je porastao i u akademskoj zajednici. Prvo istraživanje u ovom periodu (Dimitrijević, Mladenović, 2017) pokazalo je da je verbalno uznemiravanje sa seksualnim implikacijama najzastupljeniji oblik rodno zasnovanog nasilja i da su studentkinje i studenti koji imaju poteškoće u učenju bili najviše izloženi rodno zasnovanom nasilju. Autonomni ženski centar iz Beograda (2018) sproveo je istraživanje u kojem su studentkinje navele da su bile najviše verbalno uznemiravane seksističkim komentarima kao što su “mačko”, “zlato”, “cico”, “lutko”. Osim toga su doživljavale neprimerene komentare, ponude preko telefona te

¹ Clery Act se odnosi na bezbednosnu politiku na američkim univerzitetima koja je usvojena 1990. godine kao amandman na Zakon o visokom obrazovanju iz 1965. godine. Cilj je bio povećati odgovornost univerziteta u vezi sa studentskom bezbednošću. Izvor: Gavin, Joanne H.; Quick, James Campbell; Gavin, David J. (2021). *Ending Sexual Violence in College*. Johns Hopkins University Press. Kindle Edition.

² Vidi više na internet-stranici <https://1752group.com/> o brojnim istraživanjima i uvidima vezano za rodno zasnovano nasilje i univerzitete u kontekstu Velike Britanije.

imale iskustva neprihvatljivog dodirivanja, a često su bile u prilici da slušaju seksističke šale i viceve. Istraživanje Milice Resanović (2021) više je usmereno na prakse prijavljivanja seksualnog uznemiravanja na fakultetima u Srbiji. Uz pregled zakonske regulative i definisanja pojmova seksualnog uznemiravanja, seksualnog nasilja i seksualnog učenjivanja, istraživanje objašnjava i funkcionisanje mehanizama i mera za zaštitu studentkinja i studenata od seksualnog uznemiravanja na šest fakulteta u Srbiji. Autorka pokazuje da, iako su neki fakulteti doneli pravilnike i usvojili smernice za postupanje u slučajevima seksualnog uznemiravanja i nasilja, njihovo sprovođenje je kompleksno i prate ga otvoreni i prikriveni otpori.

U BiH je Atlantska inicijativa pomagala tokom 2018. godine pojedinim fakultetima na Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Istočnom Sarajevu da pripreme *Smjernice za prevenciju seksualnog i rodno zasnovanog uznemiravanja na univerzitetima u BiH*, u čijoj pripremi su konsultovani nastavnice i nastavnici kao i studentkinje i studenti.³ UNDP u BiH je nedavno sproveo istraživanje na četiri univerziteta u BiH: Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Univerzitet u Banjoj Luci, Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru i Sveučilište u Mostaru. Istraživanje je pokazalo da se na navedenim univerzitetima ne koristi rodno osetljiv jezik i da se ne vode rodno razvrstane statistike, da je potrebno uvesti mere za usklađivanje porodičnog i profesionalnog života, te da je važno raditi na prevenciji rodno zasnovanog nasilja, jer je preko 85 procenata ispitanih izjavilo da ovo pitanje treba vrlo ozbiljno da se razmatra i traže rešenja (Bakšić-Muftić et al., 2022).

Istraživanje UNIGEM – “Universities and Gender Mainstreaming”

Projekat UNIGEM pokrenula je 2021. godine TPO Fondacija iz Sarajeva sa ciljem umrežavanja univerziteta iz regiona, razmene ekspertize, orodnjavanja visokog obrazovanja kroz uspostavljanje mehanizama za rodnu ravnopravnost (saveta ili centara), usvajanja gender akcionih planova (GAP), obogaćivanja nastavnih planova i programa u oblasti rodne ravnopravnosti te senzibilisanja nastavnog kadra i studenata/kinja kroz različite vidove tematskih edukacija i treninga. Kao institucije obrazovanja i vaspitanja, univerziteti imaju pravnu, političku, društvenu i moralnu obavezu da rade na prevenciji različitih oblika rodno zasnovanog nasilja, uključujući i seksualno uznemiravanje kao najčešći oblik nasilja. Od univerziteta se očekuje da kreiraju bezbedno okruženje i za studentkinje, nastavni kadar i administrativno osoblje, a za to je potrebno imati adekvatan pravni okvir, mehanizme prevencije, organizacionu kulturu koja neće zataškavati i banalizovati rodno zasnovano nasilje i nadasve osveščene pojedince koji mogu da prepoznaju rodno zasnovano nasilje i adekvatno reaguju.

³ Atlantska inicijativa kontinuirano radi na sprovođenju projekta “Prevencija seksualnog i rodno zasnovanog uznemiravanja na univerzitetima u Bosni i Hercegovini”, <https://atlantskainicijativa.org/atlantska-incijativa-kontinuirano-radi-na-sprovođenju-projekta-prevencija-seksualnog-i-rodno-zasnovanog-uznemiravanja-na-univerzitetima-u-bosni-i-hercegovini/>. (Pristupljeno 6. 6. 2022)

Međutim, univerziteti u Bosni i Hercegovini, Republici Hrvatskoj, Republici Srbiji i Crnoj Gori, kao i mnogi univerziteti u razvijenim delovima sveta još uvek *ad hoc* pristupaju ovim pitanjima – kada se nasilje dogodi i kada mediji počnu izveštavati o tome i vršiti pritisak na javnost, onda se reaguje. Primer su i međunarodne i regionalne kampanje kao što su #MeToo i #Nisam tražila, koje su pokrenule javnost, ali i žrtve da prijave rodno zasnovano nasilje koje su preživele. Umesto reaktivnog i defetističkog pristupa kojim se problem rodno zasnovanog nasilja minimizira i svodi na incident, sistemski pristup omogućava preventivno i informisano delovanje svakog člana i svake članice akademske zajednice.

Sve to su razlozi zašto je TPO Fondacija iz Sarajeva kroz projekat UNIGEM uspostavila partnerstvo sa 18 univerziteta⁴ iz BiH (osam javnih i četiri privatna), Hrvatske (dva javna), Srbije (dva javna) i Crne Gore (jedan javni, jedan privatni), kako bi pristupila sistemski ovim pitanjima. Ovaj regionalni projekat je veliki iskorak i za visoko obrazovanje i za regionalnu saradnju, jer se kroz umrežavanje, razmenu ekspertize i iskustava orodnjava visoko obrazovanje kroz primere i modele dobre prakse: krajem 2021. godine i početkom 2022. godine uspostavljeni su mehanizmi za rodnu ravnopravnost (saveti ili centri), usvojeni gender akcioni planovi za rodnu ravnopravnost (GAP/GEP) i pripremljeni sadržaji za obogaćivanje nastavnih planova i programa u oblasti rodne ravnopravnosti, kao i programi senzibilisanja nastavnog kadra i studenata/kinja.

Krajem 2021. godine, kao prva osnovna aktivnost projekta, sprovedeno je osnovno kvalitativno i kvantitativno istraživanje na svih 18 univerziteta kako bi se ustanovilo u kojoj meri je rodno zasnovano nasilje prisutno među nastavnicima i nastavnicama, studentima i studentkinjama, te administrativnim osobljem, kakve su njihove percepcije, stavovi i znanja, da li postoje mehanizmi prevencije i zaštite od rodno zasnovanog nasilja, kakva je organizaciona kultura na univerzitetima, te kako rodno zasnovano nasilje utiče na psihičko zdravlje i karijere žena i muškaraca. Više o teoretskom i metodološkom okviru te ključnim nalazima istraživanja može da se sazna iz prvog poglavlja ove knjige. Ovo je prvo regionalno istraživanje na temu rodno zasnovanog nasilja koje uključuje i studentsku populaciju i nastavni kadar i administrativno osoblje sa različitih fakulteta u sve četiri zemlje, što je iskorak u odnosu na dosadašnja pojedinačna istraživanja unutar jednog ili više univerziteta. Metodom snežne grudve birani su ispitanici i ispitanici iz svih naučnih grana i odgovarajućih fakulteta kako bi se obuhvatio što raznolikiji uzorak studentske, nastavničke i administrativne populacije.

Multidisciplinarni tim istraživača i istraživača iz navedene četiri zemlje iz oblasti sociologije, rodnih studija, kulturologije, prava, filozofije i religije kreirao je istraživački okvir sa pitanjima za anketu i polustrukturisane intervju. Članice istraživačkog tima su: Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović, Ajla Demiragić, Milena

⁴ Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Banjoj Luci, Univerzitet u Tuzli, Sveučilište Mostar, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar, Sveučilište Hercegovina, Univerzitet u Bihaću, Univerzitet Istočno Sarajevo, Univerzitet u Zenici, Internacionalni univerzitet Travnik, Internacionalni Burch univerzitet, Sarajevo School of Science and Technology, Sveučilište u Rijeci, Sveučilište u Zagrebu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Beogradu, Univerzitet Crne Gore, Univerzitet Donja Gorica.

Karapetrović, Mirjana Dokmanović, Merima Jašarević, Lana Bobić i Marija Tatar Anđelić. Anketno istraživanje je sproveda agencija CREDI iz Sarajeva, a najveći broj intervjuja su obavile Zilka Spahić Šiljak i Lamija Subašić uživo sa ženama iz BiH i Srbije i onlajn sa ženama iz Crne Gore, dok su 12 intervjuja sa ženama u Hrvatskoj obavile Lana Bobić i Daria Glavan Ščulac, a u Srbiji Zorica Mršević. Intervjue sa muškarcima u BiH i Crnoj Gori obavili su Adnan Hasanbegović i Muhamed Velagić, u Hrvatskoj Dario Čepo i Nebojša Zelić, a u Srbiji Dragan Stanojević, Zoran Krstić i Vladimir Todorović.

Na analizi rezultata kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja za ovu publikaciju je radilo 19 autorki i autora sa partnerskih univerziteta u projektu UNIGEM. Oni su kroz 12 poglavlja pokrili četiri tematske oblasti: I. Rod, jezik i rodni stereotipi; II. Rodno zasnovano nasilje i uticaj kulture, religije i tradicije; III. Inkluzivnost i intersekcionalnost: politike jednakosti i solidarnosti za rodnu ravnopravnost; IV. Institucionalno okruženje i obrazovna politika: nadležnosti, odgovornosti i institucionalne prakse vezano za rodno zasnovano nasilje. Sledi detaljan pregled poglavlja.

Pregled poglavlja

U **prvom poglavlju** autorka Jasna Kovačević daje pregled teoretskog i metodološkog okvira UNIGEM istraživanja i prezentuje istraživački problem, ciljeve istraživanja, hipotezu, istraživačka pitanja koja su vodila regionalno istraživanje i karakteristike regionalnog uzorka. Obrazložen je kritički realizam kao istraživačka paradigma koja je vodila istraživanje, a koja u fokus stavlja društvene odnose i procese društvene transformacije. U tom smislu, kritički realizam kao paradigmatika pozicija stvara osnov za metodološki pragmatizam koji istraživači(ca)ma daje dovoljno “manevarskog prostora” za kombinovanje različitih metodoloških alata u istraživanju, kako kvalitativnih tako i kvantitativnih. Ovo poglavlje daje pregled ključnih rezultata kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja po tematskim celinama, koje uključuju: stereotipe o rodnom/polnom identitetu i seksualnosti, iskustvo rodno zasnovanog nasilja i neprihvatljivost seksizma, mizoginije i homofobije; rod, jezik i moć; uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja; inkluzivnost i intersekcionalnost – politike jednakosti i solidarnosti za rodnu ravnopravnost, te institucionalno okruženje i obrazovne politike – nadležnosti i odgovornosti za rodno zasnovano nasilje i institucionalne prakse.

Drugo poglavlje autorki Zilke Spahić-Šiljak i Jelene Čeriman bavi se seksističkim humorom i uvredljivim komentarima na univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. Autorke obrazlažu da seksistički humor ima dalekosežne posledice na samopercepciju žena i forme samoobjektivizacije. Teoretski se osvrću na seksistički humor i na vrednosti autoritarnosti i patrijarhalnosti koje se na Balkanu percipiraju kao dominantne, posebno nakon 1990-ih, kada se dogodila retradicionalizacija rodni uloga, koja je simbolički praćena humorom koji obiluje etničkim, religijskim i rodni temama. U ovom poglavlju predstavljeni su rezultati kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja o seksističkom humoru, a koji ukazuju na to da su seksistički komentari učestala pojava

na univerzitetima, te da su zastupljeniji u Srbiji, BiH i u Crnoj Gori, a u nešto manjoj meri u Hrvatskoj. Seksistički komentari upućeni ženama usmereni su na to da pokažu kako su one nedovoljno stabilna, manje racionalna bića te se tako problematizuju ženska priroda i njena biološka uloga, na osnovu koje se grade stereotipne uvrede o ženama. Sa druge strane, seksistički komentari o muškarcima usmereni su na njihove sposobnosti u smislu preferencije karijere i (ne)kontrole svoje seksualnosti, zbog čega dobijaju etiketu ženskaroša ili papučara.

Autorke **trećeg poglavlja** Jasmina Čaušević, Ajla Demiragić, Brigita Miloš i Lamija Subašić bave se jezikom i rodnom ravnopravnošću u akademskom kontekstu, sa osvrtom na regionalna iskustva u okviru UNIGEM istraživanja. Naime, autorke obrazlažu da se rodna neravnopravnost postiže nekritičkom upotrebom jezika, u koji su upisane određene predodžbe stvarnosti koje podržavaju androcentrični pogled na svet i u kojem su žene često negativno označene. Odbijanje da se koristi rodno osetljiv jezik, supsumiranje žena u normi muškog roda i insistiranje na upotrebi generičkih i rodno neutralnih reči doprinosi obezbeđivanju i održavanju rodne nejednakosti, odnosno nevidljivosti žena. Najveći broj ispitanika i ispitanica u UNIGEM istraživanju priklanja se afirmativnoj paradigmi određivanja pojma rodno osetljivi jezik, uvažavajući time pretpostavku kako se rodna nejednakost u jeziku manifestuje, ali i perpetuiira. Ipak, ne treba zanemariti manji, ali značajan broj ispitanica i ispitanika koji rodno osetljiv jezik percipiraju kao "kvarenje" jezika ili kao veštačku tvorevinu i nasilje nad zakonitostima jezika. Pored tumačenja percepcije rodno osetljivog jezika, autorke su analizirale i učestalost korišćenja seksističkog i stereotipnog izražavanja prema muškarcima i ženama, kao i rodno zasnovanog jezičkog nasilja u akademskom kontekstu, pozivajući se pri tome na narative iz intervjua koji su realizovani u okviru UNIGEM istraživanja.

Četvrto poglavlje autorke Merime Jašarević posvećeno je sociokulturnim aspektima rodno zasnovanog nasilja. U ovom poglavlju autorka se bavi porodicom, medijima i obrazovanjem kao determinantama rodno zasnovanog nasilja, te navodi da se razumevanje sociokulturnog konteksta zasniva na najmanje dve društvene činjenice. Sa jedne strane, u globalnim tokovima prisutno je nestajanje svih "metanaracija" uz jaku kulturnu homogenost, a sa druge strane "ulevanje" različitih kultura jednih u druge čime se one konvertuju i kreiraju jednu kulturu, tj. "globalnu kulturu" koja je sveprisutna. Autorka studiozno analizira narative iz intervjua, te zapaža da obilje negativnih uticaja na formiranje rodni uloga i rodni pitanja u društvu dolazi iz masovne kulture, najčešće "niskokvalitetnih" televizijskih sadržaja iz oblasti zabavnog programa komercijalnih televizija i društvenih mreža poput Fejsbuka i Tiktoka, koji, po mišljenjima intervjuisanih, postavljaju standarde za određena ponašanja u društvu. Analiza intervjua pokazala je da još uvek postoje jasno izražene polarizujuće podele u društvu (npr. konzervativnije/tradicionalne vrednosti naspram liberalnih), kao i da su u analiziranim društvima vidljive razlike između muškog i ženskog iskustva u porodičnom, ali i profesionalnom životu. Prisutni su društveni pritisci da žene budu primarno majke i da se ostvaruju prevashodno u intimnoj zoni doma, a tek kasnije u karijeri. Autorka u konačnici zaključuje da su u korenu svih rodni nepravdi u društvu

zapravo društvena insistiranja na tradicionalnom tipu vaspitanja, koji često rezultira nepostojanjem osvešćenosti o tome koliko i na koji način je nasilje internalizovano te da je nasilje integralni deo kulture.

Peto poglavlje autorki Lane Bobić i Jadranke Rebeke Anić bavi se percepcijom uticaja religije na rodno zasnovano nasilje. Autorke započinju poglavlje elaboracijom da u državama u kojima je sprovedeno UNIGEM istraživanje ne samo da je došlo do revitalizacije religije koja se očituje u povećanju broja vernika već i do deprivatizacije i repolitizacije religije, odnosno izlaska religije iz prostora privatnog, u koji je sekularizacijom gurnuta, i ulaska u javnost, gde teži da utiče na društveno-političke odluke. Pozivajući se na rezultate UNIGEM istraživanja, autorke primećuju da ispitane osobe većinom percipiraju negativan uticaj kulture, religije i tradicije na rodno zasnovano nasilje, dok je manji broj onih koji percipiraju pozitivan uticaj kulture, tradicije i religije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja. Nadalje, ispitani koji rodne stereotipe dovode u vezu sa religijom religiju smatraju ili dominantnim ili tek jednim od faktora isprepletenih sa kulturom ili tradicijom. Pored toga, ovo poglavlje tematizuje i poteškoće u razdvajanju različitih faktora na pojavnost rodni stereotipa i ide u prilog početnoj hipotezi o međusobnom ispreplitanju uticaja religije, kulture i tradicije na rodne stereotipe. U konačnici, autorke konstatuju da je za postizanje rodne ravnopravnosti i suzbijanje rodno zasnovanog nasilja nužna razgradnja rodni stereotipa i tradicionalni patrijarhalni stavova u širem društvenom kontekstu.

U **šestom poglavlju** autor Alija Selimović i autorka Ljubica Tomić Selimović analiziraju percepcije i iskustva univerzitetskih nastavnika i nastavnica o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji. Autor i autorka nas uvode u temu obrazlažući da kulturni diskurs, koji je zasnovan na patrijarhalnim vrednostima, postaje pogodan teren za usadivanje ideja koje proizlaze iz domena “muškog svetonazora”. Akademska zajednica, karakteristična po hijerarhiji i strukturalnim nejednakostima, pogodno je tlo za pojavu “momačke kulture” koja teži uspostavljanju dominacije i moći, što može da vodi ka pojavi rodno zasnovanog nasilja. Empirijski nalazi iz UNIGEM istraživanja prikupljeni na osnovu anketnog upitnika elaborirani su u ovom poglavlju i ukazuju na to da nastavnice u većoj meri percipiraju pojavnost različitih formi rodne nejednakosti, te da su češće izložene nasilju i uznemiravanju. Najčešće forme uznemiravanja koje su iskusile su komentari sa seksualnom konotacijom i neprikladno posmatranje ili zurenje. Najređe forme rodno zasnovanog nasilja bile su pokušaj silovanja i silovanje. Tematska analiza narativa iz intervjua rezultirala je detekcijom četiri teme uzorka višeg reda uključujući *profesionalnu degradaciju* (degradacija u profesiji), *prikrivenu eksploataciju*, *personalnu degradaciju* i *konflikt identiteta/uloga*, preko kojih se manifestovalo rodno zasnovano nasilje, a koje pokrivaju raspon od “latentnih”, kao što su forme prikrivene eksploatacije, pa sve do “hostilnih” formi psihičkog uznemiravanja i nasilja koje uključuju lično i profesionalno umanjivanje i degradiranje.

Sedmo poglavlje autorke Jasmine Husanović ulazi u problematiku izazova interseksionalnosti kao mogućeg plodotvornog pristupa pri analizi rodne ravnopravnosti na visokoškolskim institucijama, sa ciljem da iz te perspektive kritički sagleda

rezultate UNIGEM istraživanja. Autorka prvo sagledava nekoliko ključnih uvida vezano za proučavanje interseksionalnosti na razmeđu feminizma i kritičkog realizma uopšteno. Poglavlje se zasniva na stajalištu da pitanje materijalnosti, razlike i relacionalnosti u kontekstu rodne ravnopravnosti mora da se sagleda iz perspektive teorija interseksionalnosti i novog materijalizma, te iz perspektive dijalektičkog kritičkog realizma, jer jedni druge nadopunjuju, bez obzira na brojne srazove i nesuglasja. U analizi empirijskih rezultata kvalitativnog i kvantitativnog UNIGEM istraživanja u ovom poglavlju nisu samo uočeni i analizirani prisutni i vidljivi pokazatelji isprepletenih oblika nejednakosti na univerzitetskim institucijama, te stavovi i mišljenja ispitanica i ispitanika o solidarnosti, nego i ono što je ostalo nevidljivo, odsutno ili nedotaknuto istraživanjem, a to je prvenstveno pitanje klase. Teza ovog poglavlja je da kategorija klase, a shodno tome i različiti oblici solidarnosti u interseksionalnom ključu, treba da bude iscrpnije analizirana kada je cilj postizanje ravnopravnosti na visokoškolskim institucijama kroz interseksionalne leće. U tom pravcu autorka daje značajne i inspirativne smernice koristeći feminističku teoriju inspirisanu radom Pjera Burdijea, kako bi se otvorila vrata narednim istraživanjima rodne (ne)ravnopravnosti koje će interseksionalnost kao konceptualni i metodološki okvir staviti u samo središte takvog pothvata, a pitanje klase u prvi plan.

U osmom poglavlju autorka Vesna Bratovčić analizira rezultate UNIGEM istraživanja iz perspektive suodnosa roda, invalidnosti i interseksionalnosti. Nakon uvoda u prakseološke i terminološke izazove oko pitanja invalidnosti danas, autorka se fokusira na pitanje diskriminacije i nasilja na osnovu pola i roda nad osobama sa invaliditetom u području visokog obrazovanja. Mada se pokazuje kako se većina ispitanica i ispitanika u sklopu UNIGEM istraživanja potpuno ili delimično slaže sa tvrdnjom da takve osobe trpe veći stepen nasilja i diskriminacije, autorka primećuje da u istraživanju ima prilično nepreciznosti jer su skupa u ista pitanja stavljene istovremeno razne marginalizovane, podređene i/ili grupe u potrebama, što čini teškom analizu specifične dimenzije koja se odnosi na invalidnost. Autorka takođe analizira pokazatelje iz kojih se vidi da ispitanici/e imaju veoma oskudno lično i profesionalno iskustvo sa osobama sa invaliditetom uopšte, i da nemaju saznanja ili lično iskustvo vezano za rodnu diskriminaciju i nasilje nad osobama sa invaliditetom na visokoškolskim ustanovama. Iskustva i lični stavovi vezani za diskriminaciju osoba sa invaliditetom najviše se tiču njihovog invaliditeta kao takvog, te neprilagođenosti prostora i uslova za studiranje. Iz ovoga autorka izvodi zaključak da se, umesto razumnog prilagođavanja i obezbeđivanja jednakih mogućnosti za učenje i učešće, osobama sa invaliditetom često daju olakšice koje više naginju ka milosrđu i sažaljenju nego ka jednakopravnosti u visokom obrazovanju, što dodatno podstiče predrasude i stereotipe prema ovoj populaciji, bez obzira na primere "pozitivne diskriminacije".

Deveto poglavlje bavi se analizom položaja LGBTIQ i osoba sa invaliditetom u visokoškolskim institucijama i njihove izloženosti rodno zasnovanom nasilju. Autor Zoran Krstić, nakon pregleda postojeće literature, te iz analize kvalitativnog i kvantitativnog UNIGEM istraživanja, zaključuje da se iskustva ove dve marginalizovane grupe razlikuju. Kada je reč o problemima LGBTIQ populacije, problemi su strukturisani

dominantnom heteronormativnošću, u većoj ili manjoj meri. Kada je reč o rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima prema pripadnicima LGBTIQ populacije, čini se kako je njihova pozicija tu generalno bolja u odnosu na društvo u celini, prema rezultatima UNIGEM istraživanja, koje ne detektuje ovaj problem. Pre će biti da se svojom seksualnom mimikrijom ove osobe u određenom smislu brane od eventualnog rodno zasnovanog nasilja, pa je problem ove vrste nasilja oko seksualne orijentacije, rodnog identiteta i polnosti još uvek "nevidljiv". Autor primećuje i to da rodno zasnovano nasilje nad osobama sa invaliditetom takođe nije vidljivo zbog njihovog slabog učešća u visokom obrazovanju. Njihov status drugosti, ili bolje rečeno različitosti, uglavnom nije moguće sakriti, pa je okruženju odmah jasno da te osobe imaju drugačiji status od većine, i prema njima je manje hostilno nego prema pripadnicima LGBTIQ populacije na pojavnoj ravni. Autor poentira zaključkom da većina ispitanika i ispitanica jeste svesna infrastrukturnih i organizacionih poteškoća sa kojima se osobe sa invaliditetom susreću, te da postoji tendencija rodno zasnovanog nasilja prema osobama sa invaliditetom.

Autorka Milena Karapetrović u **desetom poglavlju** iscrpno sagledava značaj institucionalizovanja rodne politike u kontekstu univerziteta u regionu koji tek počinju sa izgradnjom institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti. Njena analiza pokazuje kako znatna većina ispitanika i ispitanica ne zna da li u njihovim institucijama postoje organi i institucionalni mehanizmi za prevenciju i borbu protiv seksualnog uznemiravanja i rodno zasnovanog nasilja, te da je tek neznatan broj ispitanih učestvovao na edukacijama unutar sopstvenog univerziteta koje se bave pitanjem neravnopravnog položaja žena u društvu. Rodno zasnovano nasilje je tema koja bude obično potaknuta konkretnim slučajevima, ako su bili vidljivi u medijima ili sudski procesuirani, ali isto tako seksualno uznemiravanje ostaje najčešće neprimećeno i o tome više govore žene nego muškarci. Autorka tako zaključuje da se i dalje često ispoljava patrijarhalno-tradicionelni stav da je reč o temama o kojima ne treba javno da se govori, te da će više naneti štete samoj žrtvi nego počinocu. Ona primećuje da, premda se o odgovornosti i nadležnosti društvenih institucija i obrazovnog sistema izražavaju uglavnom jasni stavovi, u većini slučajeva izostaje i spremnost za individualno učešće u tim procesima. Ako postoje individualni naponi da se i unutar akademskog prostora menja stav o rodnoj ravnopravnosti, i dalje su nedovoljni, kao što je nedovoljna i spremnost institucija da na te izazove odgovore kroz celovitu analizu sopstvenog delovanja i pristupa kada je reč o primeni rodni politika u obrazovanju i naučnom delovanju.

Jedanaesto poglavlje autorki Dženane Radončić i Karoline Lendák-Kabók tematizuje orodnjavanje nastavnih planova i programa kao jedan od osnovnih zadataka u postizanju rodne ravnopravnosti na univerzitetu. Autorke naglašavaju da prikupljeni podaci jasno i nedvosmisleno ističu potrebu za rodno inkluzivnim pristupom, a da su neslaganja ili otpori u ovom smislu izuzeci. Manja saglasnost postoji oko konkretnog modaliteta orodnjavanja, naročito oko izbornosti ili obaveznosti rodni tema i kolegijuma. Stav autorki je da bi u trenutnim uslovima hibridni pristup bio optimalan, a on podrazumeva da se izvrši orodnjavanje nastavnih planova i programa za većinu predmeta, te da se dodatno predvidi drugi oblik nastave (obavezni ili izborni predmet,

serija specijalističkih predavanja, radionica ili treninga), kao i neformalni oblici edukacije za administrativno i nastavno osoblje, te studentkinje i studente. Autorke naglašavaju da je podsticanje pozitivnih društvenih promena neophodno vršiti na sistemski način, kroz sistem formalnog obrazovanja. Smatraju da je poželjno da inicijalni impuls za neophodne promene bude generisan interno, podizanjem svesti i razumevanja značaja rodniha tema za kvalitetan obrazovni proces i, dugoročno gledano, pravednije i inkluzivnije društvo. Takođe navode drugu alternativu, da podsticaj za promene dospe izvana tako što će uspešan proces akreditacije visokoobrazovnih ustanova biti uslovljen inkorporisanjem tema rodne ravnopravnosti na inkluzivni ili komplementarni način, pri čemu bi bilo korisno uspostavljanje interdisciplinarnog organa koji bi vršio monitoring kvaliteta procesa orodnjavanja i svojom ekspertizom pružao podršku i pomoć za održiv sistem rodno inkluzivnog visokog obrazovanja.

U **dvanaestom poglavlju** autorka Nikoleta Đukanović analizira usklađivanje nastavnih planova i programa na univerzitetima u regionu sa standardima Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti. Analizirajući stavove ispitanika/ca, dominantno iz reda nastavnog osoblja, na univerzitetima u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj o ovom problemu, autorka ukazuje na veoma zabrinjavajuće aktuelno stanje budući da ova tema apsolutno nije postavljena kao prioritet na univerzitetima. Značajan deo ispitanica ukazuje na važnost sistemskog umesto individualnog pristupa ovom problemu, ali – dok ispitanice većinom podržavaju osavremenjivanje kurikula – ispitanici su podeljeni na one koji takvu potrebu uočavaju i podržavaju, na one koji smatraju da su izborni ili vannastavni edukativni sadržaji pogodniji način inkorporisanja rodne tematike u nastavne sadržaje, dok ima i onih (malobrojnih) koji ukazuju na to da postoje mnogo važnije teme od pitanja rodne ravnopravnosti. Autorka naglašava kako brojni ispitanici i ispitanice vide opravdanost uslovljavanja univerziteta od strane Evropske unije strogim kriterijumima iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove, smatrajući spoljne uticaje međunarodnih aktera najefikasnijim načinom da se dođe do dugoročnog unapređenja u ovoj oblasti. Ipak, i kada se opravdavaju takvi mehanizmi eksternog pritiska, smatra se da oni nisu dostatni i da je potrebna dublja transformacija iznutra kako bi se izbeglo formalno usvajanje zakonskih i strateških akata, bez vidljivijeg stvarnog napretka u toj oblasti. Autorke tako pružaju diferenciranu sliku institucionalnih izazova i otpora kada je u pitanju integrisanje evropskih standarda i praksi u rodne ravnopravnosti u institucijama visokog obrazovanja.

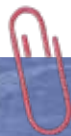
Lekcije iz UNIGEM istraživanja

Ovo je prvo regionalno istraživanje o izazovima integrisanja rodne ravnopravnosti i borbe protiv rodno zasnovanog nasilja na univerzitetima u četiri zemlje Balkana: BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji koje je obuhvatilo nastavno i administrativno osoblje i studentsku populaciju. Rezultati istraživanja pomažu univerzitetima da kreiraju adekvatne politike delovanja, zakonske norme i interne procedure u vezi sa rodno zasnovanim nasiljem. Analizom kvantitativnih i kvalitativnih podataka došli smo do sledećih saznanja, koja predstavljamo u formi naučenih lekcija:

- o rodnoj ravnopravnosti se generalno malo zna, ali su žene malo više nego muškarci informisane o ovim pitanjima;
- vrlo je malo predmeta i nastavnih sadržaja u kojima je rodna perspektiva integrisana ili koji zasebno obrađuju ove teme;
- rodno zasnovano nasilje je prisutno na univerzitetima kao i drugim segmentima društva, ali se o tome uglavnom ćuti;
- rodno zasnovano nasilje utiče na život nastavnog i administrativnog osoblja, studenata i studentkinja;
- procedure za sprečavanje rodno zasnovanog nasilja nisu poznate nastavnom i administrativnom osoblju, s obzirom na to da na univerzitetima postoji kultura straha, ćutanja i nezameranja;
- češće iskustvo sa rodno zasnovanim nasiljem čini žene iz svih univerzitetskih zajednica (nastavno i administrativno osoblje, studentkinje) svesnijima o postojanju diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja, posebno nasilja i diskriminacije koji su usmereni prema ranjivim grupama, kao što su etničke, rodne i religijske manjine, osobama iz LGBTIAQ+ zajednice i osobama sa invaliditetom;
- rodno zasnovano nasilje ima mnogo lica i naličja – od vulgarnih komentara sa seksualnom konotacijom do složenog, benevolentnog seksizma;
- rodno zasnovano nasilje je rezultat internalizovanog seksizma i prihvatanja rodni stereotipa koji postoje u procesima socijalizacije i kulturi;
- postojanje i uticaj rodno zasnovanog nasilja minimiziraju se na univerzitetima, stoga žene ne prijavljuju rodno zasnovano nasilje kao oblik ozbiljnog kršenja njihovih prava i sloboda;
- počinioci rodno zasnovanog nasilja ne procesuiraju se i nastavljaju raditi na univerzitetima, zbog čega žene ne prijavljuju rodno zasnovano nasilje i nemaju poverenje u institucije;
- rodno zasnovano nasilje se često događa u kombinaciji sa drugim vrstama nasilja, uključujući i mobing;
- rodno zasnovano nasilje se negativno odražava na zdravlje, blagostanje i karijere i žena i muškaraca;
- rodno zasnovano nasilje košta: zdravstveni i ekonomski troškovi rodno zasnovanog nasilja mogu se značajno umanjiti ako se ovaj vid nasilja prevenira.

Literatura

- Anić, J. R. (2021). Anti-Genderismus in Kroatien – Kontextbezogene Besonderheiten, u: Sonja A. Strube – Rita Perintfalvi – Raphaela Hemet – Miriam Metze – Cicek Sahbaz (ur.), *Anti-Genderismus in Europa. Allianzen von Rechtspopulismus und religiösem Fundamentalismus. Mobilisierung – Vernetzung – Transformation*, Bielfeld – transcript Verlag.
- Anitha, S. i Lewis, R. (2018). *Gender-based violence in university communities*. Policy Press, Kindle Edition.
- Bakšić-Muftić, J. et. al. (2022). *Kako postići rodnu ravnopravnost na univerzitetima*. Sarajevo: UNDP.
- Dimitrijević, A., Mladenović, M. (2017). Seksualno uznemiravanje studenata: Rezultati istraživanja. *Temida*, 2, 291-309.
- Fitzgerald, L. F., Drasgow, F., Hulin, C. L., Gelfand, M. J., i Magley, V. J. (1997). Antecedents and consequences of sexual harassment in organizations: A test of an integrated model. *Journal of Applied Psychology*, 82(4), 578-589.
- Gaćanica, L. (2019). *Gender-based Discrimination and Labour in Bosnia and Herzegovina*. Banja Luka: Helsinki Citizens' Assembly Banja Luka.
- Gavin, J. H., Campbell, Q. J., David J. G. (2021). *Ending Sexual Violence in College*. Johns Hopkins University Press. Kindle Edition.
- Kuhar, R. i Paternote, D. (2017). *Anti-gender Campaigns in Europe. Mobilizing Against Gender Equality*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Hlavka, H. (2014). Normalizing Sexual Violence: Young Women Account for Harassment and Abuse. *Gender and Society*. 28 (3): 337-58.
- McKinsey Company. (2021). *Women in the Workplace*. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/diversity-and-inclusion/women-in-the-workplace> (Pristupljeno 10. 6. 2022).
- NYC Major's Office to End Domestic and Gender-Based Violence. *Annual Report*. (2020). <https://www1.nyc.gov/assets/ocdv/downloads/pdf/ENDGBV-2020-Annual-Report.pdf> (Pristupljeno 10. 4. 2022).
- Resanović, M. (2021). *Istraživanje o praksama za prijavljivanje seksualnog uznemiravanja na fakultetima u Srbiji*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo.
- Spahić-Šiljak, Z. (Ur.). (2019). *Bosanski labirint: kultura, rod i liderstvo*. Sarajevo: TPO Fondacija.

Poglavlje 1

Jasna Kovačević

Rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje na univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji: pregled teoretskog i metodološkog okvira i ključnih nalaza

Uvod

Uvođenje rodne dimenzije u univerzitetsko obrazovanje važan je faktor pri stvaranju jedinstvenog evropskog obrazovnog prostora, definisanog Bolonjskom deklaracijom, koji podrazumeva interkulturalnost, interdisciplinarnost, primenu interaktivnih nastavnih metoda, demokratizaciju obrazovanja i obezbeđivanje jednakog pristupa za sve, ali i obrazovanje za rodnu ravnopravnost, mir i toleranciju. Obrazovne institucije na kojima se obrazuju mladi trebalo bi da svojim delovanjem menjaju i promovišu ideje i politike rodne ravnopravnosti kao osnovne postulate demokratije i humanističkih vrednosti, te na taj način pozitivno utiču na društveni kontekst.

Ipak, bez obzira na ulogu akademskih institucija kao stubova demokratije, stereotipna ponašanja u implicitnom obliku prisutna su u akademskom kontekstu, a neki od primera takvih nesvesnih diskriminatornih ponašanja jesu npr. fokusiranje na izgled žena umesto na njihova postignuća, obraćanje više pažnje na govor muškaraca u odnosu na govor žena, različita stajališta vezana za bračni i roditeljski status muškarca i žene, kao i pripisivanje postignuća žena drugim faktorima a ne njihovim sposobnostima. Ambivalentni seksizam koji se može manifestovati u formi hostilnog ili benevolentnog seksizma (Nelson, 2016) dovodi žene u inferiorni položaj u odnosu na muškarce i konceptualizuje ih kao slabe, privržene, osetljive i nekompetentne. Dok fizički napadi obično rezultiraju psiho-fizičkom traumom, implicitna i ambivalentna seksistička ponašanja posledično utiču na to da osobe sumnjaju u sebe i u svoje kognitivne sposobnosti, što najčešće rezultira smanjenim postignućima i lošijim uspehom u obrazovanju i/ili na poslu. Takva ponašanja se mogu internalizovati u obliku negativnih afektivnih stanja zbog kojih osobe mogu početi verovati da su one uzrok problema, te da su one izazvale napade ili omalovažavanje (Jackson, 2019).

Sa tim u vezi, istraživanje sprovedeno u okviru UNIGEM projekta treba da se posmatra kao značajan iskorak u procesu intenziviranja diskusije u akademskim i širim društvenim krugovima o rodnoj neravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima, što kao problem perzistira, ali je dugo bilo zanemareno i obavijeno velom ćutnje. Regionalno istraživanje o rodnoj neravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju predstavlja pionirski poduhvat, sa potencijalom da iznedri važne teoretske i praktične implikacije za uvođenje rodne perspektive u rad i delovanje visokoškolskih institucija.

U ovom poglavlju dat je osvrt na istraživački problem, ciljeve istraživanja, hipotezu i istraživačka pitanja koja su vodila regionalno istraživanje. Obrazložena je istraživačka paradigma i istraživački dizajn definisan kao teoretska, metodološka i podatkovna triangulacija, te su prezentovani analitički okvir, uzorak i metode prikupljanja podataka na javnim i privatnim univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. U konačnici, ovo poglavlje daje kratki pregled ključnih nalaza iz kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja, a koji će biti detaljno elaborirani u narednim poglavljima ove publikacije.

Istraživački problem

Bez obzira na međunarodne dokumente koji govore o značaju i proklamaciji rodne ravnopravnosti u svim oblastima društvenog života, nalazi prethodnih istraživanja, pored toga što su retki, upućuju na nejednak status žena i muškaraca u visokom obrazovanju. Česta pojava u visokom obrazovanju jesu seksistički odnosi između muškaraca i žena koji se manifestuju u različitim formama, počevši od povremenih, naizgled bezazlenih šala, pa do fizičkih i seksualnih napada. Ovakvi napadi uglavnom su usmereni na žene, iako nije retkost da su i muškarci prijavljivali da su bili seksualno uznemiravani na fakultetima (Rogers, 2021). Diskriminatorna ponašanja, seksualna uznemiravanja i napadi jednako su zastupljeni i kod studentske populacije i kod akademskog i neakademskog osoblja na univerzitetima. Ovakva ponašanja koja znače rodno zasnovano uznemiravanje često se ne podstiču namerno, već su deo uobičajenih, kulturno i društveno prihvaćenih odnosa i komunikacije gde se stereotipi ili nesvesne hipoteze o polnim razlikama naturaliziraju i postaju deo svakodnevnice kulture (Allan i Madden, 2006).

Do sada nije sprovedeno regionalno istraživanje na teme rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja u akademskom kontekstu u zemljama zapadnog Balkana, ne postoji komparativno istraživanje o stavovima studentske populacije i nastavnog kadra, te ne postoje rezultati analiza o psihičkim i ekonomskim posledicama rodno zasnovanog nasilja u visokom obrazovanju, što znači da će rezultati ovog istraživanja u okviru UNIGEM projekta imati kako praktičnu tako i naučnu važnost i doprinos.

Ciljevi istraživanja, hipoteza i istraživačka pitanja

Cilj istraživanja je da se ustanovi u kojoj meri je rodno zasnovano nasilje prisutno među nastavnicima i nastavnicama, studentima i studentkinjama, kakve su njihove percepcije, stavovi i znanja, da li postoje mehanizmi prevencije i zaštite od rodno zasnovanog nasilja, kakva je organizaciona kultura na univerzitetima, te kako rodno zasnovano nasilje utiče na psihičko zdravlje i karijere žena i muškaraca.

Rodno zasnovano nasilje je u velikoj meri prisutno te je internalizovano kao način života u mnogim kulturama, pa ***hipoteza od koje se polazi u ovom istraživanju glasi da je rodno zasnovano nasilje prisutno i na univerzitetima u zemljama Balkana, te da je univerzitetska kultura nesenzibilna na rodno zasnovano nasilje, što negativno utiče na živote studentkinja i studenata, nastavnika i nastavnica.***

Studentkinje i studenti koji su žrtve rodno zasnovanog nasilja imaju probleme sa završavanjem studija, biranjem zanimanja u kojima će da budu manje izloženi nasilju te je njihov odnos prema radnima koleg(inic)ama obeležen proživljenim iskustvom nasilja. Nastavnici i nastavnice često odustaju od karijere, povlače se i gube volju za aktivnim učestvovanjem u akademskoj zajednici, što se posledično odražava na njihovu produktivnost i napredovanje u karijeri. Pored toga što rodno zasnovano nasilje na univerzitetima utiče na stvaranje toksične institucionalne kulture, ono se negativno reflektuje i na društvo u celini.

Ovo istraživanje je bilo vođeno ***sledećim istraživačkim pitanjima***:

- Šta ispitanice/i (studenti/kinje, nastavnici/e i administrativno osoblje) na univerzitetima znaju o rodu i rodno zasnovanom nasilju?
- Kako ispitanice/i na univerzitetima generalno percipiraju rodno zasnovano nasilje?
- Na koji način žene i muškarci koji su bili izloženi rodno zasnovanom nasilju reaguju na to, te da li nešto preduzimaju?
- Da li žene i muškarci koji su bili izloženi nekom od oblika rodno zasnovanog nasilja shvataju u kojoj meri to utiče na njihove karijere, poslove, kao i način ophođenja sa kolegama i koleginicama?
- Koje mere prevencije i mehanizme zaštite ispitanici/e vide kao potrebne i učinkovite?
- Koje promene ispitanici/e smatraju važnim u organizacionoj kulturi univerziteta i društva generalno?

Istraživačka paradigma i dizajn istraživanja

Uzimajući u obzir da istraživanje posmatra problematiku rodno zasnovanog nasilja iz feminističke perspektive i perspektive rodnih studija, postavlja se pitanje koja paradigmatika pozicija najviše odgovara takvoj vrsti istraživanja. Feministička literatura je pre svega kritičkog karaktera i, između ostalih, često pronalazi svoje utemeljenje u feminističkoj teoriji stajališta (FTS) i teoriji interseksionalnosti, pa stoga i paradigmatika pozicija treba da se zasniva u kritičkom pristupu. Uprkos sporovima sa FTS-om (New, 1998), paradigmatika pozicija u ovom istraživanju je pozicija progresivnog kritičkog realizma koja u proteklim decenijama dobija sve važnije mesto u feminističkim krugovima i istraživanjima koja posebno naglašavaju interseksionalnost (videti npr. Grohmann, van Ingen i Gunnarsson, 2020; Clegg, 2016). Kritički realizam posmatra pozitivizam i društveni konstruktivizam kao veštačke, nerealne i antropocentrične teorije. Ova paradigma polazi od pretpostavke da društveni fenomen (npr. rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje) može postojati nezavisno od našeg znanja o njemu, tj. fenomen postoji nezavisno od istraživača/ice koja sprovodi opservacije, spoznaje ga i

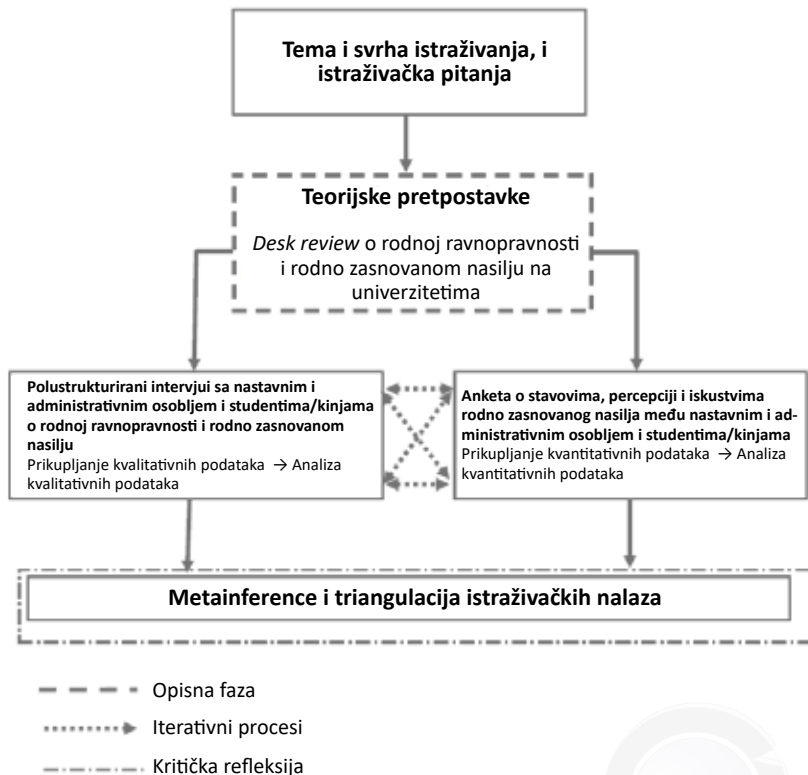
konstruiše (Fleetwood, 2005). Kritički/e realisti/ce posmatraju svet kao multidimenzionalni otvoreni sistem u kojem je realnost stratifikovana (Bhaskar, 1978). Ishodi su posledica interakcija između društvenih struktura, mehanizama i ljudskog delovanja. Takvi kauzalni mehanizmi imaju snažan potencijal za uticaj, ali njihova aktuelizacija je zavisna od konteksta u kojem ti mehanizmi deluju.

Važan pristup u kritičkom realizmu, posebno iz perspektive feminističkih teorija, jeste morfogeneza, koju je utemeljila Margaret Arčer (1995). Naime, ovaj pristup pruža osnovu za analiziranje opresija u društvu koje se preklapaju, a na koje ukazuje teorija interseksionalnosti, ujedno stvarajući prostor za uvođenje metodoloških mogućnosti za uključivanje i analiziranje delovanja žena u društvenom kontekstu (engl. *women's agency*) (Crenshaw, 1989; Clegg, 2016; Wimalasena, 2017). Arčer prepoznaje međuzavisnost strukture i delovanja, te ukazuje na to da bez ljudi ne bi bilo društvenih struktura, pri tome naglašavajući da oni deluju u različitim vremenskim okvirima. Postojeće društvene strukture ili ograničavaju ili osnažuju *ljudske agente* na interakcije, koje pak mogu imati namerne ili nenamerne posledice. Takve posledice dovode ili do reprodukcije početne društvene strukture (morfostaza) ili pak do njene transformacije (morfogeneza). Ergo, kritički realizam, posebno morfogenetički pristup, pruža osnovu za teoretizovanje o delovanju (engl. *agency theory*) koje je od ključnog značaja za razumevanje socijalnih pokreta, uključujući i feministički pokret (Clegg, 2016). Realistička dimenzija u feminističkim studijama je od ključne važnosti, kako ističu Kejtlin Albert i ostali (2020), posebno uzimajući u obzir činjenicu da feministi/ce insistiraju na stavu da strukture dominacije postoje i da upravo te strukture onemogućavaju ili potiskuju glas i status ranjivih grupa. Ipak, treba da se napomene da debata o kompatibilnosti FST-a i kritičkog realizma traje, ali da je sve veći broj autorki i autora koji smatraju da feministička teorija stajališta (FST) i kritički realizam mogu da se pomire na način da FST treba više da se kreće ka ontološkom, dok kritički realizam treba da se usmeri prema epistemologiji, što će pomoći istraživačima i istraživačicama da stvore prostor za rešavanje metateoretskih pitanja koja proizlaze iz kritičkog realizma (Sweet, 2018; Edwards i Brehm, 2015). U svom osvrtu na FST i kritički realizam, Kerolajn Nju (1998) ističe da kroz identifikaciju i razlikovanje društvenih, kulturnih i psiholoških struktura i procesa, te definisanje odgovornosti povezanih sa rodnom razlikama u odnosu na te strukture i procese, možemo utvrditi da li žene imaju zajedničke interese i u kojim uslovima se mogu mobilizovati kako bi kreirale momentum za strukturne promene. Pri tome se Nju (1998) kritički osvrće na FST i ističe kako jeste činjenica da je znanje situirano, kao što tvrdi Dona Heravej (1988), ali to ne znači da su sve perspektive jednako dobre da bi bile uzete u obzir ili da ne postoje dobri načini da se prosudi između njih.

Zagovornici/e kritičkog realizma fokus stavljaju na društvene odnose i procese društvene transformacije. U skladu sa tim, kritički realizam kao paradigmataska pozicija je karakterističan po metodološkom pragmatizmu koji istraživači(ca)ma daje dovoljno "manevarskog prostora" da kombinuju različite metodološke alate u istraživanju: kvalitativne i kvantitativne. **Progresivistička paradigma kritičkog realizma** je jedina

u potpunosti komplementarna *mixed-method* istraživačkom dizajnu koji će u ovom istraživanju da bude prezentovan u formi simultane podatkovne i *between-method* triangulacije. Na taj način, kritički realizam kao paradigma odbacuje dogmatičnost pozitivističke i interpretativističke paradigmatске pozicije i dozvoljava njihovo kombinovanje.

Slika 1. Dizajn *mixed-method* studije

U skladu sa paradigmatском pozicijom zasnovanom u kritičkom realizmu, u istraživanju će biti primenjen *mixed-method* dizajn, i to simultana triangulacija na osnovu *multilevel* uzorkovanja u kvalitativnim i kvantitativnim komponentama istraživanja. U *mixed-method* dizajnu ovako složenog regionalnog istraživanja autori/ke poglavlja davaće prioritet kvalitativnom ili kvantitativnom istraživanju, u zavisnosti od njihovog teoretskog polazišta, tj. naučne discipline iz koje posmatraju problematiku kojom se bave. Nakon analiziranja i kvalitativnih i kvantitativnih podataka, autori/ke će pristupiti triangulaciji podataka, njihovoj sveobuhvatnoj interpretaciji i kritičkoj refleksiji kako bi dali odgovor na definisana istraživačka pitanja i testirali postavljene istraživačke hipoteze u okviru tematike kojom se bave.

Tabela 1. Faze istraživanja

Faza	Cilj	Metodologija	Metoda prikupljanja podataka	Uzorkovanje	Uzorak	Izvori podataka za <i>qual</i> analizu	Analiza
qual	Istražiti individualna iskustva, stavove i percepcije nastavnog i administrativnog osoblja i studenata/kinja o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima	Utemeljena teorija uz <i>a priori</i> tematski okvir	Intervjuisanje	Namerno uzorkovanje	133 intervjuisane osobe	Transkripti polustrukturisanih intervju sa nastavnicima i administrativnim osobljem i studentima/kinjama	Analiza stalnih poređenja; analiza pojavnosti kodova; analiza narativa
quant	Istražiti percepcije i stavove nastavnog, administrativnog osoblja i studenata/kinja o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima	Deduktivni pristup	Anketiranje	Slučajno uzorkovanje	Ukupno 4754 ispitanika/ce od čega 3224 studenta/kinje, 1159 nastavnika/ca 371 zaposleno u administraciji	Odgovori iz anketnih upitnika	Deskriptivna statistika, parametarski/neparametarski testovi

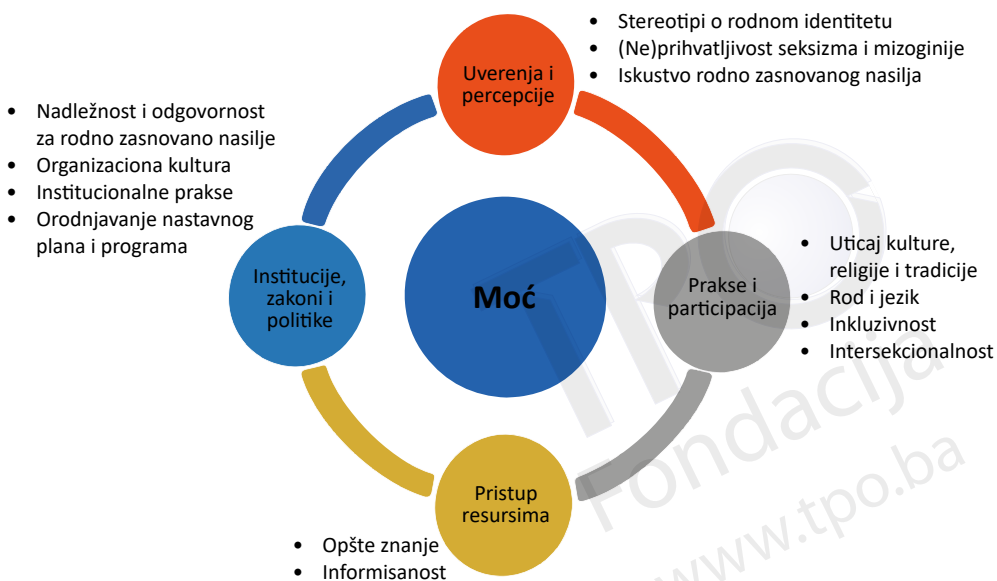
U skladu sa paradigmom kritičkog realizma, sprovedeno je kvalitativno i kvantitativno istraživanje u dve faze (tabela) kojim se nastojalo da se ispituju: rodne politike na univerzitetima u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, mere koje su fokusirane na zaštitu rodne ravnopravnosti na univerzitetima, percepcije i stavovi nastavnog osoblja, studenata i studentkinja te administrativnog osoblja o rodnoj ravnopravnosti i seksualnom uznemiravanju, kao i stepen poznavanja pojmova relevantnih za oblasti rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja. Istraživanje o rodnim pitanjima sprovedeno je među nastavnicima/nastavnicama, studentima/studentkinjama i administrativnim osobljem (rukovoditeljima i rukovoditeljicama stručnih službi) na 18 partnerskih univerziteta u navedene četiri zemlje.

Analitički okvir, uzorak i metode prikupljanja podataka

Prilikom pripreme upitnika za intervju i anketu kao i pri organizovanju primarnih i sekundarnih podataka rukovodili smo se Okvirom za rodnu analizu (engl. *Gender Analysis Framework*)⁵ kao analitičkim okvirom za analizu društvenih struktura, koji daje osnovu za organizovanje informacija o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima. Četiri oblasti koje uključuje Okvir za rodnu analizu su:

- *pristup resursima* (npr. informacijama, znanju, društvenim mrežama);
- *ubeđenja i percepcije* (npr. sistemi kulturalnih ubeđenja ili norme o tome šta znači biti muškarac ili žena u određenom kontekstu);
- *prakse i učešće* (npr. norme koje utiču na ponašanje muškaraca i žena i tako strukturišu aktivnosti kojima se oni bave, uključujući rodne uloge i odgovornosti);
- *institucije, zakoni i politike* (npr. informacije o formalnim i neformalnim pravima muškaraca i žena u akademskom okruženju), te
- *moć* vezana za te oblasti (npr. da li osoba može iskorišćavati prilike, ostvarivati prava, kandidovati se za pozicije i obnašati ih itd.).

Slika 2. Sistematizacija tema u okviru za analizu rodne neravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja

⁵ <https://gender.jhpiego.org/analysistoolkit/gender-analysis-framework/>

Okvir za rodnu analizu koji je služio kao vodilja u prikupljanju informacija iz polustrukturisanih intervjuja i anketnih upitnika daje osnovu za organizovanje i analizu informacija o rodnoj neravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju (slika). Kvalitativno i kvantitativno istraživanje je bilo vođeno *a priori* tematskim okvirom deriviranim iz Okvira za rodnu analizu, koji je obuhvatio teme koje će biti detaljno elaborirane u narednim poglavljima, a koje uključuju: (a) stereotipe o rodu, polu, rodnoj ravnopravnosti ili rodno zasnovanom nasilju, (b) institucionalno okruženje i obrazovnu politiku – nadležnosti i odgovornosti za rodno zasnovano nasilje i institucionalne prakse, (c) uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja, (d) inkluzivnost i intersekcionalnost – politike jednakosti i solidarnosti za rodnu ravnopravnost, kao i (e) opšte znanje o rodu, polu, rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju kao transverzalna tema koja prožima sve ostale tematske celine.

Polustrukturisani intervju kao metoda prikupljanja podataka: Sprovedena su ukupno 133 intervjuja sa studentima/kinjama, nastavnicim i administrativnim osobljem na javnim i privatnim univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. U intervjuima su učestvovala 52 muškarca i 81 žena, a intervjuisano je ukupno 76 osoba iz BiH, 7 osoba iz Crne Gore, 17 osoba iz Hrvatske i 33 osobe iz Srbije. Prosečno trajanje intervjuja bilo je između 60 i 90 minuta. Struktura uzorka prikazana je u tabeli.

Tabela 2. Struktura uzorka u kvalitativnom istraživanju

	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Srbija	Ukupno
Studenti/kinje	27	3	7	9	46
Administrativno osoblje	10	1	1	3	15
Nastavno osoblje	39	3	9	21	72
Ukupno	76	7	17	33	133

Pre intervjuisanja kreiran je protokol za vođenje intervjuja sa sve tri sagovorničke grupe (studenti/kinje, nastavno i administrativno osoblje). *A priori* tematski okvir koji je služio za definisanje protokola za vođenje intervjuja obuhvatio je teme definisane na osnovu Okvira za analizu (slika). Pored korišćenja *a priori* tematskog okvira kao vodiča za vođenje intervjuja, tokom intervjuja dozvoljeno je da sagovornici/e pominju i druge teme koje su povezane sa pojmovima iz *a priori* okvira ili su im komplementarne. Svi intervjui su snimani, nakon čega je izvršena transkripcija, kodiranje transkripata koristeći softver QDA Miner v.6 i njihova priprema za dalju kvantitativnu i kvalitativnu analizu.

Anketiranje kao metoda prikupljanja podataka: Metodologija koja je korišćena u ovom istraživanju zasniva se na metodologiji za kvantitativnu analizu rodne ravnopravnosti koju je razvio Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIGE).⁶ Na osnovu ovoga, definisano je da jedinice posmatranja u ovom istraživanju uključuju sve učesnike/ce u visokom obrazovanju, koji su grupisani u tri grupe: 1. studenti i studentkinje; 2. nastavnici i nastavnice; te 3. rukovoditelji/ke službi na univerzitetu. Važno je pomenuti da je kod

⁶ <https://eige.europa.eu/publications/gender-mainstreaming-gender-statistics-and-indicators>

grupe 2 i grupe 3 dolazilo do preklapanja, s obzirom na to da su neki ispitanici/e u isto vreme i nastavno i administrativno osoblje na univerzitetu (npr. prodekani/ce, dekani/ce ili rektori/ke). Koordinator(i)/ke projekta sa univerziteta koji su učestvovali u istraživanju su za potrebe istraživanja dostavili informacije o broju studenata/kinja, nastavnog i administrativnog osoblja, razvrstanih po polu, te za studente/kinje po tipu studija. Ove informacije su korišćene za kreiranje okvira uzorka kojem će da bude upućen upitnik za anketiranje. Tabela ilustruje strukturu uzorka u kvantitativnom istraživanju.

Tabela 3. Struktura uzorka u kvantitativnom istraživanju

Grupa	BiH		Crna Gora		Hrvatska		Srbija		Ukupno	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
Studenti/kinje	2272	71,8	228	51,1	516	71,7	208	48,9	3224	67,8
Nastavno osoblje	683	21,6	174	39,0	124	17,2	178	41,9	1159	24,4
Administrativno osoblje	208	6,6	44	9,9	80	11,1	39	9,2	371	7,8
Ukupno	3163	100,0	446	100,0	720	100,0	425	100,0	4754	100,0

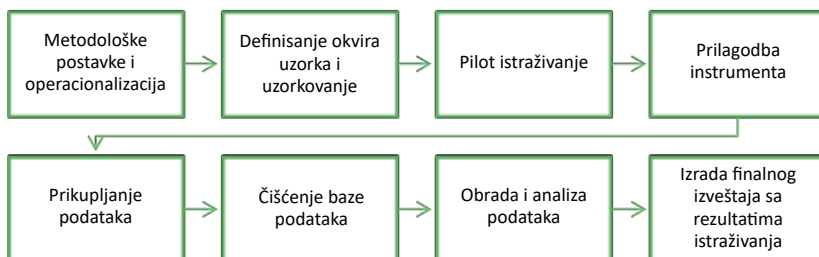
Anketa je sprovedena onlajn i nije postojala mogućnost potpune kontrole uzorka. Obično se pretpostavlja da u slučaju samoadministrirajuće ankete veću verovatnoću za ulazak u uzorak imaju oni koji su više motivisani da daju odgovore o temi koja je predmet istraživanja. Nakon sprovedene ankete i izvršene procedure čišćenja podataka, u ukupnom uzorku učestvovalo je 3224 studenta i studentkinje, 1159 nastavnika i nastavnica te 371 zaposlena osoba u administrativnim službama na fakultetima/univerzitetima u četiri navedene države, tj. ukupno 4754 ispitanika/ce.

Instrumenti koji su korišćeni za ispitivanje rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja na univerzitetima koje se sprovodi u okviru UNIGEM projekta dizajnirani su posebno za svaku od grupa ispitanika/ca kako je prethodno definisano, sa odgovarajućim relevantnim pitanjima, i to:

- anketni upitnik za student(kinj)e o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju koji se sastoji od 5 blokova i 47 pitanja;
- anketni upitnik za nastavno osoblje o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju koji se sastoji od 6 blokova i 55 pitanja;
- anketni upitnik za administrativno osoblje (rukovodioce/rukovoditeljke) stručnih službi na univerzitetima o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju koji se sastoji od 6 blokova i 54 pitanja.

S obzirom na to da se anketa sprovodila na univerzitetima u četiri države, anketni upitnici su jezički prilagođeni na bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jezik, te u dva pisma: latinicu i ćirilicu. Pre početka anketiranja sprovedeno je pilotiranje upitnika, a rezultati pilotiranja su uzeti u obzir prilikom finalne revizije instrumenata pre njihove distribucije ispitanicima/ama. Anketa se sastojala od različitih vrsta pitanja, i to: (a) pitanja višestrukog izbora sa jednim odgovorom, (b) pitanja višestrukog izbora sa više mogućih odgovora, (c) otvorena pitanja (brojčana i tekstualna), (d) filter-pitanja (kombinovana) i (e) skale procene (nominalne i ordinalne).

Slika 3. Koraci u sprovođenju kvantitativnog istraživanja

Najveći broj pitanja od ispitanika/ca je zahtevao da izraze stepen slaganja sa tvrdnjama navedenim u upitniku. Kod ovakvih pitanja korišćena je Likertova skala procene, koja omogućava ispitanicima/ama da odrede stepen slaganja sa određenom tvrdnjom. U ovim slučajevima radilo se o petostepenim skalama, gde je svaka tvrdnja kodirana brojevima od 1 do 5, pri čemu je brojem 1 označen najpozitivniji stav, a brojem 5 najnegativniji. Ispitanici/e su birali broj 1 (u potpunosti se slažem) za potpuno slaganje sa pozitivnom izjavom ili potpuno neslaganje sa negativnom izjavom, a broj 5 (u potpunosti se ne slažem) za potpuno neslaganje sa izjavama. Osim ovih ekstremnih vrednosti, ispitanici/e su mogli birati 2 (delimično se slažem), 4 (delimično se ne slažem) i 3 kao vrednost koja označava da ispitanici/e nisu sigurni, odnosno da su neodlučni ili nemaju jasno definisan stav. Pitanja u anketnom upitniku bila su grupisana u sledeće grupe definisane na osnovu ključnih tema istraživanja iz Okvira za rodnu analizu, odnosno istraživačkih pitanja: opšta pitanja koja se odnose na nivo poznavanja i razumevanja osnovnih pojmova i termina vezanih za tematiku rodne ravnopravnosti; pitanja o stavovima ispitala su o tradicionalnim rodnim ulogama muškaraca i žena, rodnim identitetima, rodnim obrascima ponašanja i prisustvu rodne diskriminacije kako na univerzitetima/fakultetima tako i u državi iz koje dolaze; pitanja o percepciji i iskustvima rodne ravnopravnosti, rodne diskriminacije, uznemiravanja i rodno zasnovanog nasilja studenata/kinja, nastavnika/ica i administrativnog osoblja; pitanja o merama i prevenciji koji se sprovode na fakultetima i univerzitetima, a imaju za cilj preveniranje rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja. Pored trenutnog stanja na svakom od fakulteta koji su deo uzorka, ova pitanja su ispitala stavove o merama koje bi trebalo da se sprovode u budućnosti, kao i o ličnim doprinosima ispitanika/ca u sprečavanju ovog oblika neravnopravnosti i diskriminacije; pitanja o sociodemografskim karakteristikama ispitanika/ca kao što su pol, dob, nivo obrazovanja i slično, te pitanja o zaposlenju za nastavno i administrativno osoblje, poput podataka o radnom statusu, vrsti zaposlenja nastavnika/ca i administrativnog osoblja.

Pregled ključnih nalaza regionalnog istraživanja po tematskim celinama

Ovaj deo poglavlja ima za cilj da predstavi neke od ključnih nalaza regionalnog istraživanja po tematskim celinama, koje uključuju: (i) stereotipe o rodnom/polnom identitetu i seksualnosti, iskustvo rodno zasnovanog nasilja i neprihvatljivost seksizma, mizoginije i homofobije; (ii) rod, jezik i moć; (iii) uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja; (iv) inkluzivnost i interseksionalnost – politike jednakosti i solidarnosti za rodnu ravnopravnost, te (v) institucionalno okruženje i obrazovne politike – nadležnosti i odgovornosti za rodno zasnovano nasilje i institucionalne prakse.

Pored navedenih tematskih celina, od posebne važnosti za ovo istraživanje bilo je ustanoviti koji je nivo spoznaje i znanja o rodnoj ravnopravnosti, rodnoj diskriminaciji i rodno zasnovanom nasilju kod studenata i studentkinja, nastavnog i administrativnog osoblja. Da bi se uvele promene i rodno osvešćene politike u visoko obrazovanje, početni korak jeste sticanje uvida u stepen poznavanja osnovne terminologije o rodnoj (ne)jednakosti kod studenata/kinja, nastavnika/ica i administrativnog osoblja. Kvalitativnim i kvantitativnim istraživanjem nastojalo se da se proceni nivo poznavanja i razumevanja osnovnih pojmova i termina vezanih za tematiku rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja.

Jedno od postavljenih pitanja u anketnom upitniku problematizovalo je nivo razumevanja ispitanika/ca o razlici između pojmova “rod” i “pol”. Analiza rodni razlika u odgovorima je pokazala da žene u uzorku pokazuju bolje razumevanje pola i roda kao različitih pojmova, te je ova razlika statistički značajna. Pored rodni razlika u nivou razumevanja pojmova, **postoje i statistički značajne kulturološke razlike**, pa je tako u BiH i Srbiji preko 50% ispitanika/ca izrazilo slaganje sa tvrdnjom da su pol i rod pojmovi sa istovetnim značenjem, dok se u Hrvatskoj i Crnoj Gori sa datom izjavom složilo 34,1% i 46,8% ispitanika/ca respektivno, što ukazuje na bolji nivo razumevanja razlika u značenju ovih pojmova. Slični nalazi su zastupljeni i kod razumevanja pojmova rodno zasnovanog nasilja i nasilja uopšte, pri čemu postoje statistički značajne rodne i kulturološke razlike u odgovorima. Naime, veći procenat žena (54,2%) u odnosu na muškarce (47,9%) slaže se da postoji bitna razlika između nasilja i rodno zasnovanog nasilja, dok je najveći stepen slaganja da postoji razlika između ovih pojmova uočen u BiH i Crnoj Gori, gde se preko 50% ispitanika/ca slaže da se radi o različitim vidovima nasilja. Ipak, treba obratiti pažnju na značajan procenat onih koji su neodlučni ili se ne slažu da su nasilje uopšte i rodno zasnovano nasilje različiti pojmovi. Žene bolje razumevaju i pojam seksizma u odnosu na **muškarce; u BiH je primećen nešto slabiji stepen razumevanja seksizma**, gde je 62,1% ispitanika/ca odgovorilo da je seksizam uvreda na osnovu pola, dok je u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji ovaj odgovor dalo preko 70% ispitanika.

Ukoliko uporedimo statistički značajne rodne i kulturološke razlike u razumevanju pojmova pola, roda, seksizma i rodno zasnovanog nasilja, proizlazi da **veliki broj ispitanika/ca slabije poznaje osnovne pojmove u domeni rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja**, za šta smo naišli na potvrdu i u narativima iz polustrukturisanih

intervjua sa studentima/kinjama, nastavnim i administrativnim osobljem. U delovima intervjua koji su tematizovali opšte znanje o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju **najčešće se diskutovalo o pojmovima iz prizme sopstvenog, tj. uvreženog mišljenja o navedenim pojmovima, a značajno manje iz perspektive argumentovanog znanja**. U čak 130 od 133 intervjua prisutni su narativi o navedenim pojmovima na osnovu sopstvenog mišljenja, dok su konkretni i argumentovani odgovori o pojmovnim razlikama na osnovu prethodnog znanja dati u svega 68 intervjua. Fundamentalno neznanje o rodu i rodno zasnovanom nasilju uočeno je u 28 slučajeva, što je komplementarno nalazima iz kvantitativnog istraživanja.

Stereotipi o rodnom/polnom identitetu i seksualnosti; iskustvo i neprihvatljivost seksizma, mizoginije i homofobije

U anketnom upitniku ispitanicima i ispitanicama je postavljen niz pitanja koja problematizuju stereotipe o muškarcima i ženama, njihove rodne uloge i iskustva sa rodno zasnovanim nasiljem.

Analiza podataka je pokazala da postoje značajne rodne statističke razlike u stavu da se **kod žena generalno više cene lepota i izgled nego pamet i sposobnosti**, a sa ovom tvrdnjom se slaže ili delimično slaže značajno veći procenat žena nego muškaraca u uzorku (78,4% naspram 60,2%). U Srbiji, u odnosu na ostale zemlje, procenat slaganja je nešto manji, ali statistički značajan u odnosu na ostale zemlje (68,4%), dok je procenat slaganja u drugim zemljama iznad 70%. Ukoliko obratimo pažnju na status ispitanika i ispitanica, najmanji procenat slaganja sa ovom tvrdnjom iskazalo je nastavno osoblje (64,7%), dok se značajno veći procenat studenata i studentkinja te administrativnog osoblja (77,1% i 72,7% respektivno) slaže da su lepota i izgled žena važniji od njihovih kognitivnih sposobnosti. Dalje, od ispitanika i ispitanica se tražilo da iskažu stav o stereotipnom doživljaju karakteristika muškaraca kod kojih se generalno više ceni prodornost i dominantna ličnost u odnosu na sposobnosti i posvećenost radu. Odgovori prema polu su pokazali da se **značajno veći procenat žena slaže da se kod muškaraca više ceni prodornost i dominantna ličnost u odnosu na muškarce** (69,3% naspram 54,1% respektivno) i ta razlika je statistički značajna. Značajne razlike postoje u zavisnosti od zemalja iz kojih ispitanici i ispitanice dolaze, pa je tako **veći stepen slaganja sa ovom tvrdnjom u Crnoj Gori (70,1%) u odnosu na Srbiju (60,1%), Hrvatsku (64,8%) i BiH (65,3%)**. Posmatrano po statusu ispitanika i ispitanica, **veći procenat administrativnog osoblja u odnosu na nastavno osoblje i studente i studentkinje** (67,9% naspram 65,8% i 64,6% respektivno) slaže se da se osobine prodornosti i dominantnosti kod muškaraca više cene nego posvećenost i sposobnosti. Žene su takođe češće u odnosu na muškarce odgovarale da su iskusile stereotipne komentare o ženama poput "ženska glava, babuskara, jezikara, klimakterična baba, histerična, sterilna, frigidna" i slično (59,1% naspram 48,3%), a posmatrano po zemljama, ovakvim komentarima su češće svedočili ispitanici i ispitanice iz BiH i Srbije (58,6% i 62,6%). Rodne razlike u stavovima o učestalosti stereotipnih komentara o muškarcima poput "proračunati, karijeristi, ženskaroši, papučari" i slično nisu statistički značajne, ali

postoje značajne razlike u stavovima ispitanika i ispitanica u zavisnosti od zemlje iz koje dolaze. Naime, veći stepen slaganja da su ovakvi komentari učestaliji na njihovim univerzitetima iskazali su ispitanice i ispitanici iz BiH (64,2%) i Srbije (62,1%) u odnosu na ispitanike i ispitanice iz Hrvatske (49,5%) i Crne Gore (54,8%), dok je administrativno osoblje češće svedočilo ovakvim komentarima u univerzitetској sredini (69,3%) u odnosu na nastavno osoblje (60,9%) i studente i studentkinje (59,7%). Žene su češće u odnosu na muškarce prijavljivale da su im se koleginice i kolege poveravali o iskustvu rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije na univerzitetu (23,5% naspram 19,2%). Pored toga, žene se u manjoj meri slažu sa tvrdnjom da su studenti i studentkinje ohrabreni i osnaženi da prepoznaju različite vrste rodno zasnovanog nasilja (45,1% žena naspram 52,2% muškaraca). ***Studenti i studentkinje se u manjoj meri slažu da su oni ohrabreni i osnaženi da prepoznaju različite vrste rodno zasnovanog nasilja*** (44,6%) u odnosu na stav nastavnog i administrativnog osoblja o ovom pitanju (52,5% i 47%), a ova razlika u stavovima je statistički značajna. Žene se u manjoj meri osećaju bezbedno i ohrabreno da otvoreno i javno govore o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji na univerzitetu. Najosnaženiji ispitanici i ispitanice su iz Crne Gore, gde je preko 70% ispitanika i ispitanica odgovorilo da se u potpunosti ili delimično slaže da može javno i otvoreno govoriti o problemu rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije na univerzitetima, dok je najniži procenat zabeležen u Hrvatskoj, gde je 56,4% ispitanika iskazalo slaganje da se u potpunosti ili delimično oseća bezbedno da može javno i otvoreno progovoriti o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji u akademskoj sredini. ***Studenti i studentkinje su najmanje sigurni da mogu otvoreno i javno govoriti o rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima.***

U intervjuima smo dobili potvrdu da je ***dominantan narativ upravo onaj koji govori o stereotipima o ženama***, što je pomenuto u 58% slučajeva. Ujedno, radi se o najfrekventnijoj temi o kojoj se govorilo tokom intervjua u okviru tematike o stereotipima, a pored stereotipa o ženama, u narativima su bili zastupljeni i komentari o stereotipima o muškarcima (35% slučajeva), te stereotipi o LGBTIAQ+ osobama (6% intervjuisanih slučajeva). Slično kao i u rezultatima na osnovu anketnih upitnika, u 80% intervjuisanih slučajeva sagovornici i sagovornice su potvrdili ***da imaju direktna saznanja o iskustvu drugih o seksualnom uznemiravanju, rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji***, dok je u 61% intervjuisanih slučajeva istaknuto da ***postoje lična iskustva u vezi nekog vida rodno zasnovanog nasilja ili uznemiravanja***. Iako su sagovornici i sagovornice afirmativno govorili o sopstvenoj ohrabrenosti da javno i otvoreno govore o rodnoj (ne)ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima, ***značajan je broj onih koji su iskazali strah ili su oklevali da javno progovore o ovom problemu u akademskoj sredini.***

Rod, jezik i moć

Jedna od tematskih celina koja govori o simboličkim aspektima organizacione kulture na univerzitetima jeste tema roda, jezika i moći. Od ispitanika i ispitanica u anketnom istraživanju traženo je da navedu šta je za njih rodno osetljiv jezik. **Najveći broj anketiranih (N=2048) istaknuo je kako je rodno osetljiv jezik “način izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost” i “način za povećanje vidljivosti žena i naglašavanje jednakosti svih osoba” (N=956).** Analiza ovih odgovora po polu pokazala je da postoji značajan rodni jaz u odgovorima te da 76,7% žena, za razliku od 57,07% muškaraca u uzorku percipira rodno osetljiv jezik kao mehanizam za “povećavanje vidljivosti žena” i “poštovanje rodne ravnopravnosti”. Ipak, **značajan je broj anketiranih koji rodno osetljiv jezik doživljavaju kao “kvarenje jezika”.** Čak 622 anketiranih navodi da je rodno osetljivi jezik “veštačka tvorevina i nasilje nad zakonitostima jezika”. Kada se odgovori analiziraju po polu, rezultati pokazuju da muškarci češće percipiraju rodno osetljiv jezik kao “kvarenje jezika” i kao “umetnu tvorevinu i nasilje nad zakonima jezika”.

Najveći broj anketiranih koji nisu upoznati sa tim da li univerzitet koristi rodno osetljiv jezik u nastavi i organizaciji rada dolazi iz BiH (47%) i Srbije (47,8%), dok je značajno bolja informisanost o korišćenju rodno osetljivog jezika na univerzitetu u Crnoj Gori (64,6%) i u Hrvatskoj (51,8%). O korišćenju rodno osetljivog jezika na univerzitetu najbolje su informisani nastavnici i nastavnice (44,4%), a nešto slabije administrativno osoblje (39,3%) i studenti i studentkinje (34%).

U intervjuima su sagovornici i sagovornice najčešće tematizovali važnost korišćenja rodno osetljivog jezika u svakodnevnoj komunikaciji na univerzitetu kao i u nastavnim i naučnim procesima. Tokom intervjuja isticali su da **postoji potreba za uvođenjem rodno osetljivog jezika u dokumente i akte na univerzitetu, ali isto tako da ne postoji artikulisan i jasan narativ na univerzitetima o rodno zasnovanom nasilju**, što ukazuje na činjenicu da se jezik kao simbolički aspekt organizacione kulture ne koristi u dovoljnoj meri kako bi se jasno i transparentno komuniciralo i ukazalo na gorući problem rodno zasnovanog nasilja u akademskoj sredini. U svega 8% intervjuisanih slučajeva sagovornici i sagovornice su istaknuli da je nepotrebno uvoditi i koristiti rodno osetljiv jezik u službenoj komunikaciji i dokumentima.

Uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja

U anketnom upitniku kao i u intervjuima tematizovan je uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja. Upitani **da li se iza rodne ravnopravnosti krije ideologija koja nastoji promeniti rodne i polne uloge kako bi uništila porodicu i osnovne društvene vrednosti, muškarci su u većem broju odgovorili da se potpuno ili delimično slažu sa tvrdnjom (35%), ali je i određeni procenat žena koje dele ovakav stav (19%).** Veći broj ispitanika i ispitanica koji su afirmativno odgovorili na ovu tvrdnju dolazi iz BiH (13%) i Srbije (10,7%), što može ukazivati na tradicionalnije shvatanje rodnih uloga u ovim društvima. Interesantno je da se sa ovom

tvrdnjom slaže veći broj studenata i studentkinja (23,8%) i administrativnog osoblja (27,3%) u odnosu na nastavno osoblje (20,9%), a navedene razlike u stavovima statistički su značajne.

Preko 80% anketiranih muškaraca i žena u uzorku smatra da u zemlji u kojoj žive **religijske tradicije promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca, a ovaj procenat je najviši u Hrvatskoj**, gde je 88% ispitanika i ispitanica odgovorilo da se potpuno ili delimično slaže sa tvrdnjom o uticaju religijskih tradicija. Posmatrano po statusu ispitanika i ispitanica, veći je broj nastavnika i nastavnica u uzorku koji se slažu da religijske tradicije značajno utiču na promovisanje tradicionalnih muško-ženskih uloga u društvu (84,4%). Preko 60% ispitanika i ispitanica smatra da religijska učenja judaizma, hrišćanstva i islama zagovaraju rodnu podelu poslova i odgovornosti, na način da žene treba da vaspitavaju decu i brinu se o porodici, dok muškarci imaju obavezu finansijski obezbediti porodicu.

Značajno je veći procenat muškaraca u odnosu na žene (47,8% naspram 27,3%) koji smatraju da se devojčice i dečaci u potpunosti isto vaspitavaju u porodici. U Hrvatskoj je najveći procenat ispitanika i ispitanica (66,9%) koji smatraju da vaspitanje dečaka i devojčica nije isto, te da postoje značajne razlike u vaspitnim metodama u zavisnosti od roda.

Ipak, **iako se većina slaže da religija utiče na promovisanje tradicionalnih rodnih uloga, ispitanici i ispitanice, posebno u BiH i Srbiji, smatraju da tradicionalno razumevanje religije nije prepreka rodnoj ravnopravnosti**, sa čim se izraženije slaže administrativno osoblje (59,1%) u odnosu na studentsku populaciju (46,7%) i nastavno osoblje (55,7%). Da bismo bolje razumeli navedene stavove, posegnuli smo i za narativima iz intervjua. Naime, na osnovu analize frekventnosti tema zastupljenih u intervjuima, ustanovili smo da u 87% intervjuisanih slučajeva sagovornici i sagovornice smatraju da postoji negativan uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodnih uloga i rodno zasnovanog nasilja, što predstavlja zanimljiv, ali kontradiktoran nalaz koji će biti detaljnije elaboriran u poglavlju koje se bavi uticajem kulture, religije i tradicije na rodnu ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje.

Inkluzivnost i intersekcionalnost: politike jednakosti i solidarnosti za rodnu ravnopravnost

U anketnom upitniku od ispitanika i ispitanica je traženo da odgovore na pitanje da li nasilje i diskriminaciju na osnovu pola više trpe osobe koje su pripadnici/e manjinskih grupa poput Roma, osoba sa invaliditetom i teškoćama u razvoju i učenju, kao i religijske i etničke manjine te LGBTQIA osobe. Značajno je **veći procenat žena u uzorku koje se u potpunosti ili delimično slažu sa tvrdnjom da su nasilju i diskriminaciji izložene osobe iz manjinskih grupa** (74,1%), dok se 62,8% muškaraca slaže sa ovom tvrdnjom. Najveći stepen slaganja su iskazali ispitanici i ispitanice iz BiH i Hrvatske (71,8% i 73,5% respektivno), a u **celom uzorku posebno studenti i studentkinje (73,2%), što može ukazivati na činjenicu da su senzibilniji na ovu problematiku** ili su češće u prilici

da primećuju neravnompravan odnos naspram pripadnika i pripadnica ranjivih grupa. Žene se takođe u većoj meri u potpunosti slažu (53,2%) da su pripadnici i pripadnice LGBTIAQ+ zajednice neravnompravni u svim oblastima javnog života. Najveći broj anektiranih iz BiH i Hrvatske (11,7% u oba slučaja) navodi da **profesori i profesorke tokom svojih predavanja izražavaju predrasude i stereotipe prema LGBTIAQ+ zajednici**, dok je taj procenat nešto niži u Crnoj Gori (10,2%) i Srbiji (9,5%). Uprkos postojanju definisanih institucionalnih pravila, tj. uslova za akademsko napredovanje, **LGBTIAQ+ osobe češće nailaze na poteškoće da ispune uslove za napredovanje, tj. nemaju iste mogućnosti za učešće u projektima, visokorangiranim istraživanjima i imenovanjima na rukovodeće pozicije**, što je potvrdilo 16,3% anektiranih nastavnika i nastavnica, od čega je značajno veći broj žena u odnosu na muškarce.

Narativi iz intervjua potvrđuju kvantitativne nalaze iz ankete, s obzirom na to da je **tokom intervjua najzastupljenija tema bila izloženost osoba iz LGBTIAQ+ zajednice različitim vidovima rodno zasnovanog nasilja, kao i veća izloženost nasilju osoba sa invaliditetom i poteškoćama**. O ovoj temi se diskutovalo u čak 71, odnosno 57 intervjua, respektivno. Kada su u pitanju druge ranjive grupe u akademskoj sredini, tokom intervjua je istaknuta **potreba za prilagođavanjem nastavnih i naučnih sadržaja i univerzitetskih infrastruktura osobama sa invaliditetom i poteškoćama**. Kada su upitani da komentarišu važnost solidarnosti svih aktera i zajedničkog delovanja na pitanjima rodne ravnopravnosti, bez obzira na pol i druge oblike identiteta, intervjuisane osobe su najčešće isticale **važnost podrške muškaraca rodnoj ravnopravnosti i zajedničkog delovanja muškaraca i žena**. U manjoj meri se diskutovalo o institucionalnim saveznicima u borbi za rodnu ravnopravnost i protiv rodno zasnovanog nasilja, dok se najmanje pominjala važnost zajedničkog delovanja studentske populacije i nastavnog osoblja i delovanja sa LGBTIAQ+ zajednicom, što može ukazivati na činjenicu da se **pitanje rodnih identiteta u akademskoj sredini pre svega shvata kao binarno pitanje**.

Institucionalno okruženje i obrazovna politika: Nadležnosti i odgovornosti za rodno zasnovano nasilje i institucionalne prakse

Najveći broj studenata i studentkinja u uzorku (47,8%) tvrdi da nije upoznat sa tim da na njihovim univerzitetima postoje pravila i procedure prevencije i zaštite od rodno zasnovanog nasilja, što uključuje i seksualno uznemiravanje. Ipak, **njih 14,64% navodi da zna da postoje pravilnici o ponašanju poslodavaca, zaposlenih i studenata i studentkinja u vezi sa prevencijom i zaštitom od zlostavljanja na radu**, a značajno je veći procenat studenata koji to tvrde (68,3%) u odnosu na svega 8,8% studentkinja i 16,9% drugih koji se nisu izjasnili o svom rodnom identitetu. Kada uporedimo odgovore po državama, **u BiH je najveći broj studenata i studentkinja koji ne znaju ili nisu sigurni da takvi pravilnici postoje** (čak 68,6%). Studenti i studentkinje su najčešće odgovarali da im **nije poznato da li je bio pokrenut disciplinski postupak protiv počinioca ili počiniteljke nasilja** (81,9%). Tamo gde su dali potvrdne odgovore da je postupak pokrenut, studenti su češće odgovarali potvrdno (6,7%) u odnosu na studentkinje (4,6%), a najveći procenat studenata i studentkinja koji su odgovorili potvrdno dolazi iz Crne Gore (7,11%).

U posmatranom uzorku univerziteta obuhvaćenih ovih istraživanjem evidentno je da su univerzitetske kulture opterećene rodnom stereotipima na osnovu kojih dolazi do favorizovanja osoba određenog roda/pola u kontekstu napredovanja na radnom mestu. Postoje statistički značajne rodne razlike u odgovorima nastavnog osoblja u vezi favorizovanja na radnom mestu zbog pola ili roda. ***Na primer, nastavnice su češće navodile da je neko bio unapređen zbog svog pola (80,4%), izabran u akademsko zvanje (78,9%), dobio priliku za učešće u projektu (83,5%), odobreno je finansiranje njegovog projekta (81,1%) ili je dobio priliku za stručno usavršavanje (87,7%).*** Slično kao i kod studentskog uzorka, velikom broju nastavnog osoblja nije poznato ili nisu sigurni da li postoje pravila i procedure kojima se prevenira rodno zasnovano nasilje (45,21%), dok njih 27,7% navodi da su upoznati sa institucionalnim pravilima i procedurama prevencije. Od onih koji su upoznati sa pravilima i procedurama, ***nastavnice su češće odgovarale da su informisane*** (56,7%) u odnosu na nastavnike koji su o ovim procedurama informisani (43,3%). Poređenje odgovora po zemljama pokazuje sličan obrazac kao kod studentske populacije, odnosno ***najveći broj nastavnog osoblja koje nije informisano o pravilima i procedurama prevencije rodno zasnovanog nasilja dolazi iz BiH*** (čak 59,2%). Najveći procenat potvrdnih odgovora da je pokrenut disciplinski postupak protiv počinilaca ili počiniteljki rodno zasnovanog nasilja nad nastavnim osobljem zabeležen je u Srbiji i Hrvatskoj (12,2% i 10,8%). Ipak, treba da se ima u vidu činjenica da je najveći broj nastavnika i nastavnica (čak 75,8%) odgovorio da im nije poznato da li su takvi postupci uopšte pokretani, što ukazuje na činjenicu da akademske sredine nisu izgradile kulturu otvorene i transparentne komunikacije i dijaloga o ovoj problematici, što svakako može delovati destimulišuće na sve osobe koje su trpele neku vrstu rodno zasnovanog nasilja ili su o tome želele javno progovoriti. U intervjuima je u 57% slučajeva pomenuto da su sagovornice i sagovornici upućeni u procedure i pravila prevencije i procesuiranja rodno zasnovanog nasilja, dok njih 26% smatra da nisu upućeni u takve procedure. U svega 30% intervjuisanih slučajeva sagovornici i sagovornice su tvrdili da su informisani ili upućeni o konkretnim slučajevima prijavljivanja rodno zasnovanog nasilja, što ujedno potvrđuje nalaze iz ankete o ovim pitanjima.

Ograničenja istraživanja

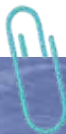
Bez obzira na važnost ovog pionirskog istraživanja koje je prvi put sprovedeno u regionu, ono ima specifična ograničenja i nedostatke. Iako postoje određene kulturološke i jezičke sličnosti između zemalja zapadnog Balkana, treba istaknuti da se radi o heterogenim postsocijalističkim društvima koja imaju svoje specifičnosti zavisne od političkog, ekonomskog i socijalnog konteksta te stepena razvoja. Primer jedne od takvih specifičnosti jeste rodno osetljiv jezik, odnosno njegova prihvaćenost i korišćenje, što onemogućava generalizaciju istraživačkih nalaza na regionalnom nivou. Pored toga, istraživanjem nisu obuhvaćeni svi javni i privatni univerziteti u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, stoga nalazi do kojih smo došli, posebno oni koji se tiču univerzitetskih kultura, zakonskih rešenja i institucionalnih pravila i normativa, oslikavaju organizacionu

realnost i dinamiku isključivo onih univerziteta uključenih u uzorak. Ukoliko obratimo pažnju na sistem organizacione uređenosti univerziteta u zavisnosti od njihovog vlasništva, vredi istaknuti da javni i privatni univerziteti imaju neujednačene procedure ulaznih tokova ljudskih resursa, kao i procedure prilikom napredovanja osoblja u viša zvanja, što se značajno može reflektovati na nivo znanja, kao i stavove i percepcije ispitanika i ispitanica iz redova nastavnog osoblja.

Literatura

- Albert, K., Brundage, J. S., Sweet, P., i Vandenberghe, F. (2020). Towards a critical realist epistemology? *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 50(3), 357-372.
- Allan, E. i Madden, M. (2006). Chilly Classrooms for Female Undergraduate Students: A Question of Method? *The Journal of Higher Education*, 77:4, 684-711.
- Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press.
- Bhaskar, R. (1978). *A realist theory of science*. New York: Harvester Press.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.
- Clegg, S. (2016). Agency and ontology within intersectional analysis: a critical realist contribution. *Journal of Critical Realism*, 15(5), 494-510.
- Edwards Jr, D. B., i Brehm, W. C. (2015). The emergence of Cambodian civil society within global educational governance: A morphogenetic approach to agency and structure. *Journal of Education Policy*, 30(2), 275-293.
- Fleetwood, S. (2005). Organization Ontology in Organization and Management Studies: A Critical Realist Perspective. *Organization*, 12(2), 197-222.
- Grohmann, S., van Ingen, M., i Gunnarsson, L. (2020). *Critical Realism, Gender and Feminism: A Reader*. Routledge.
- Haraway, D. (1988). Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies* 14 (3): 575-599.
- Jackson, L. (2019). The smiling philosopher: Emotional labor, gender and harassment in conference spaces, *Educational Philosophy and Theory*, 51:7, 693-701.
- Nelson, T. (2016). *Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. New York: Psychology Press.
- New, C. (1998). Feminism and critical realism. *Alethia*, 1(1), 2-4.
- Rogers, S. (2021). *Sexism on Campus* https://www.thecompleteuniversityguide.co.uk/student-advice/after-you-start/sexism-on-campus#what_is_sexism
- Sweet, P. L. (2018). The feminist question in realism. *Sociological Theory*, 36(3), 221-243.
- Wimalasena, L. (2017). Reflexivity and women's agency: a critical realist morphogenetic exploration of the life experience of Sri Lankan women. *Journal of Critical Realism*, 16(4), 383-401.

Poglavlje 2

Jelena Čeriman
Zilka Spahić Šiljak

“Samo se šalim”: Analiza seksističkog humora i uvredljivih komentara na univerzitetima Balkana

Uvod

Da li je seksistički humor u akademskoj zajednici forma rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije ili je to samo bezopasna zabava? Kako je seksistički humor povezan sa rod-
nim stereotipima i da li podstiče organizacionu kulturu tolerancije seksizma? Nave-
dena pitanja čine sažetak dela istraživanja o rodno zasnovanom nasilju sprovedenom
na 18 univerziteta u četiri zemlje Balkana: Bosni i Hercegovini (BiH), Srbiji, Hrvatskoj i
Crnoj Gori u periodu 2021/22. godine među nastavnim i administrativnim osobljem i
studentskom populacijom. Na osnovu ovog istraživanja analiziramo percepcije seksi-
stičkih komentara i humora kod žena i muškaraca na univerzitetima, funkcije takvog
humora, kao i načine reagovanja na seksistički humor, odnosno na rodno zasnovano
nasilje i diskriminaciju koji se kroz njega izražavaju.

Istraživanja (LaFrance i Woodzicka, 1998; Greenwood, Isbell, 2002; Ford, 2008) poka-
zuju da seksistički humor ima dalekosežne posledice na samopercepciju žena i forme
samoobjektivizacije. Imajući u vidu da su žene uveliko objektivizovane u medijima i
javnosti, gde se naglašavaju izgled i lepota, dugoročna izloženost seksističkom humo-
ru doprinosi samoobjektivizaciji (Calogero i Pina, 2011), ali takođe utiče i na to kako
muškarci doživljavaju žene. Muškarci koji su više izloženi seksizmu i seksističkim šala-
ma, aktivno ili pasivno, skloniji su nasilju prema ženama i više opravdavaju i prihvataju
mitove o silovanju. Ako na to dodamo da se u pojedinim društvima Balkana vrednosti
autoritarnosti i patrijarhalnosti još uvek nalaze na visokom nivou (Pešić, 2017) i da se
nakon 1990-ih dogodila retradicionizacija rodni uloga (Tomić-Koludrović i Kunac,
2000; Spahić Šiljak, 2007), kao i to da je humor važna odlika kulture na ovim prosto-
rima i da u tome prednjači humor sa etničkim, religijskim i rod-
nim temama (Galić i Nikodem, 2006), onda ne čudi da je i akademski prostor kontaminiran seksizmima.
Društveni konstrukti maskuliniteta i feminiteta, utemeljeni na binarnosti rodni uloga,
održavaju se i kroz humor koji je najčešće podrugljiv i šalje poruku o inferiornosti
žene u odnosu na muškarca ili inferiornosti određenih grupa muškaraca u odnosu na
druge muškarce i/ili žene (Shifman i Lemish, 2010).

U istraživanju se, između ostalog, propituje uloga seksističkih komentara i humo-
ra, odnosno stavova, komentara i viceva kojima se omalovažavaju i derogiraju žene
i LGBTIQ+ osobe kao grupa (mete humora), što često iniciraju muškarci (akteri), a
što posredno i neposredno doprinosi opravdavanju, prešućivanju i prihvatanju rodno

zasnovanog nasilja (posledice). U analizi pokazujemo da je u međugrupnim interakcijama između žena i muškaraca seksistički humor povezan sa neprijateljskim i negativnim raspoloženjima i tendencijama agresivnog ponašanja prema ženama. Pored toga, rezultati pokazuju da žene internalizuju seksistički humor do te mere da ga primećuju u eklatantnim oblicima samo onda kada se događa drugima, a da vrlo retko priznaju da su same izložene humoru koji ima seksualne konotacije. Internalizovanje seksizma je odbrambeni mehanizam koji su razvile osobe izložene takvim vrstama uvreda i, kako Rajan i Konel (1989, 752) zaključuju: "Internalizacija je proces u kojem se društvene norme uspostavljene u društvu usvajaju kao vlastite." Internalizovani seksizam je vidljiv i u ovom istraživanju, što pokazuje da je društveno normiran, prihvaćen i da se ne propituje kao ozbiljan problem i indikator nasilja.

U analizi kombinujemo rezultate kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja, oslanjajući se na paradigmatke pozicije kritičkog realizma koje nam pomažu da shvatimo kauzalne strukture rodne diskriminacije (Fletcher, 2020, 209), a to je u ovom slučaju kauzalni odnos rodni stereotipa, seksizma i rodno zasnovanog nasilja. Takođe, kritički realizam kombinujemo sa teorijom samokategorizacije koja otkriva kako se kreira kohezija unutar grupe, kako se normiraju odnosi i ponašanja unutar grupe i kakvi su problemi stereotipnih odnosa i ponašanja prema osobama izvan referentne grupe (Turner et al., 1987).

Analiza rezultata istraživanja

Analiza je ograničena samo na rezultate podataka prema državi i rodu,⁷ pa ćemo u kvantitativnom delu predstaviti podatke o učestalosti i prevalenci seksizma u akademskoj zajednici, te primedbama i komentarima koji imaju seksualnu konotaciju, bilo da su iskazani u ličnim odnosima ili preko socijalnih mreža i elektronske pošte.

Ove rezultate kombinovaćemo sa kvalitativnim podacima o iskustvima intervjuisanih nastavnica i nastavnika, studenata i studentkinja te administrativnog osoblja u vezi sa izloženošću rodno stereotipnim i seksističkim komentarima i neželjenim komplimentima i/ili vulgarnim komentarima koji su izraženi direktno ili indirektno, na osnovu čega se može videti u kojoj meri su seksizmi normalizovani u svakodnevnoj komunikaciji i organizacionoj kulturi univerziteta.

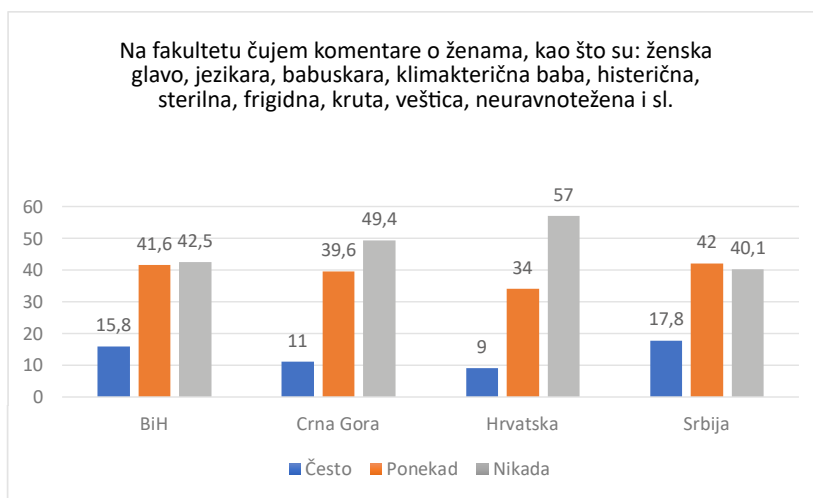
Učestalost i zastupljenost seksizama u akademskoj zajednici

Kada je reč o prevalenci seksizma, kvalitativni deo istraživanja je pokazao da su u akademskoj zajednici najzastupljeniji seksizmi usmereni prema ženama: od ukupno 133 realizovana intervjua u kvalitativnom delu istraživanja, seksizmi usmereni ka ženama

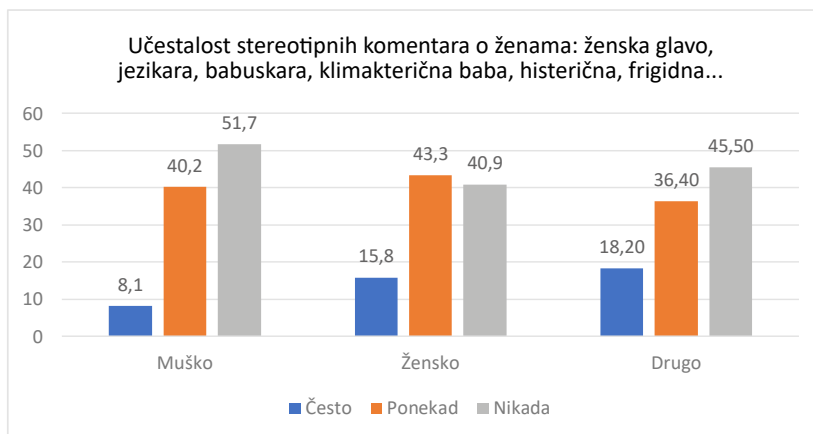
⁷ Detaljan prikaz metodologije istraživanja može da se vidi u metodološkom prikazu u prvom poglavlju ove knjige.

zastupljeni su u 58% slučajeva naspram 35% slučajeva koji sadrže iskustvo seksizma prema muškarcima i 6% slučajeva koji su zabeležili iskustva seksizma prema LGBTIQ+ osobama. Kvantitativni deo istraživanja o zastupljenosti seksizma u akademskoj zajednici pokazao je najvišu prevalencu takvih komentara u Srbiji i BiH.

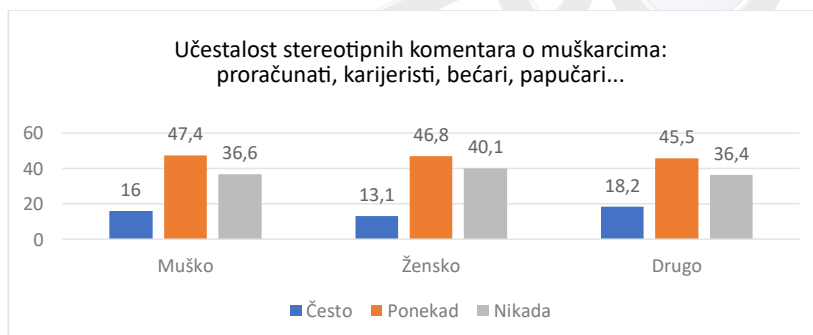
Grafikon 1. Učestalost seksističkih komentara o ženama prema zemlji ispitanika/ca

Kako bismo ustanovili učestalost seksističkih komentara upućenih ženama u akademskom kontekstu u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, analizirale smo odgovore na pitanje koliko često ispitanici i ispitanice čuju seksističke komentare o ženama poput "ženska glavo", "jezikara", "babuskara" i slično na fakultetima. Grafikon 1. ilustruje odgovore prema zemljama u kojima je istraživanje sprovedeno i oni pokazuju da su seksistički komentari najviše rasprostranjeni na univerzitetima u Srbiji (59,8%), zatim u BiH (57,4%), u Crnoj Gori (50,6%) i najmanje u Hrvatskoj (43%). Ako se pogledaju rezultati istraživanja sprovedenih u Hrvatskoj (Tavčar-Kranjc, Kirbiš, Tomić-Koludrović, 2015) koja pokazuju da je ova zemlja manje tradicionalna u vezi sa rodnom ravnopравnošću u odnosu na BiH, Srbiju i Crnu Goru, onda bi se nivo iskazivanja rodno stereotipnih i uvredljivih komentara mogao posredno tumačiti u odnosu na nivo tradicionalizma u navedenim zemljama.

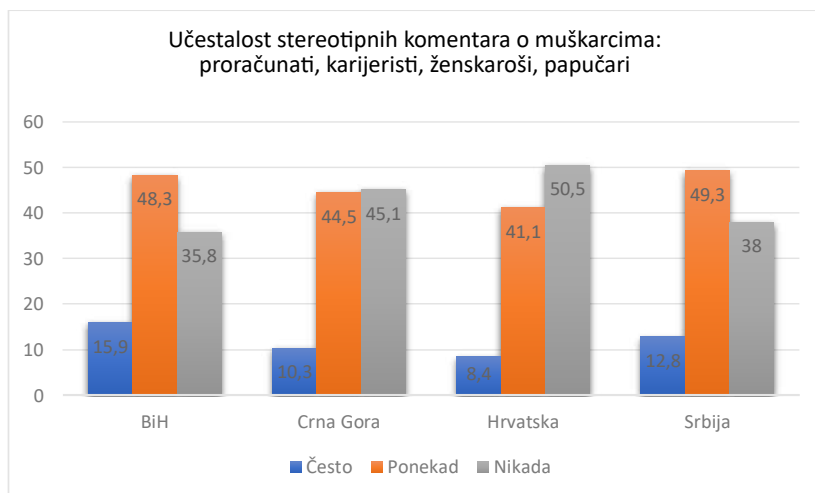
Grafikon 2. Učestalost seksističkih komentara o ženama prema polu ispitanika/ca

Kada iz rodne perspektive analiziramo odgovore svih ispitanika i ispitanica, vidimo da žene gotovo dva puta češće čuju seksističke komentare o ženama (15,8% žena naspram 8,1% muškaraca često je izloženo ovakvim komentarima), ali i da muškarci češće čuju seksističke komentare o muškarcima u poređenju sa ženama (16% muškaraca naspram 13,1% žena često čuje ovakve komentare, što je vidljivo u Grafikonu 3). Ovakvi rezultati su očekivani imajući u vidu da će pre pripadnici grupe koja je meta seksističkih komentara percipirati izloženost takvim stavovima nego što će to primetiti pripadnici drugih grupa.

Grafikon 3. Učestalost seksističkih komentara o muškarcima prema polu ispitanika/ca

Očekivano, muškarci u većem procentu (63,4%) nego žene (59,9%) čuju seksističke komentare o muškarcima. Kada saberemo podatke o čestoj i povremenoj izloženosti seksističkim komentarima o muškarcima, primetno je da više od polovine svih ispitanih osoba navodi da su čuli takve komentare ili su njima bili izloženi. Slično je vidljivo i u prethodnom grafikonu (Grafikonu 2) jer više od polovine ispitanih žena i osoba koje se deklarišu izvan binarne rodne podele navodi da su čule seksističke komentare o ženama ili su im bile izložene. Primetno je da osobe koje se deklarišu izvan binarne rodne podele primećuju da su i muškarci i žene izloženi seksističkim komentarima skoro u podjednakom procentu u kojem to navode i pripadnici/e grupa koji su izloženi datim komentarima. Sa druge strane, procene žena i muškaraca o izloženosti drugog roda seksističkim komentarima poklapaju se u manjoj meri, što može ukazivati i na prihvatanje datih stavova kao nestereotipnih, te time i na njihovu normalizaciju u svakodnevnoj komunikaciji.

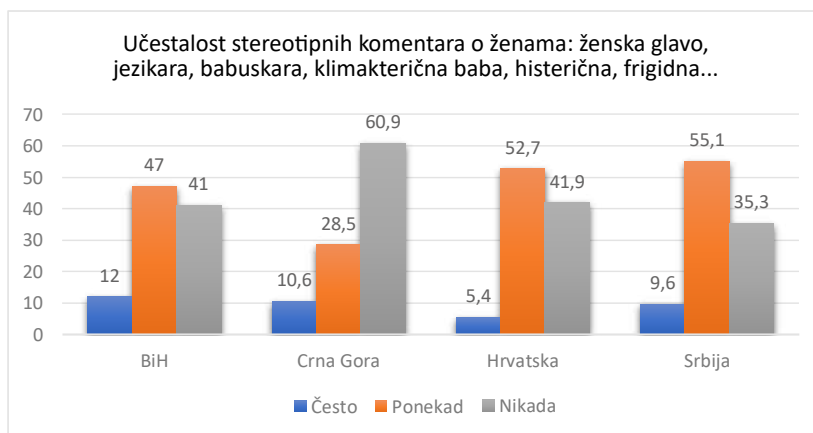
Grafikon 4. Učestalost seksističkih komentara o muškarcima prema zemlji ispitanika/ca

Podaci pokazuju da su i muškarci izloženi seksističkim komentarima, što se vidi na grafikonima 3. i 4, u kojima su predstavljeni podaci prema rodu i zemlji ispitanika/ca. Ukoliko saberemo odgovore o čestoj i povremenoj izloženosti seksističkim komentarima o muškarcima, primećujemo da su oni najviše zastupljeni u BiH (64,2%) i Srbiji (62,1%), a najmanje u Hrvatskoj (49,5%).

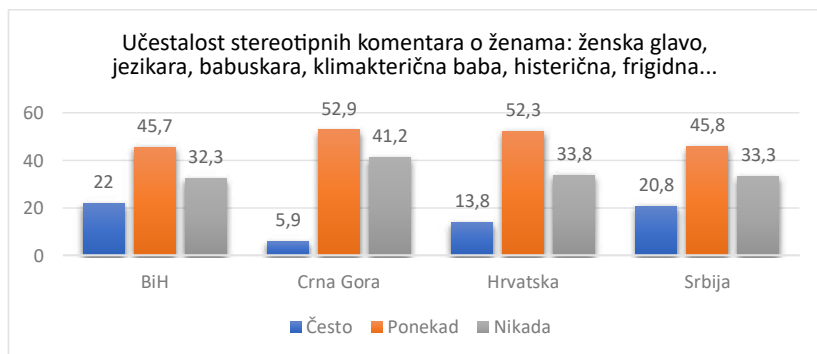
Ipak, postoji razlika u seksističkim komentarima koji se upućuju muškarcima i ženama. Seksistički komentari upućeni ženama usmereni su na to da pokažu kako su one nestabilne zbog menstruacije i klimaksa ("klimakterična baba"), manje racionalna bića koja mnogo pričaju ("jezikara"), histerične osobe koje ne mogu da se kontrolišu ("neuravnotežena") itd. Dakle, problematizuje se ženska priroda i njena biološka uloga na osnovu koje se grade stereotipne slike o ženama. Seksizmi upućeni muškarcima su takođe problematični, ali su više usmereni na preferenciju karijere u odnosu na sve drugo u smislu (ne)kontrole svoje seksualnosti, zbog čega dobijaju etiketu ženskaroša ili zbog toga što prihvataju ravnopravnost i deljenje poslova u kući pa ih nazivaju papučarima. Ovakvi nadimci "pokazuju mentalitet i kulturu jednog naroda, čije norme definišu status svake osobe i ne dozvoljavaju tako jednostavno da se izađe iz okvira tih normi" (Spahić Šiljak, 2007, 2006). U odnosu na seksizme koji se upućuju ženama, nadimci ženskaroš, bećar i papučar ne umanjuju racionalnu sposobnost muškarca, niti ga proglašavaju neuravnoteženim, histeričnim i slično. Preko seksizama se nastoji graditi ili razgrađivati poželjna forma feminiteta i maskuliniteta koja može biti manje ili više toksična (Conell, 2005; Vučić, 2021) te utiče na samopercepciju i samoobjektivizaciju (Greenwood, Isbell, 2002; Ford i dr., 2008).

Grafikon 5. Iskustva nastavnog osoblja sa seksističkim komentarima o ženama prema zemlji ispitanika/ca

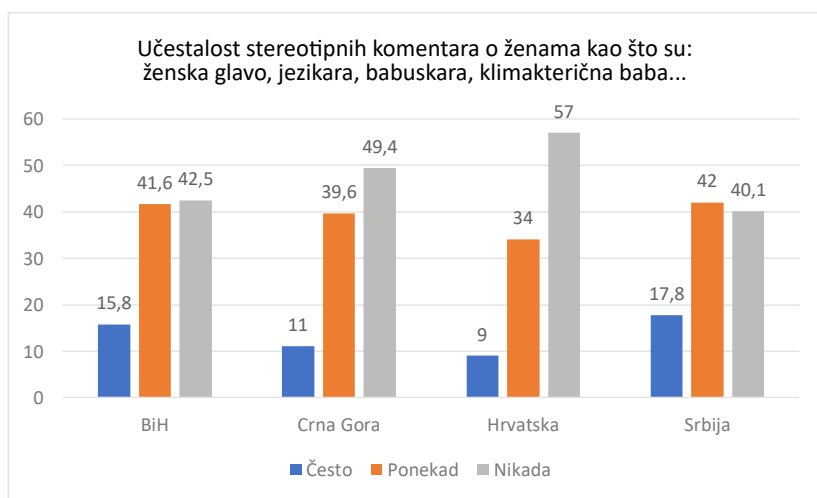
Ukoliko obratimo pažnju na odgovore "često" i "ponekad" iz poduzorka nastavnog osoblja, uočavamo da nastavno osoblje ima česta iskustva sa seksističkim komentarima prema ženama te da i tu Srbija prednjači (64,7%), zatim BiH (59%), Hrvatska (58,1%), dok ih je najmanje u Crnoj Gori (39,1%).

Grafikon 6. Iskustva administrativnog osoblja sa seksističkim komentarima o ženama prema zemlji ispitanika/ca

Administrativno osoblje takođe ukazuje na to da su seksistički komentari o ženama veoma rasprostranjeni u njihovim zemljama. Sabiranjem odgovora “često” i “ponekad” dolazimo do saznanja da je Bosna i Hercegovina na prvom mestu po učestalosti ovakvih komentara (67,7%), zatim sledi Srbija (66,6%), pa Hrvatska (66,1%), dok ih je najmanje u Crnoj Gori (58,8%).

Grafikon 7. Iskustva studenata/kinja sa seksističkim komentarima o ženama prema zemlji ispitanika/ca

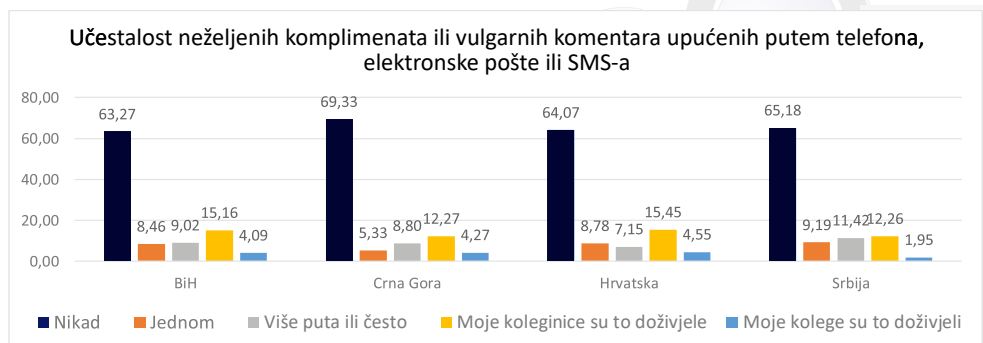
Studentska populacija u sve četiri zemlje takođe ima učestala iskustva sa seksističkim komentarima. Kada saberemo njihove odgovore o čestoj i povremenoj izloženosti seksističkim komentarima, vidimo da Srbija (59,8%) i BiH prednjače (57,4%), a zatim idu Crna Gora (50,6%) i na kraju Hrvatska (43%). Iako su procenti koji ukazuju na izloženost seksističkim komentarima u studentskoj populaciji niži u odnosu na odgovore nastavnog i administrativnog osoblja, ipak su pokazatelj prisustva stereotipa o ženama među mladima kao načina komuniciranja feminiteta u negativnom smislu, budući da je u svim zemljama, osim u Hrvatskoj, učestalost izloženosti iznad polovine svih ispitanih osoba iz studentske populacije. Zaključujemo da je seksizam i u ovoj populaciji normalizovan, često se ne prepoznaje kao vid nasilja i diskriminacije, te se i ne problematizuje u javnosti.

Učestalost i zastupljenost seksističkog humora i vulgarnih komentara sa seksualnom konotacijom

Uvredljivi komentari ne moraju uvek imati seksualne konotacije, ali su često kombinovani sa vicevima i šalama koji aludiraju na seks ili nečiju seksualnost ili ismijavanje nečije seksualnosti, kakav je slučaj sa LGBTQAI+ osobama.

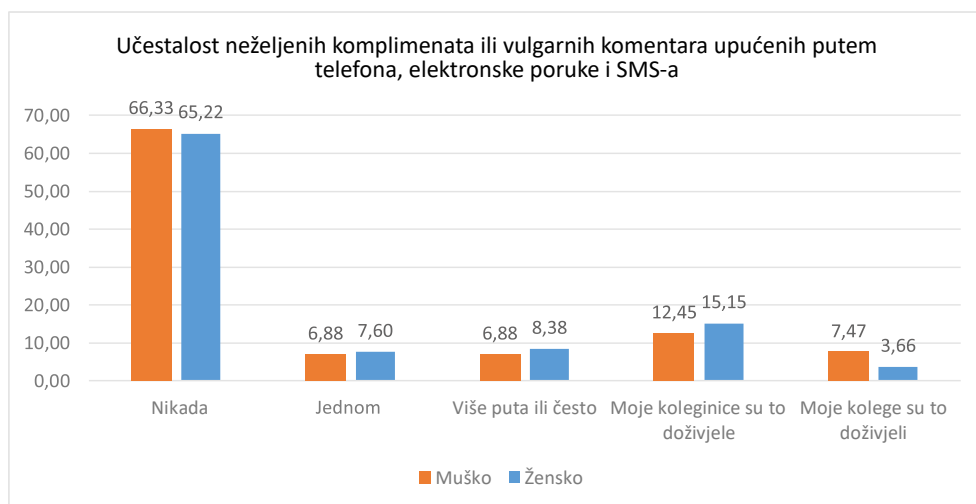
U nastavku donosimo podatke o učestalosti i zastupljenosti takvih komentara i humora koji je upućen direktno ili postoje saznanja o tome da su ga direktno iskusile koleginice i kolege na univerzitetu. Pored toga, analizirale smo i podatke o izloženosti ispitanika/ca uvredljivim šalama i komentarima koji imaju seksualnu konotaciju, a upućuju se elektronskim putem.

Grafikon 8. Učestalost vulgarnih komentara prema zemlji ispitanika/ca u uzorku studenata/kinja, nastavnog i administrativnog osoblja

Vulgarni komentari su mnogo manje zastupljeni u sve četiri zemlje u odnosu na seksualne komentare i šale i to je razumljivo jer otvoreni seksizam nije društveno prihvatljiv, ali benevolentni jeste pošto se krije u šalama i humoru koji otkriva mentalitet i kulturološke norme o (ne)poželjnim feminitetima i maskulinitetima. Sabiranje odgovora “jednom” i “više puta ili često” pokazuje da je u Srbiji 20,6%, u BiH 17,4%, u Hrvatskoj 15,9% te u Crnoj Gori 14,1% nastavnog, administrativnog osoblja i studenata/kinja iskusilo neželjene komplimente ili vulgarne komentare putem telefona, elektronske pošte ili na drugi način.

Grafikon 9. Učestalost vulgarnih komentara prema polu ispitanika/ca u ukupnom uzorku studenata/kinja, nastavnog i administrativnog osoblja

Analiza podataka prema polu ne pokazuje velike razlike između žena i muškaraca u vezi sa iskustvima neželjenih ili vulgarnih komentara putem elektronske pošte ili telefona. Sabiranjem odgovora “jednom” i “više puta ili često” vidljivo je da žene navode da su u 15,9% slučajeva direktno iskusile ovakvu vrstu komentara, a muškarci da su u 13,7% slučajeva imali takvo iskustvo. Žene takođe potvrđuju da su njihove kolegice (15,2%) imale takva iskustva, a kolege u znatno nižem procentu (3,7%). Muškarci isto tako navode da su njihove kolegice (12,5%) više izložene takvom iskustvu u odnosu na kolege (7,5%). Sa druge strane, u kvalitativnom delu istraživanja intervjuisane osobe su izbegavale govoriti o ličnim iskustvima, ali su u ovom, kvantitativnom delu istraživanja potvrdile da je seksizam znatno prisutan u akademskoj zajednici.

Odgovornost za reprodukovanje rodni stereotipa i seksizama

Nakon prikaza kvantitativnih podataka u vezi sa učestalošću i zastupljenošću uvredljivih komentara, poruka sa seksualnom konotacijom i seksističkih šala donosimo kvalitativne podatke putem kojih analiziramo percepciju intervjuisanih osoba o tome da li su žene ili muškarci više odgovorni za širenje i održavanje stereotipa i seksizama.

Sagovornice na administrativnoj poziciji u akademskoj zajednici u BiH navode da su glavni akteri u širenju i održavanju stereotipa prema ženama upravo muškarci:

Ja ne znam da li ću poslati svojoj drugarici vic o plavuši, to će pre uraditi moj suprug svom drugaru. (T79_SR_UNNS_FS)

te da su rodni stereotipi u osnovi i seksističkih šala:

To dakle češće rade svesno ili nesvesno one osobe koje održavaju te stereotipe. (T79_SR_UNNS_FS)

Slično tvrdi i administrativna radnica iz Crne Gore koja kaže da su seksistički vicevi usmereni prevashodno protiv žena i da dolaze od muškaraca:

Jeste, pričaju oni viceve, uvijek komentarišu muškarci izgled žene. Prokomentarišu češće nego žene muškarce, mislim da žene ne komentarišu muškarce. (T118_Z_AO_CG)

Administrativna radnica iz Hrvatske ističe proces relativizacije iskazivanja i reprodukcija seksističkih komentara:

Da, ono što bi rekli, to ti je kompliment, prolaziš u kaficu i onda tako dobiješ kompliment (smeh). (T98_Z_AO_HR)

Za razliku od žena na poziciji administrativnog osoblja, žene iz naučnog osoblja češće ukazuju na važnost reagovanja u situacijama iskazivanja seksizama prema ženama ističući pri tome značaj rodni hijerarhija u reprodukciji seksizma, ali i važnost sopstvene pozicije u akademskoj hijerarhiji koja im daje veću moć da reaguju na seksističke komentare:

Kaže jedan moj kolega: "Jao, direktorice, kako ste se vi danas sredili!" Ja onda kažem: „Molim! Prvo, vi mene treba ovdje da pozdravite i da kažete šta danas treba da radite, a ne da kažete to.“ Ja sam sa njim obavila jedan ozbiljan razgovor i nikad on više nije kazao. (T68_Z_NO_BA)

Ovakav princip reagovanja ne dele ipak sve sagovornice iz naučnog osoblja iz našeg istraživanja:

S obzirom da sam ja pozitivna osoba, ja volim šale, pa i te šale tako doživljavam, ako nisu, naravno, vezane za silovanja... a ovako neke tipa ti stereotipi koji postoje da su žene, možda, nježnije, da su muškarci možda jači, tu šalu

prihvatim... iako sam feministički nastrojena, ja se često znam šaliti na muški rod. Možda meni muškarci zamjere, ali i ja se isto našalim na svoj rod i na svoj spol isto kao i na njihov. (T96_Z_ST_BA)

Nekoliko istraživanja daje objašnjenje zbog čega je jednim ljudima seksistički humor smešan, a drugima uvredljiv (npr. Eyssel, Bohner, 2007; Hunt, Gonsalkorale, 2014), navodeći dokaze o vezi percepcije seksističkih viceva sa vrednosnim stavovima pojedinaca, pri čemu seksistički humor deluje tako da pojačava, odnosno "oslobađa" rodne stereotipe pojedinaca. Nekoliko studija pokazuje da pojedinci koji imaju visok nivo neprijateljskog seksizma uživaju u seksističkom humoru znatno više od pojedinaca sa niskim neprijateljskim seksizmom (Greenwood, Isbell, 2002; LaFrance, Woodzicka, 1998, Thomae, Viki, 2013) i spremniji su da ponove omalovažavajuće šale prijateljima (Thomas, Esses, 2004). Ovi nalazi se poklapaju sa Fordovom i Fergusonovom (Ford, Ferguson, 2008) i Woodzickom i Fordovom (Woodzicka, Ford, 2010) konceptualizacijom seksističkog humora kao "oslobodioca predrasuda".

Govoreći o homofobiji, naučnice iz BiH smatraju da konzervativizam i homofobija u društvu doprinose iskazivanju seksističkih komentara i viceva:

U konzervativnom društvu homofobije uvijek ima. To se svodi na komentare u odsustvu LGBT populacije, iza leđa, da kažem, neprimjerene šale... (T59_Z_NO_BA)

ili rečima druge sagovornice:

Pa to je prihvaćeno, to je svakodnevno. (...) Gotovo svakodnevno. (...) To je kao šala, ali znate kako već ono u šali, pa da ti... (T51_Z_NO_BA)

ali i nerazumevanju mehanizama delovanja seksističkih viceva te njihove uklopljenosti u širi kontekst relativizacije nasilja prema pripadnicama i pripadnicima određenih rodova:

Ljudi ne razumiju sve segmente i aspekte šta znači ta vrsta rodno zasnovanog nasilja, evo u akademskoj zajednici a, to su, pogotovo u našem kontekstu društvenih nauka, ljudi koji kasnije oblikuju svijest ljudi, a ne vide ga kao problem. (T6_Z_NO_BA)

U osnovi seksističkih viceva prema shvatanju naših sagovornica nalazi se relativizacija nasilja prema osobama koje se prema rodnim hijerarhijama nalaze u poziciji niže moći (ženama, LGBTIQ+ osobama i drugima, posmatrano interseksionalno sa godinama, etničkom pripadnošću, klasom itd.):

Mislim da je sasvim druga situacija kada je neko tako prost među sebi ravnima, a drukčije kad je nadređen. To su dva različita para rukava. (T83_Z_NO_SR)

Na takvo hijerarhijsko ustrojstvo moglo bi se delovati sa pozicija koje imaju moć i agensnost da prekinu reproduktivni ciklus nasilja. Međutim, u akademskoj zajednici reakcija ka promeni sistema često izostaje, prema mišljenju sagovornice iz BiH:

I ja sam pokupila stvari i otišla tad šefu odsjeka... ispričala kako je bilo. On gleda u mene i nasmija se. Ja mrtva ozbiljna, toliko ljuta nije mi ni do čega i onda ja gledam u njega, šta se ti sad smiješ. Hajde, kaže, navikli smo mi na njih i na takvo njihovo ponašanje. (T143_Z_NO_BA)

Neuviđanje rodne dimenzije neravnopravnosti koja vodi seksističkim praksama u akademskoj zajednici, ali i zastupljenost muške kontrole nad institucijama koja je vidljiva u prethodno navedenom izvodu iz intervjua, u kombinaciji sa nedostatkom javnog konsenzusa o štetnosti seksističkih praksi (sagovornice iz BiH ukazuju na konzervativizam i homofobiju u društvu), održavaju neprijateljsku akademsku kulturu koja prevashodno ima negativan uticaj na karijerni razvoj mladih žena (Ćeriman, 2022):

To je svakodnevica, ne samo na poslu i u nekim intelektualnim krugovima, to je svakodnevica u granapu. (T18_Z_NO_BA)

O muškoj kontroli institucija na drugačijem primeru govorila je još jedna sagovornica iz reda naučnog osoblja iz Bosne i Hercegovine:

Na jednom od predavanja jednog kolege, koji je bio asistent u tom periodu, navodeći primjer kako čovjek može da izbjegne sankciju na sudu, kazao je kako onda advokati sugeriraju svojim klijentima kad tuku žene da ih tuku po bubrežima, a ne po licu jer se to ne vidi. I to je zvanično predavanje, predavanjima može prisustvovati ko god želi i to je, po mom mišljenju, jedan ozbiljan javni prostor na kojem ste vrlo odgovorni za to šta ste u njemu rekli. (T6_Z_NO_BA)

Sagovornica ističe hijerarhijsko ustrojstvo akademske zajednice koje ograničava mogućnosti reagovanja na primere seksističkih komentara i viceva koje je iznela u daljem toku intervjua i ukazuje na mehanizam preusmeravanja nasilja na osobe koje podignu svoj glas protiv takvih praksi, te naglašava urgenciju systemske podrške u datim situacijama:

Nisam sigurna baš da je to shvaćeno po principu da je kolega nešto loše uradio, više da sam ja preosjetljiva, što je isto vrlo česta konotacija: "Šta se vrijeđaš, k'o da je to nešto." (...) Vi znate da tu svaka velika javna reakcija, zapravo vama lično i toj grupi koja se buni na određeni način pravi problem i to je, mislim, vrlo važno. Nekako (...) kad su odnosi moći različiti da ih sistem zaštiti i da im pruži neku vrstu podrške kad reaguju na to. (T6_Z_NO_BA)

Opisujući strategije kojima se prikriva muško nasilje, Patricija Romito (Romito, 2008, 43-69) naglašava da one utiču, a nekada i određuju na koji način će biti interpretirana realnost i samim tim i reakcije, osećanja i ponašanja aktera uključenih u date situacije, te između ostalih navodi i psihologizaciju koja počiva na interpretaciji problema

nasilja kao individualnog i psihološkog, a ne kao političkog i društvenog. Ovaj mehanizam ima moć da spreči svest o opresiji, a time i potencijalnu pobunu, pa utiče i na društveni odgovor na nasilje jer se njime fokus problema pomera sa zahteva za promenom društva na zahtev za promenom žene: “šta se vređaš”, čime se relativizuju iskustvo i osećanja sagovornice iz prethodnog primera: “k'o da je to nešto”.

Sagovornica iz Crne Gore, takođe na poziciji naučnog osoblja, daje primer delovanja istog mehanizma održavanja privilegija i muške dominacije:

Ja reagujem pa mi onda svi kažu “hajde”, kao, “nije ništa uradio, samo je rekao jednu rečenicu”, ali meni je ta jedna rečenica previše u društvu za koje (...) svi znamo kakvo je Crna Gora društvo i da te stvari treba da se mijenjaju i onda ja u suštini više možda pod tim teretom, tih svih stereotipa, običaja itd. (T121_Z_NO_CG)

Naučna radnica iz Srbije navodi primer izloženosti seksističkim vicevima od strane drugih žena:

To je još uvek jako prisutno i meni se više puta desilo da sam reagovala među bliskim prijateljima, štaviše ženama, prijateljicama, zamolila sam da mi ne šalju takve pošalice i da to meni nije zanimljivo i da smatram da je to neprikladno. Onda mi dođu, ali bukvalno citiram: “ee, daj nemoj stalno biti feministkinja, mislim daj izađi malo iz te uloge, stvarno preteruješ”, “opusti se malo, šta si zapela”, ali veruj mi da ja zaista ne reagujem na svaku šalu, možda bi trebalo, ali poludeo bi čovek... (T87_Z_NO_SR)

Komparativno istraživanje Glick i saradnika (Glick et al., 2000) o seksističkim stavovima i praksama u nekoliko zemalja ukazalo je na pravilnost da što je veće iskazivanje neprijateljskog seksizma od strane muškaraca u jednoj zemlji, to žene u većoj meri prihvataju benevolentni seksizam (Ibid., 763). U odnosu na sagovornicu iz Srbije, sagovornica iz Hrvatske daje drugačiji primer kako se kroz prisvajanje jezičkog termina kojim se nastoje omalovažiti kompetencije, znanja i doprinosi žena u akademskoj zajednici može preokrenuti neprijateljski seksizam u izvesnu formu subverzivnog delovanja:

Znači, mi žene sa svim svojim znanstvenim stupnjevima smo bile cure koliko god da smo bile već stare, mi smo bile cure, cure su to organizirale (...) a onda ti neki muškarci koji su dolazili, oni su uvijek bili osobe sa titulama, a mi smo sa našim titulama bile cure. Ja ne znam da li je to vic, ali mi smo se oko tog vica jako zezale, i zvale smo jedna drugu cure (...) znači prihvatile smo cure kao štos, mislim, mi smo to jako vidjele, dakle imale smo duboku svijest o tome... (T94_Z_NO_HR)

Skoro sve sagovornice iz studentske populacije navode različite situacije u kojima su bile izložene seksističkim vicevima o ženama: “dvosmislene šale koje nisu šale” (T142_Z_ST_BA), naglašavajući da je reč o svakodnevnim životnim iskustvima:

Uvijek ima neka šala i tako, pogotovo po pitanju žena, evo da su žene glupe, da su plavuše sve glupe, da žene ne znaju da upravljaju vozilima, da su slabi vozači, da su u sportu jako slabe, da muškarci u tome dominiraju. (...) Svi smo jednako izloženi svakodnevno tim takvim šalama... (T69_Z_ST_BA)

U akademskoj zajednici najčešća izloženost seksističkim vicevima prema svedočenju naših sagovornica događa se ženama od strane starijih i nadređenih profesora:

Moja kolegica je bila jako otvorena kada je pričala o tome šta je njena sestra iskusila. Ta njena sestra je branila magistarski rad (...) i profesor na fakultetu joj je kazao jednu jako ružnu konstataciju... tu je bila komisija, svi su tu bili. I ona je nešto pogriješila u tom svom radu i on je kazao: "Hajde, nema veze, svaki prvi put boli." (T67_Z_ST_BA)

Iako ga praktično žene prepoznaju, neprijateljski seksizam izražen u prethodnom primeru i dalje opstaje u akademskoj zajednici zbog izvora koji se nalazi u uvezanim strukturama moći. Sa tim u vezi, sagovornica iz studentske populacije Bosne i Hercegovine ukazuje na značaj informisanja o ovakvim praksama upravo zarad znanja i o mogućnostima zaštite od izloženosti seksističkim vicevima:

Pa bilo je par situacija kod tog profesora da je on imao običaj pričati takve viceve. On je znao tako na predavanju, nekad mnogi to ne primijete, mislim ni ja nisam odmah primijetila, da se razumijemo (...) ali poslije kad saznamo neke stvari onda sam i primijetila i shvatila (...) To je baš taj profesor radio... da ponizi ženski rod, ali onda opet zauzvrat nešto traži od žena. (T58_Z_ST_BA)

Glik i Fisk (Glick, Fiske, 1996) smatraju da savremeni seksizam pre definiše duboka ambivalentnost nego jednoznačna netrpeljivost prema ženama. Prvi jasno negativan i drugi naizgled pozitivan odnos prema ženama (koji navodi i sagovornica u prethodno navedenom izvodu iz intervjua) ne nastaju iz suprotnih vrednosnih sistema, već naprotiv, čine dve strane istog mehanizma kojim se (re)produkuje patrijarhalna ideologija.

Bilo je situacija da se žena komentariše, u ovom slučaju djevojka kao seksualni objekat. Nažalost, ako je u pitanju neka veća grupa, uvijek bude to da su usaglašeni zajedno, rijetko ko stane na stranu onoga ko se komentariše ili da stane u njegovu odbranu, odnosno njenu odbranu. (T123_Z_ST_CG)

Seksistički humor ima funkciju unutargrupne kohezije, te distinkcije od grupe koja se doživljava kao preteća određenom socijalnom imidžu ili poziciji unutar referentne zajednice (Hornsey, 2008; Turner et al., 1987), što je posebno vidljivo u narativima muškaraca sagovornika u ovom istraživanju (o čemu je reč u daljem toku teksta). Martino (Martineau, 1972) navodi da je funkcija omalovažavajućeg humora koji cilja na grupu izvan referentne povećanje unutargrupne kohezije i ojačavanje referentne grupe kroz uvođenje i/ili podsticanje neprijateljskih stavova prema osobama izvan referentne grupe.

Iz analize intervju sa muškarcima u ovom istraživanju takođe se ističe zaključak da su žene najviše izložene seksističkim vicevima u akademskoj zajednici, sa čime se sagovornici svakodnevno susreću (T134_M_AO_BA), te se zbog visoke zastupljenosti takvih stavova i praksi u akademskoj zajednici neprijateljski seksizam prema ženama često relativizuje i prihvata:

Dakle ima, ima toga zaista, ali to je, kako bih rekao, shvaćeno kao nešto normalno. (T124_M_NO_BA)

Nekako previše brzo prolazimo kroz sve to. (...) I onda tako kada se nakupi (...) dođe do pucanja i onda to bude već poprilično kasno. Budu čak i neki ozbiljniji ishodi iz toga. (...) Posebno ako su grupe u pitanju, bude onih koji će se grohotom smijati, bude onih koji kažu da to stvarno nije u redu, ali je više onih prvih nego onih drugih. (T19_M_ST_BA)

U pojedinim narativima se seksizam i otvoreno zastupa:

Mislim da šale nikad dosta. (T24_M_AO_SR)

Ona je sama svjesna kako se priča i kakvi vicevi kruže o djevojkama koje se farbaju u plavo. (T8_M_AO_BA)

Većina sagovornika ističe da su seksistički stavovi zastupljeniji kod starijih generacija muškaraca:

Starija generacija itekako ima te seksističke šale. (T139_M_NO_BA)

Stariji profesori pogotovo ne vide neki problem u tome i onda su skloni na sastancima itd. imati tu usputnu mizoginiju koja iz njihove perspektive ne prelazi nikakvu granicu i nije neugodna. (T105_M_NO_HR)

Mlađi zaposleni iz redova naučnog kadra shvataju da takve prakse nisu primerene kontekstu akademske zajednice:

Mislim da je novija generacija nastavnika preuzela novi model ponašanja koji izostavlja bilo kakav seksizam kao obrazac ponašanja u bilo kojem segmentu. (T139_M_NO_BA)

Dosta stvari su se promijenile, mlađe kolege su pogotovo osjetljivi i kolegice na takve stvari (...) i nisu nam više smiješne, čini mi se većini, stvarno. (T105_M_NO_HR)

Sagovornici koji su naveli tokom intervju da su prisustvovali iskazivanju seksističkih stavova kroz humor ili da su sami prepričavali seksističke viceve ističu intimnost i ekskluzivnost takvih situacija:

To obično muškarci između sebe pričaju ili nešto tako slično, ali jako rijetko da direktno prebacuju drugoj strani. (T134_M_AO_BA)

I obično se to dešava kada ste vi izolovani sa muškarcima. Pred ženama se to ne govori. (T5_M_NO_BA)

Ima naravno viceva koji se obično pričaju u muškom društvu. Uglavnom se vodi računa o tome da to ne bude u prisustvu ženskih osoba. (T120_M_NO_CG)

Uglavnom muškarci, uglavnom u izolovanom društvu komentarišu, u smislu momačkih priča, bez ustezanja. Tada mogu da budu i masnije, začinjene (smeh). (T89_M_ST_SR)

“Muške priče”, šale čiji je predmet seksualnost (Lyman, 1987), imaju funkciju određivanja granica i postavljanja standarda muškosti. Date grupe poseduju kapacitet da ostvare muško povezivanje (engl. *male bonding*) deleći ekskluzivni pogled na svet koji je distinktivno muški (poput seksualnosti, odnosa prema ženama i sl.) (Tuzin, 2004, 488-489), izražavajući diskriminatorne i seksističke stavove prema drugim grupama, u ovom slučaju prema ženama i LGBTQ+ osobama.

Iako navode da je reč o intimnim razgovorima muškaraca, naši sagovornici se ipak prisećaju brojnih primera seksističkih viceva usmerenih prema ženama koji su se dogodili u akademskom okruženju, a jedan od njih je i ovaj:

Jedan profesor je govorio, ja sam to čak zapisivao: “Ako je silovanje nužno, opusti se i uživaj.” To je bilo kad sam ja studirao. Zamislite sad u situaciji kad se vi privatno nađete šta vam on govori, kad vam tako javno govori. (T5_M_NO_BA)

Dati komentar posebno je opasan za žene žrtve seksualnog nasilja budući da potpomaže osnovni mehanizam koji omogućava da se dela nasilja čine bez pokajanja i društvenih konsekvenci, imajući u vidu zastupljenost relativizovanja seksističkog humora.

Zaključna razmatranja

U ovom radu analizirana je percepcija seksističkog humora i neželjenih ili vulgarnih komentara direktnim putem ili posredstvom elektronske pošte i telefona. Analiza je uključila odgovore prema polu i državi ispitanika/ca u četiri zemlje u kojima je sprovedeno istraživanje. U radu smo kombinovale kvantitativnu i kvalitativnu analizu podataka iz anketnog istraživanja i intervjua obavljenih sa ženama i muškarcima iz redova administrativnog osoblja, nastavnog kadra i studentske populacije sa 18 univerziteta iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Analiza je pokazala da se kvantitativni i kvalitativni podaci nadopunjuju i međusobno potvrđuju u vezi sa najvećom izloženosti žena različitim oblicima seksizma.

Iako su i žene i muškarci izloženi seksističkom humoru, žene su u većem omeru izložene, i to uvredama kojima se umanjuje njihova racionalna sposobnost na osnovu

bioloških odrednica njihovog bića (kao što su menstruacija i klimaks), što nije slučaj sa muškarcima. Analiza je takođe pokazala da je seksizam više rasprostranjen na univerzitetima u BiH i Srbiji nego što je to slučaj u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Iako nema dovoljno empirijskih podataka kojima bismo mogli tumačiti višu prihvatljivost seksizma u navedenim zemljama, ona se može posredno tumačiti u odnosu na nivo tradicionalizma koji je u Hrvatskoj manje izražen nego u drugim zemljama Balkana. Iako ga žene praktično prepoznaju, neprijateljski seksizam prema ženama i dalje opstaje u akademskoj zajednici zbog izvora koji se nalazi u uvezanim strukturama moći, a koje su istorijski potpomognute patrijarhalnom matricom u društvenim odnosima. Date strukture delom opstaju i usled nedosledne primene normativnog okvira kojim bi se sankcionisale seksističke prakse – a sam normativni okvir je često nedovoljno precizno definisan u pogledu seksizama usmerenih prema ženama (Ćeriman, 2022). Sagovornice svedoče da seksistički humor u akademskoj zajednici doživljavaju kao formu rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije, te ističu da je seksistički humor povezan sa rodnim stereotipima i da podstiče organizacionu kulturu tolerancije seksizma.

Literatura

- Calogero, R. M., Pina, A. (2011). Body guilt: Preliminary evidence for a further subjective experience of self-objectification. *Psychology of Women Quarterly*. 35(3), 428–440. <https://doi.org/10.1177/0361684311408564>
- Connell, R. W. (2005). Change among the gatekeepers: men, masculinities, and gender equality in the global arena. *Journal of Women in Culture and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ćeriman, J. (2022). Benevolentni i neprijateljski seksizam kao prepreka vidljivosti naučnih doprinosa akademskih radnica u Srbiji. U: Prelić, M., Stevanović, L., Lukić Krstanović, M. (Ur.). *Rod, znanje i moć. Istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji*. Beograd: Etnografski institut SANU (u štampi).
- Ferguson, Mark A.; Ford, Thomas E. (2008). Disparagement humor: A theoretical and empirical review of psychoanalytic, superiority, and social identity theories. *Humor: International Journal of Humor Research*. 21(3), 283-312.
- Eyssel, Friederike; Bohner, Gerd. (2007). The rating of sexist humor under time pressure as an indicator of spontaneous sexist attitudes. *Sex Roles*. 57(9/10), 651-660.
- Ford, T. B. (2008). More than “just a joke”: The prejudice-releasing function of sexist humor. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 34(2), 159-170.
- Galić, B., Nikodem, K. (2006). Ne/razlomljeni identiteti. Seksizam i religioznost u hrvatskom društvu. *Socijalna ekologija*. 15(1-2), 43-81.
- Glick, Peter et al. (2000). Beyond Prejudice as Simple Antipathy: Hostile and Benevolent Sexism across Cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*. 79, 763-775.
- Glick, Peter; Fiske, Susan. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*. 70(3), 491–512.
- Greenwood, D., Isbell, L. M. (2002). Ambivalent sexism and the dumb blonde: Men’s and women’s reactions to sexist jokes. *Psychology of Women Quarterly*. 26.4., 341-350.
- Hornsey, Matthew J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory? A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*. 2(1), 204-222.
- Hunt, Christopher J., Gonsalkorale, Karen. (2014). Who cares what she thinks, what does he say? Links between masculinity, in-group bonding and gender harassment. *Sex Roles*. 70(1/2), 14-27.
- LaFrance, M., Woodzicka, J. A. (1998). No laughing matter: Women’s verbal and nonverbal reactions to sexist humor. U: Swim, J. K.; Stangor, C. (Ur.). *Prejudice: The target’s perspective* (66-80). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012679130-3/50038-7>
- Lyman, Peter. (1987). The fraternal bond as a joking relationship: A case study of the role of sexist jokes in male group bonding. U: Kimmel, Michael S. (Ur.). *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, 148-163.

Martineau, William H. (1972). A model of the social functions of humor. U: Goldstein, Jeffrey H.; McGhee, Paul E. (Ur.). *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues*. New York, NY, USA: Academic Press, 101-125.

Pešić, J. (2017). *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.

Romito, P. (2008). *A Deafening Silence: Hidden Violence Against Women and Children*. Bristol, UK: Policy Press.

Shifman, Limor; Lemish, Dafna. (2010). Between feminism and fun(ny)mism: Analyzing gender in popular Internet humor. *Information, Communication and Society*. 13(6), 870-891. https://www.academia.edu/1130531/BETWEEN_FEMINISM_AND_FUN_NY_MISM (Pristupljeno 10. 5. 2022)

Spahić Šiljak, Z. (2007). *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*. Sarajevo: IMIC, CIPS, TPO.

Tavčar-Kranjc, M., Kirbiš, A., Tomić-Koludrović, I. (2015). Gender-role attitudes in four South-European societies in a time of crisis: A longitudinal analysis from 2008 to 2015. U: Tomić-Koludrović, I.; Cvetičanin, P. (Ur.). *Freedom & Necessity: Class Differences, Lifestyles and Coping Strategies in the Times of Economic Crisis*. Split: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".

Thomae, Manuela; Viki, G. Tendayi. (2013). Why did the woman cross the road? The effect of sexist humor on men's rape proclivity. *Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology*. 7(3), 250-269.

Thomas, Caroline A., Esses, Victoria M. (2004). Individual differences in reactions to sexist humor. *Group Processes & Intergroup Relations*. 7(1), 89-100.

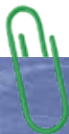
Tomić-Koludrović, I., Kunac, S. (2000). *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*. Split: Udruga građana "Stope nade".

Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the Social Group: A self-categorization Theory*. New York: Blackwell.

Tuzin, D. (2004). Male bonding. U: Kimmel M., Aronson, A. (Ur.). *Men and masculinities: a social, cultural, and historical encyclopedia*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc.

Vučić, N. (2021). *Kritika toksične muškosti – pregled suvremenih istraživanja*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Schiftung.

Woodzicka, Julie A., Ford, Thomas E. (2010). A framework for thinking about the (not-so-funny) effects of sexist humor. *Europe's Journal of Psychology*. 6(3), 174-195.

Poglavlje 3

Jasmina Čaušević

Brigita Miloš

Ajla Demiragić

Lamija Subašić

Jezik i rodna ravnopravnost u akademskom kontekstu: regionalna perspektiva

Uvodne napomene

Mnoga istraživanja i dostupni izveštaji jasno pokazuju da je rodno zasnovano nasilje⁸ prisutno na svim nivoima visokog obrazovanja i u svim naučnim disciplinama (Benya et al., 2018; Bondestam i Lundqvist, 2018, 2020; Clancy et al., 2014; Henning et al., 2017). Veliki broj žena i muškaraca doživelo je neki od oblika nasilja u visokoškolskim ustanovama (Anitha i Lewis, 2018; Bondestam i Lundqvist, 2020; McDonald, 2012). Međunarodne studije ukazuju na to da je najmanje 25% studentkinja bilo izloženo rodno zasnovanom nasilju tokom školovanja (Benya et al., 2018; Vladutiu et al., 2011; Voth Schrag, 2017). Iako precizni podaci o stopi ovog oblika nasilja među nastavnim osobljem i istraživačima/istraživačicama u Evropskoj uniji još uvek nisu dostupni, na osnovu velikog istraživanja koje je sprovedla Agencija EU za osnovna prava (2014)⁹ može se pretpostaviti da je i u ovom slučaju stopa nasilja slična.

Kao jedan od glavnih razloga za prisustvo rodno zasnovanog nasilja na univerzitetima i ostalim visokoškolskim ustanovama navodi se specifična struktura koju karakteriše asimetričan odnos moći (veći broj muškaraca na stalnim, rukovodećim pozicijama), nesigurni uslovi zapošljavanja i visok nivo međunarodne mobilnosti (Henning et al., 2017; Rubin i Borgers, 1990). Takođe, neupitno je i to da je rodno zasnovano nasilje u oblasti visokog obrazovanja direktno povezano i sa činjenicom da, premda proklamirana, rodna ravnopravnost zapravo još uvek nije u potpunosti ostvarena. O tome najbolje svedoči rodni disbalans kako po pitanju karijerne putanje i napredovanja u hijerarhiji tako i u pogledu produkcije i objavljivanja naučnih radova. Žene češće odustaju od akademske karijere jer ne mogu uskladiti profesionalne aktivnosti sa privatnim obavezama. Na primer, ponovni povratak žena nakon porodijskog odsustva ili zbog brige o deci predstavlja veliki izazov, zbog čega veći broj žena radi sa kraćim radnim vremenom, na privremenim projektima i aktivnostima, a što otežava ili potpuno onemogućava njihovo napredovanje unutar krutog akademskog sistema (up. Čičkarić, 2019, 89-90).

⁸ Rodno zasnovano nasilje može da bude simbolično, strukturno i sistemsko i ono uključuje fizičke, seksualne, ekonomske, materijalne, psihološke i onlajn / oflajn oblike nasilja i zlostavljanja, u rasponu od prisilne kontrole, uhođenja i uznemiravanja, do silovanja i ubistva (Graaf, 2021).

⁹ Prema ovom istraživanju, procenjuje se da je 33% žena, starijih od 15 godina, u EU doživelo seksualno uznemiravanje, a među tim ženama 22% je navelo da je počinioc zločina bila osoba koja nije njihov partner, dakle u mnogim slučajevima neko sa kim su poslovno sarađivale, poput kolege, šefa ili korisnika profesionalnih usluga (FRA, 2014, 21-22).

Važno je da se istakne da je rodna nejednakost i, posledično, rodno zasnovano nasilje u akademskoj sferi podržano i načinom na koji se kritički promišlja i kulturno tumači koncept rodne ravnopravnosti, diskriminacije i nasilja. Tako su, pored navedenih primera rodne disproporcije i nejednakosti na univerzitetima, prisutni i oblici diskriminacije i nasilja koji su kulturno posredovane diskurzivne prakse. Pored ostalog, rodna neravnopravnost postiže se nekritičkom upotrebom jezika u koji su upisane određene predodžbe stvarnosti koje podržavaju androcentrični pogled na svet i u kojem su žene često negativno označene. Odbijanje da se koristi rodno osetljiv jezik, supsumiranje žena u normi muškog roda i insistiranje na upotrebi generičkih i rodno neutralnih reči doprinose obezbeđivanju i održavanju rodne nejednakosti, odnosno nevidljivosti žena. Istovremeno, seksističko jezičko ponašanje vrlo lako prerasta u formu rodno zasnovanog uznemiravanja i nasilja. Da je ovo pitanje u okviru visokoškolskih ustanova i nadalje otvoreno, pokazuju i rezultati UNIGEM istraživanja, o kojima će biti više govora u centralnom delu rada.

U zemljama regiona rodno osetljiv jezik – kao vid tzv. politički korektnog govora koji se uvodi i kao sistem mera kojim se nastoji obeshrabriti, a ponekad i zabraniti upotreba izraza sa uvredljivim konotacijama – postao je neizostavna stavka većine relevantnih zakonskih tekstova, preporuka i priručnika. Ipak, u regionu se još uvek vode javne rasprave o tome da li ima potrebe da se takve promene uvode i u samom jeziku, odnosno da li je to još jedna nepotrebna norma koju nameće tzv. rodna ideologija, ili je čak reč o određenom obliku nasilja nad jezikom. Kako objašnjava Mislava Bertoša, “antifeministički pokušaji omalovažavanja bilo kakvih jezičnih reformi mogu biti uobličeni i u akademske i stručne odgovore jezikoslovaca koji se pozivaju na čistoću jezika koju je potrebno održavati, na viđenje jezika kao nepromjenjive i ‘smrznute’ strukture, na stav da jezik ima svoj vlastiti smjer razvoja u koji ne treba svjesno zadirati (Ehrlich, King, 1998). Sve to pokazuje u kolikoj mjeri dominantni sustavi vrijednosti i ideologija određuju kakve će biti interpretacije i upotrebe novih pojmova, usprkos njihovoj namjeravanoj rodnoj neutralnosti.” (Bertoša, 2001, 74)

U okviru ovog poglavlja pitanje rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja dovodi se u vezu sa pitanjem odnosa prema jeziku, koji je dugo vremena bio jedan od ključnih mehanizama održavanja dominacije nad ženama i ostalim manjinskim i marginalizovanim grupama, te pitanjem rodno osvešćene upotrebe jezika. Osnovno istraživačko pitanje koje se ovim tekstom želi obraditi jeste uticaj postojećih jezičkih uputa o rodno osetljivoj ili rodno inkluzivnoj komunikaciji na konkretne komunikacione prakse u specifičnim akademskim kontekstima. Jezičke smernice koje bi mogle biti uticajne u ovom konkretnom slučaju mogu se ticati kako postojećih rodnojezičkih priručnika na nacionalnim jezicima, iskustvenih konteksta pojedinih učesnika i učesnica istraživanja, postojećih rodnojezičkih smernica na stranim jezicima poput priručnika koji je objavio EIGE (engl. European Institute for Gender Equality, Evropski institut za rodnu ravnopravnost). Na koji način jezik postaje instrument nasilja, da li rodno osetljiva upotreba jezika može pomoći u procesu osnaživanja osoba koje su trpele ili još uvek trpe nasilje na visokoškolskim institucijama – ključna su pitanja koja ćemo pokušati

elaborirati u ovom poglavlju. Kako bismo odgovorile na postavljeni istraživački cilj, rad smo bazirale na kvalitativnoj analizi sadržaja, odnosno transkripata intervjua koji su vođeni u okviru UNIGEM istraživanja. Takođe, u radu se poziva i na kvantitativne podatke dobijene kroz UNIGEM istraživanje, tako da zaključci analize kombinuju kvalitativne i kvantitativne nalaze. Ove zaključke dobijene analizom sadržaja interpretiramo u skladu sa postavkama feminističke kritičke lingvistike. U toku analize intervjua sadržaj transkripata je detaljno pregledan, a potom su izdvojene one tvrdnje koje se odnose na ključne kategorije koje nas zanimaju za potrebe ovog rada – jezik i rodno osetljiv jezik. Bitno je da se istakne da u ovom radu zastupamo kritički feministički pristup u kojem se proizvodnja znanja posmatra kao strukturni društveno-kulturni orodnjeni proces.

U daljnjim paragrafima ovog teksta biće reči o tome kako su učesnici i učesnice UNIGEM istraživanja iskazivali i iskazivale svoje stavove vezane za specifično područje rodno osetljive akademske komunikacije i/ili rodno osetljive komunikacije u akademskom kontekstu. Nadalje, predstaviće se ostvarenja u državama učesnicama istraživanja koja se tiču postojećih formalnih i praktičnih okvira kojima se promoviše i podržava rodna ravnopravnost (i na univerzitetima), sa posebnim osvrtom na ona delovanja koja su osmišljena i preduzeta sa specifično rodno osetljivom i/ili neutralnom komunikacijom u fokusu, a pri čemu upotreba jezika igra posebno važnu ulogu. U završnim paragrafima će zaključci analize ovog istraživanja da se dovedu u vezu sa postojećim materijalima u pojedinim državnim, univerzitetskim, jezičkim kontekstima, a što će da rezultira nekolikim predlozima za intenzivnije i angažovanije uključivanje u procese postizanja rodne ravnopravnosti te time i one aktivnog suprotstavljanja rodno determinisanom (jezičkom) nasilju u komunikacionom kontekstu visokih učilišta zastupljenih u ovome istraživanju.

Osnovni trendovi vidljivi kroz UNIGEM istraživanje

Specifično za kontekst visokog obrazovanja i akademske zajednice uopšte, jezik je prepoznat kao iznimno učinkovit alat kojim se mogu perpetuirati, ali i, što je mnogo važnije, prevenirati brojni oblici rodne nejednakosti. Na primer, Antverpska povelja o rodno osetljivoj komunikaciji, dokument proizašao iz projekta EGERA (engl. Effective Gender Equality in Research and the Academia), tako navodi da je u poslednje vreme “napravljen značajan progres po pitanju rodne ravnopravnosti i različitosti unutar Evropskog akademskog prostora. Sve više univerziteta promišlja društvenu strukturu. Ipak, istraživanja pokazuju da ženske akademske karijere i dalje bivaju označene jakim vertikalnom segregacijom. Žene zauzimaju manje visokih akademskih pozicija ili liderskih pozicija u odnosu na muškarce. Jedan od razloga ovakve segregacije jest izloženost pervazivnim kulturnim stereotipima koji portretiraju žene kao manje kompetentne i manje posvećene akademskim/profesionalnim karijerama. Ovakve nesvesne predrasude mogu biti reflektirane i u jeziku (usmenom, pisanom, vizuelnom) i nenaumljivo mogu uzrokovati uvredu, podižući okolnosti za nesuportivno okruženje. Kao posledica toga, razumiye se da je komunikacija unutar akademske zajednice i između

njenih članova/članica iznimno važna u smislu održanja ili poništavanja spomenutih rodno determiniranih pretpostavki ili stereotipa, te utječe na akademska postignuća žena“ (Antwerp Charter, 2015). Valja istaknuti da Antverpska povelja u daljnjoj svojoj razradi ne ostaje na dihotomnoj rodnoj slici, već predstavlja dokument kojim se elaboriraju mere i nakane za uvođenje rodno osetljive komunikacije unutar akademskog konteksta, a pri čemu se pojam roda percipira i razume u uključivom, a ne samo binarnom (žene – muškarci) smislu. Sličnim se principima rodne uključivosti vodilo i UNIGEM istraživanje.

U okviru UNIGEM projekta sprovedeno je kvalitativno i kvantitativno istraživanje kojim su se ispitivale rodne politike u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, mere koje su usmerene na zaštitu rodne ravnopravnosti, zatim stavovi i percepcije o rodnoj ravnopravnosti i seksualnom uznemiravanju te stepen poznavanja relevantnih rodnostudijskih pojmova. Istraživanje se sprovodilo među nastavnim i administrativnim osobljem kao i među studentskom populacijom na 18 partnerskih univerziteta u pomenute četiri države. Podaci prikupljeni istraživanjem ukazuju na neke osnovne trendove kada je reč o upotrebi rodno osetljivog jezika na univerzitetima gde je ono sprovedeno. Fokalna tačka istraživanja ticala se konceptualizovanja, poimanja i promišljanja pojma rodno zasnovanog nasilja u različitim njegovim oblicima i manifestacijama. Između ostalog, istraživanjem je obuhvaćeno poimanje jezika kao komunikacione prakse koja može determinisati tok i oblik promišljanja i razumevanja, ali i perpetuiranja ili preveniranja rodno determinisanih nasilnih ponašanja.

Generalno, može se utvrditi da je pozitivno to što je u sve tri grupe (studentkinje i studenti, nastavnice i nastavnici te rukovodioci i rukovoditeljke stručnih službi) zabeležena apsolutna dominacija odgovora prema kojima rodno osetljiv jezik ima pozitivnu konotaciju. Većina ispitanih u sve tri grupe odgovorila je da je rodno osetljiv jezik “način izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost”. Nešto manji broj ispitanih odgovorio je da je takav jezik “način povećanja vidljivosti žena i naglašavanje jednakosti svih osoba”. No, treba istaći da ni broj ispitanih sa suprotnim, negativnim stavom prema rodno osetljivom jeziku nije zanemariv. Naročito je indikativno to što je u strukturi zabeleženih negativnih stavova nešto benignija opcija, odnosno formulacija prema kojoj je reč o “kvarenju jezika” dobila značajno manju podršku u odnosu na opciju koja kaže da je to “veštačka tvorevina i nasilje nad zakonitostima jezika”. Posebno zabrinjava zabeleženi procenat negativnih stavova prema rodno osetljivom jeziku u studentskoj populaciji (oko 25% generalno), što ukazuje na to da značajan deo reformskih aktivnosti u ovom domenu treba da bude usmeren na podizanje svesti i edukaciju upravo ove populacije.

Sa tvrdnjom da primena rodno osetljivog jezika na univerzitetu, u okviru nastavnog programa, udžbenika i slično, predstavlja pokazatelj poštovanja rodne ravnopravnosti, u sve tri grupe apsolutna većina se u potpunosti ili delimično slaže. No, potencijalno bi moglo da zabrinjava to što u sve tri kategorije broj onih koji se u potpunosti ili bar delimično ne slažu sa tom tvrdnjom, zajedno sa brojem neodlučnih, u pravilu čini oko trećinu ispitanih. Dok odgovori ispitanika u druge dve kategorije ne odstupaju

značajno od tog proseka, u muškoj studentskoj populaciji procenat onih koji su se opredelili za navedene tri opcije (dve negativne i neodlučni) značajno prelazi 40%.

Započne li se predstavljanje rezultata istraživanja kvantitativnim podacima, vidljivo je nekoliko trendova. Prvo, tabela broj 1. naziva "Razumevanje pojma 'rodno osetljiv jezik' prema polu ispitanika i ispitanica (nastavno osoblje)" pokazuje broj ispitanika i ispitanica te procentne omere shvatanja pojma "rodno osetljiv jezik" kroz pet pojašnjenja.

Tabela 1. Razumevanje pojma "rodno osetljiv jezik" prema polu ispitanika i ispitanica (nastavno osoblje)

Rodno osetljiv jezik je:	Muško (%)	Žensko (%)
"Kvarenje" jezika	7,10	3,53
Način izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost	54,77	59,50
Veštačka tvorevina i nasilje nad zakonitostima jezika	14,02	8,41
Način povećanja vidljivosti žena i naglašavanje jednakosti svih osoba	21,12	27,31
Nešto drugo	2,99	1,25
Ukupno:	100	100

Iz navedene tabele može da se zaključi kako se najveći broj ispitanika i ispitanica priklanja afirmativnoj paradigmi određivanja pojma rodno osetljivi jezik, uvažavajući time pretpostavku kako se rodna nejednakost u jeziku manifestuje, ali i perpetuiira, odnosno kako specifična upotreba jezika može uticati na smanjenje rodne nejednakosti (u akademskom kontekstu). (Na primer, 54,77% ispitanika i 59,50% ispitanica odabire da je rodno osetljiv jezik "način izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost".)

Sličnu paradigmu pokazuju i podaci analizirani prema ključu država članica u istraživanju, a to su Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Srbija. Kao i u prethodno razmatranoj tabeli sa podacima divergiranim po polu, i tabela broj 2. naziva "Razumevanje pojma 'rodno osetljiv jezik' prema državi iz koje dolaze ispitanici i ispitanice (nastavno osoblje)" pokazuje kako, u kvantitativnom smislu, u svakoj od država učesnica u istraživanju najveći broj ispitanih osoba smatra pojam rodno osetljivog jezika bilo načinom izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost bilo načinom povećanja vidljivosti žena i naglašavanja jednakosti svih osoba.

Tabela 2. Razumevanje pojma “rodno osetljiv jezik” prema državi iz koje dolaze ispitanici i ispitanice (nastavno osoblje)

Rodno osetljiv jezik je:	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Srbija
“Kvarenje jezika”	4,72	1,89	3,98	8,26
Način izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost	60,83	58,02	55,11	48,76
Veštačka tvorevina i nasilje nad zakonitostima jezika	9,33	8,49	10,23	16,12
Način povećanja vidljivosti žena i naglašavanje jednakosti svih osoba	23,16	29,72	29,55	24,79
Nešto drugo	1,96	1,89	1,14	2,07
Ukupno:	100	100	100	100

Prevalentni procenat ispitanika i ispitanica nastavnog osoblja koji i koje razumeju pojam rodno osetljivog jezika na afirmativan način donekle i ne iznenađuje. Naime, procesi urođnjavanja (engl. *gender mainstreaming*) traju više desetljeća na području Evrope te polučuju učinke – bar na nominalnom nivou i/ili onom načelnog razumevanja i upoznatosti sa sadržajima relevantnim za implementaciju i realizaciju konkretnih mera ovakve vrste. Svakako, osvešćenost o tome na koje se sve načine rodna nejednakost perpetui, a u čemu jezik ima posebno važnu ulogu, raste kako traju i manifestuju se delovanja različitih aktera u nekom društvu, a koji se, iz različitih početnih pozicija, bave promovisanjem rodne jednakosti ili rodnostudijskom tematikom uopšte.

Naravno, a ovim ukazujemo na drugi trend koji je primetan u analiziranim materijalima, načelna, čak možda i politički korektna osvešćenost vezana za pojedina društveno relevantna pitanja, a ono rodne ravnopravnosti to svakako jest, ne povlači nužno za sobom i spremnost ili kapacitiranost za delovanje ili pokretanje promene. Naime, iako jeste tako da brojke UNIGEM istraživanja ukazuju na visok procenat osvešćenosti, na primer, nastavnog osoblja o značenju i/ili korišćenju (pojma) rodno osetljiv jezik u sve četiri države i na svim istraživanjem obuhvaćenim univerzitetima, u trenutku pisanja ovog rada većina ovih univerziteta nema službene dokumente kojima bi se i u formalnom smislu osnaživala rodno uključiva komunikacija. Ovaj podatak ističemo zato što zasad još neobjavljena preliminarana analiza zastupljenosti tema, dostupna i dostavljena kao istraživački materijal UNIGEM istraživanja, pokazuje da ispitanici i ispitanice smatraju da je “potreba za uvođenjem rodno osetljivog jezika u dokumente i akte univerziteta” važna, te odmah iza stavke “Važnost korišćenja rodno osetljivog jezika u svakodnevnoj komunikaciji, nastavi i naučnom procesu”. Izuzetak je ovom Sveučilište u Rijeci, koje poslednjih nekoliko godina prednjači u implementaciji mera za postizanje rodne ravnopravnosti te se izdvaja dvama dokumentima, Izjavom Senata Sveučilišta u Rijeci o uporabi rodno osjetljiva jezika na Sveučilištu u Rijeci i Smjernicama o rodno uključivoj komunikaciji: Uporaba rodno osjetljiva jezika na Sveučilištu u Rijeci. Naravno, izdvajanjem formalne podrške upotrebi rodno osetljivog jezika na ovom univerzitetu ne želi se isticati ovakva vrsta institucionalne podrške rodnoj ravnopravnosti kao niti dostatna, niti dovoljna. Ona je svakako izuzetno bitan faktor u

promovisanju institucionalne kulture različitosti, ukljuživosti i politike jednakosti, no sama po sebi, to jest bez proaktivnog pristupa ovim temama svih članica i članova akademskih ekosistema, ona može predstavljati tek administrativni čin bez stvarnog učinka u komunikacionim praksama neke zajednice. (O sličnim opasnostima pretvaranja urođnjavanja u administrativno beleženje ostvarenih akcija, videti: Rees, 2005, 562-563). Sa druge strane, institucionalna kultura ukljuživosti, jednakosti i promovisanja rodne ravnopravnosti osnažuje se upravo dokumentima koji će svoje sprovođenje iznaći u konkretnim praksama neke univerzitetske zajednice. Takozvani “top down” i paralelni “bottom up” pristup ili međusobno podržavanje i usklađivanje praksi koje urođnjavanje formalno upisuju u institucionalnu kulturu sa onima koje predstavljaju konkretno (aktivno) unošenje faktičkih promena, funkcionalna su sprega urođnjavanja i u kontekstu teme rodno osetljivog jezika.

Nadalje, kvantitativne podatke koji kazuju o relativno visokoj svesti o važnosti (upotrebe) rodno osetljivog jezika možemo korelisati sa, na primer, podacima koji su dobiveni istraživanjem “Percepcija i iskustva ispitanika sa rodno zasnovanim nasiljem i seksualnim uznemiravanjem na fakultetima i univerzitetima”, odnosno, prema podacima iz tabele 3. naziva “Učestalost stereotipnih komentara o ženama na univerzitetima kao što su: ženska glavo, jezikara, babuskara, klimakterična baba, histerična, sterilna, frigidna, kruta, veštica, neuravnotežena i slično prema polu ispitanika i ispitanica (nastavno i administrativno osoblje i studenti/kinje)”.

Tabela 3. Učestalost stereotipnih komentara o ženama na univerzitetima kao što su: ženska glavo, jezikara, babuskara, klimakterična baba i slično prema polu ispitanika i ispitanica (nastavno i administrativno osoblje i studenti/kinje)

Stereotipni komentari o ženama na univerzitetima	Muško (%)	Žensko (%)	Drugo (%)
Često	8,1	15,8	18,2
Ponekad	40,2	43,3	36,4
Nikada	51,7	40,9	45,5
Ukupno	100	100	100

Procentualna razlika uočava se kod ispitanica i ispitanika koji su izjavili da takva vrsta komentara o ženama nikada nije prisutna na njihovom univerzitetu (npr. 51,7% muškaraca u odnosu na 40,9% žena); podjednak procenat osoba izjavljuje da se takvi komentari ženama upućuju ponekad (npr. 40,2% muškaraca i 43,3% žena).

Utoliko, važno je uvideti na kakav način korelišu aktuelne formalne upute ili dokumenti koji se tiču pitanja odnosa roda i jezika, a u relaciji sa prethodno istaknutim podacima istraživanja koji upućuju na, sa jedne strane, potrebu formalizacije univerzitetske podrške jezičkim praksama koje podržavaju rodno egalitarne komunikacione principe, a sa druge upućuju na još uvek vidljiva seksistička komunikaciona obeležja prisutna na svim sastavnicama ovog istraživanja, bilo u smislu pripadnosti pojedinom polu, bilo u smislu građanske pripadnosti bilo kojoj od država učesnica u istraživanju.

Prvi formalni nivo razmatranja tiče se legislativnog okvira u najširem smislu svake pojedine države učesnice istraživanja. Naime, zakonski propisi pojedine države oni su kojima podležu i svi akti pojedinih univerziteta, pa tako formalnopravne odredbe npr. Zakona o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine ili istoimenog zakona Republike Hrvatske, kao i Zakona o rodnoj ravnopravnosti Crne Gore i istoimenog zakona Republike Srbije imaju biti ispoštovane u formalnom smislu u svim pravnim aktima pojedinih univerziteta. Svakako, osim zakona koji se direktno tiču uređivanja odnosa i/ili specifične vrste sadržaja, formalnopravno funkcionisanje pojedinih univerziteta podleže brojnim drugim pravnim dokumentima, od ustava pojedinih država, zakona koji uređuju visoko obrazovanje, radne odnose i sl. Ti dokumenti tvore širi produktivni kontekst specifičnih preporuka, priručnika i sličnog materijala koji je uža tema ovoga rada. Ipak, širi je kontekst važan i stoga što se analizom intervjua zapaža da ispitanice i ispitanici uočavaju generički maskulinu strukturu formalno-administrativnog stila i kozmetičko upućivanje na termine u muškom rodu kao one koji važe za oba pola. Na primer:

Pa ne znam, uglavnom se koristi neka generalna odredba da svi izrazi u određenom tekstu podrazumijevaju i muški i ženski rod. I onda je sve u muškom, da. Mislim to je formulacija koja je prisutna u zakonima. (T144_BA_FA)

Ona jedna rečenica što im stoji u zakonu da se riječi napisane u muškom rodu jednako odnose na ženski rod. Iskreno rečeno, u Zakonu o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine piše diskriminacija u jeziku postoji onda kada se koristi isključivo jedan rod kao generički, tačka. Svim mogućim zakonima diskriminacija je zabranjena. (T1_BA_FN)

Jedna je pričala o slučaju kad je završila fakultet bila je inženjerka, pisalo je inženjer i ona nije željela da primi tu diplomu i borila se dvije godine samo za mogućnost da se stavi ženski rod ispred njenog imena. Na kraju je uspjela (...). (T131_BA_FS)

Sad insistiranje da se koristi muški rod kao generički, nije to samo problem kod nas, to je zapravo nešto na čemu se insistiralo na drugim jezicima i društvima, a pitanje je kako su oni vodili borbe za rodno senzitivniji jezik i kako su zvaničnije, jezičke politike izgledale. Imamo situaciju sa Odborom za standardizaciju srpskog jezika koji se pobunio zbog novog Zakona o rodnoj ravnopravnosti zbog dela koji se tiče jezika. Imamo institucije koje su jako patrijarhalne i okostale, koje sputavaju zapravo promenu u društvu. Dakle, nažalost većina ljudi u Srbiji se uzda u SANU, Srpsku akademiju nauka i umetnosti i Odbor za standardizaciju i nažalost moram da kažem da te institucije često koriste žene koje su stručne za određene oblasti poput filološkinja, zapravo koriste filološkinje desničarke koje nastavljaju, zapravo reprodukuju patrijarhalne matrice. Tako da dok to ne promenimo ne možemo ići dalje. (T145_SR_MS)

Osim generičke muškosti, najčešće primetne u administrativnom jezičkom stilu, prepoznatljiva su rodnojezička tema i mocioni parovi, posebno oni vezani uz titulisane ili

profesionalna imenovanja. U nekim slučajevima osoba ne smatra da je rodna verzija mocionog para relevantan podatak, kao na primer u iskazu:

Ja, ne znam, iskreno, ja mislim da neki da, neki ne, npr. ako se pita šta sam ja, ja sam fizičar... [PITANJE: Mhm...] Ja ne bih rekla da sam ja fizičarka, mislim, ne osećam da, ne osećam potrebu da kad pričam o svojoj struci, da ubacim i svoj rod, pošto je po mom nekom vidu na svet to nepotrebno. (T78_SR_FS)

Sa druge strane, mnogo iskaza upućuje na formalnu važnost ženskih mocionih parnjaka:

Apsolutno podržavam i smatram da prosto je to nužno i ja sam već mislila da se nekako uputi, ali ne znam ni kome da uputim zahtev, zašto se na našem fakultetu to ne menja, zašto stoji docent ako je ona docentkinja, zašto? Mislim, to je već zvanična stavka, zakon je već, prošao je period kad je bio, od usvajanja, da kažem, mislim da bi to trebalo da se promeni. (T154_SR_FN)

Mislim, ako imamo u jeziku riječ profesorica, onda nema smisla reć' gospođa profesor. To je kao prvo, jezično neispravno, a kao drugo, nema smisla ne koristiti rodno ispravne imenice koje tu mogu pripadati, profesorica, doktorica, da ne govorim da bi trebalo češće koristiti riječ doktorica i dati zapravo na važnosti tog, činjenicu da je žena u ovakvom mizoginom i društvu u kakvom živimo zapravo došla i uspjela doći do titule. Tako da mislim da je to zapravo važno istaknuti kao pohvalu zapravo, za uspješnu borbu u glupavom svijetu u kakvom živimo. (T151_HR_MN)

Pa mi to već koristimo. Evo naša dekanesa, nikad nismo rekli dekan fakulteta, uvijek se trudimo da budemo tako gender sensitive i kažemo dekanesa i to je nama tako došlo dekanica/dekanesa. Dekanica, je li, za hrvatski jezik, a dekanesa za ove, za bosanski i za srpski, ako se može tako reći. (T8_BA_MS)

Zanimljivo je da se osim pravnog aspekta, a ako je reč o nekom obliku formalizacije odnosa roda i jezika, u intervjuima nalazi i generičko poopštavanje postojećih jezičkih uzusa do formalno-gramatičkog nivoa:

Pa dobro. Zašto to da pišem kad je to i u gramatici našeg jezika. To je već pravilo našeg jezika. Kad se odnosi na oba pola, piše se u muškom polu. I probala sam da pišem sve u ženskom polu pa je to toliko bilo čudno. Nekad koristim osoba pošto osoba je srednji rod pa da malo uravnotežim. Hoću da kažem da je važan, ali ne znam koje je praktično rešenje. (T86_SR_FN)

Sa druge pak strane, intervjui beleže iskaze i tvrdnje o rodno osetljivom jeziku kao donekle ornamentalnom, ancilijarnom, čak lošem ili opasnom aspektu u kontekstu mera i akcija za postizanje rodne ravnopravnosti. Na primer:

Mislim da je u potpunosti nepotrebno to rodno ravnopravan jezik, mislim, ne vidim razlog. Nećemo sad mi menjati ceo jezik zato što smo nešto krenuli na nešto. (T78_SR_FS)

Pa ne znam, evo da vam kažem iskreno, meni nekad to djeluje ko nasilje nad jezikom.

Čak je tu bilo suđenja da takav jezik i takvo ponašanje nije primjereno. (T120_CG_MN)

Dakle, formalizacija odnosa roda i jezika obuhvata spektar stavova te se najčešće odnosi na neku vrstu formalnog intervenisanja u taj odnos (zakon i zakonski propisi kojima bi se regulisale neke jezičke prakse). Zanimljivo je primetiti da upućivanja na izvore informacija manje formalne od samog zakona u intervjuima nema – osim ličnih iskustava, kao na primer u iskazu:

Da vam kažem, meni jeste važno. Jeste meni važno, kad kaže, kod nas je u instituciji pisalo na aktu direktor, ja kažem: 'Promijeni ovo, piši direktorica!' pa kaže, 'piši mi po dženderu', mi se uvijek zezamo 'po dženderu mi piši' profesorka, učenik, učenica, direktorica, zastupnica, jer ja -/neka se zna rodno, neka se zna rodno jezik, znači, neka se zna ko je-/ kaže defektolog, kaže, kako ćemo zvati, pa defektologinja. (T68_BA_FN)

ili kolegijalnih inicijativa kao na primer u iskazu:

Znate, propade mi Nada moja, ona je bila moja prva mentorica, napisala sam rad o upotrebi imenica za ženska zanimanja. Ona ga je čak i objavila u nekom svom zborniku. (T18_BA_FN)

Drugim rečima, moguće je pretpostaviti da do ispitanika i ispitanica nisu doprle informacije o, na primer, već pomenutoj Antverpskoj povelji ili Priručniku za rodno osjetljivu komunikaciju Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost. Prvi dokument simbolička je gesta uvažavanja rodno osjetljive komunikacije, kao i iskaz volje za uspostavljanjem takvih komunikacionih principa u nekoj akademskoj zajednici. Priručnik za rodno osjetljivu komunikaciju pak izvor je konkretnih uputa, smernica, navoda o tome kako komunikaciju oblikovati u okviru parametara rodne ravnopravnosti i uključenosti. Međutim, osim pomenutih dokumenata, u svakoj od država članica istraživanja postoje dostupni materijali koji su pisani nacionalnim jezicima i koji nude i jasna obrazloženja o potrebi uvođenja/korišćenja rodno osjetljivog jezika, ali i, što je posebno važno, korisne i praktične savete i primere kojima se komunikacione prakse oblikuju kao rodno osjetljive. Pa tako na primer na području Bosne i Hercegovine Jasmina Čaušević i Sandra Zlotrg 2011. godine objavljuju publikaciju naziva "Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima", u kojoj se osvrću na sva sporna mesta rodno osjetljivog korišćenja jezika primetna u materijalima intervjua: od obraćanja, titulisanja, davanja uputa, do gramatičkih obrazloženja, preporuka za korišćenje rodno osjetljivog jezika u odnosu na LGBTIQ populaciju ili osobe sa invaliditetom. Nadalje, slična publikacija objavljuje se u izdanju Centra za ženske studije u Beogradu 2019. godine pod nazivom "Priručnik za upotrebu rodno osjetljivog jezika" autorki Hristine Cvetinčanin Knežević i Jelene Lalatović. U Zagrebu 2004. godine Centar za ženske studije objavljuje publikaciju naslova "Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti! Priručnik za analizu rodni stereotipa" u uredništvu Valerije Barade

i Željke Jelavić, sa posebnim poglavljem o jeziku, a “Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije” urednice Rade Borić dostupan je za korišćenje od 2007. godine. “Pojmovnik LGBT kulture”, priređivačice Jasmine Čaušević i priređivača Saše Gavrića, pak, izdao je Sarajevski otvoreni centar 2012. godine. Godine 2006. s Kancelarijom za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore kao izdavačem Nada Drobnjak uređuje publikaciju naslova “On je rekla: upotreba rodno senzitivnog jezika”. Navedene publikacije tek su deo vrlo lako dostupnih i iznimno korisnih materijala pomoću kojih, a u skladu sa šire formalnim okvirima koji prakse rodno osetljive komunikacije već podržavaju, mogu lako da se otklone sve eventualne praktične smetnje nekim potencijalnim jezičkim rodno osetljivim rešenjima. Pritom se misli na velik broj kvalitetnih i javno dostupnih stručnih, popularnonaučnih i/ili popularnih tekstova koji se bave tematizovanjem rodno osetljivog jezika ili komunikacije uopšte i koji se tiču svih kulturnih konteksta i nacionalnih jezika država uključenih u istraživanje.

Politike nepredstavljanja – pretnja od rodno zasnovanog jezičkog nasilja u visokoškolskim ustanovama

“(...) teorija ne počiva u miru iznad svake ideologije...”
(Louis Montrose u: Lešić, 2002, 188)

Kako napominje Vladimir Biti 70-ih godina 20. veka, “gramatička tumačenja jezika ustupila su mjesto pragmatičkima koja su pokazala više prijemljivosti za transcendirajuću dimenziju jezika, za onu njegovu sposobnost da se ‘prelije’ preko vlastitog okvira (...) za istraživanje jezičnih igara, komunikacijskih situacija, soci-komunikacijskih stereotipa” (Biti, 1997, 168). U tom sklopu počinju se realizovati i početna feministička istraživanja koja su nastojala opisati postojeći jezik te upozoriti na njegove seksističke oblike i ukazati na specifičnosti govora žena u odnosu na dominantne norme muškog jezika.

Feministička kritička lingvistika¹⁰ polazi od stajališta da su govornici/govornice oni/one koji/e su odgovorni/e za konstrukciju jezika i da se stoga pažnja mora preusmeriti na njihovo jezičko ponašanje, odnosno na način kako se jezik upotrebljava u društvu i kako se institucionalno normira (up. Cameron, 1998; Eckert i McConnell-Ginet, 2003; Spender, 1980). Zato se nastoji ukazati na to da jezik nije neutralan alat, već da se

¹⁰ Feministička lingvistika se razvija u okviru mnogih lingvističkih disciplina, no svoj najveći doprinos do sada dala je u okviru sociolingvistike i pragmatike. Razmatrajući složena pitanja jezičkih tumačenja društvene nejednakosti, seksističke gramatičke strukture i leksike, neutralne upotrebe muškog roda, nevidljivosti žena u jeziku i važnost oblikovanja tzv. ženskog jezika i pisma, feministička kritika je bez ikakve sumnje doprinela boljem razumevanju jezika. U metodološkom smislu, feministička lingvistika izrazito je interdisciplinarna i služi se etnografskim istraživačkim metodima, analizom diskursa, metodima koji su se razvili u okviru psiholingvistike i socijalne psihologije, te drugih srodnih disciplina. Ovaj pristup u lingvistici podrazumeva “kritičko promišljanje postojećeg stanja u jeziku, njegove prošlosti i budućnosti i ukazivanje na moguće promjene u pravcu dosljednije primjene Deklaracije o ljudskim pravima” (Milinović i Savić, 2011, 48).

putem jezika izražavaju društvene norme i sistem vrednosti koji oblikuju naše poimanje zbilje. Štaviše, jezik koji *nas* govori je “moćno sredstvo manipulacije ljudima, sredstvo za izražavanje opresivnih mehanizama” (Katnić-Bakaršić, 2004, 70).

Jezičko nasilje sintagma je koja može zvučati dramatičnije od onoga što ona zaista proizvodi u društvenoj stvarnosti, posebno u visokoškolskim ustanovama. Ipak, ako delimo ubeđenje da kroz jezik živimo svoju društvenu stvarnost, nasilje o kojem će biti reči prestaje biti bezazleno pitanje forme već postaje činjenica. Uvažavajući različite definicije jezika, u ovom radu jezik razumemo i kao snažnu ideološku silu, jer su sva opiranja korišćenju rodno osetljivog jezika zapravo vezana za ideologiju koja stoji iza ideje rodno osetljivog jezika. Zbog toga se, za nas, pojam ideologija ne odnosi samo na sistem ideja, vrednosti i verovanja neke socijalne grupe već je povezan sa najrazličitijim procesima kroz koje se društveni subjekti oblikuju i osposobljavaju da deluju u svetu u kojem žive. Mislimo da je pogrešno verovati da su struktura i ideologija nepovezane pojave, te da menjanje određene strukture nema veze sa ideologijom. Rečima Ketrin Belsi: “ideologija nije set obmana nametnutih glupacima” (Belsey, 2003, 34). Kada razmišljamo o “duhu jezika” – argumentu koji se zaziva kada se želi osporiti upotreba rodno osetljivog jezika, jer “nije u duhu našeg jezika” – posebno nam je značajno ono što Belsi piše u svom tekstu – da je ideologija prisutna u svemu što je “očito”, u svemu što zapravo ne uspevamo da raspoznamo. U pitanju je “očitost” pred kojom imamo reakciju – *Jeste! To je ispravno! To je istina!* (Belsey u: Lešić, 2002, 232). Upravo ovakve očitosti nalazimo u odgovorima na pitanja o opravdanosti korišćenja rodno osetljivog jezika kao sredstva kojim se može unaprediti rodna ravnopravnost na univerzitetima.

Nekoliko je osnovnih argumentacija koje nalazimo među odgovorima onih ispitanika/ca koji/e smatraju da orodnjen jezik nije važan. Za potrebe ovog rada izdvojice nekoliko paradigmatičkih negativnih stavova koji su se našli među odgovorima.

- Nije važan jezik, važna je suština.

Znate šta mislim o tome, sasvim mi je svejedno kako će me ko zvati, bitno mi je šta ko misli o meni. Ništa na silu. Mislim da jezik, mislim da nasilno uvođenje nekih pojmova u jezik nije dobro. Ništa se neće promijeniti u odnosu prema meni neko ko me zove profesorka, ako me do sad trideset godina niko nije tako zvao. (T126_BA_FN)

- Rodno osetljiv jezik je nasilje nad jezikom i “silovanje jezika”.

Pojam sociološkinja apsolutno nikad nije postojao dok nas nisu počeli da bombarduju i siluju po medijima da mi to tako moramo da pričamo, da kažem tekvondovka, ne mogu ni da izgovorim tu reč, a kamoli da to pravilno zvuči, tako da to meni, dekanica, to kad čujem... (T80_SR_MN)

- Neke se reči u ženskom rodu teško izgovaraju ili su nakaradne ili nisu u duhu jezika.

Prosto nekad mi para uši nešto, neka reč koja je neprirodna, nekako nije u duhu jezika. (T155_SR_FN)

- Nema potrebe uvoditi i koristiti rodno osetljiv jezik u komunikaciji i službenim dokumentima na univerzitetima.

(...) *ne vidim razlog. Nećemo sad mi menjati ceo jezik.* (T78_SR_FS)

- Rodno osetljiv jezik zapravo doprinosi neravnopravnosti.

Rekla bih za sebe da sam docent. Kada kažem da sam docentkinja, to mi deluje da je neravnopravnost... jer smo mi svi isti pod istim. (T156_SR_FN)

Kao što se vidi, nijedan argument nije lingvistički u užem smislu. Sve izjave na neki način podrazumevaju "očitost" na koju misli Belsi, jer se podrazumeva da mi znamo šta je normalan jezik na koji smo navikle/i i koji nam zvuči normalno. Kako kaže jedan sagovornik: *a ovo sutkinja, mene to asocira na suknju.* (T80_SR_MN) Ili jedna sagovornica: *kad sam bila u Zagrebu i kad su me zvali biologinja, meni je to zvučalo ko velike boginje.* (T2_BA_FN)

Može se, dakle, zaključiti da korišćenje rodno osetljivog jezika *nije prirodno* (T154_SR_FN). Ipak, jedna od ideja kritičke lingvistike ukazuje na to da upravo jezik konstruiše realnost u kojoj se neprekidno vodi borba za nametanje legitimnog viđenja i normiranje stvarnosti. Moć imenovanja učestvuje, dakle, u strukturisanju društvene stvarnosti u kojoj nisu svi ravnopravni. Na ovo se nadovezuje i performativna teorija jezika koja objašnjava da jezik, odnosno reči koje govorimo/pišemo, način i prilike u kojima to činimo mogu da rezultiraju različitim društvenim posledicama. Ova dva pristupa nam ukazuju na to da je jezik i svojom formom i svojim sadržajem društveno delatna ideološka sila koja stvara i perpetuiira rodne neravnopravnosti u društvu i rezultira posledicama koje održavaju patrijarhalna načela, pre svih – žene i ženski rad su manje važne od muškaraca, pa se ne moraju oslikavati u jeziku, mogu ostati nevidljive ili se podrazumevati u jeziku.

Mislim da se u određenim društvima, u određenim situacijama rodna ravnopravnost u kontekstu faktičkog stanja, odnosa između muškaraca i žena može postići bez jezika. (T150_CG_FS)

Deo odgovora koji je dobijen kroz istraživanje može se svesti na ideju da nije posebno važno koristiti rodno osetljiv jezik, jer postoje i drugi načini kojima se može doći do ravnopravnog okruženja. Tu je primetan nedostatak artikulisanog i jasnog stava o moći jezika i njegovoj povezanosti sa nasiljem. Argument da je nepotrebno uvesti i koristiti rodno osetljiv jezik u komunikaciji i službenim dokumentima visokoškolskih ustanova glasi ovako:

To je silovanje jezika, a to su i filolozi rekli i objasnili, dakle ljudi koji se bave srpskim jezikom, da je to klasično silovanje jezika, da je to vrsta nasilja koju oni vrše nad nama koji eto to smatramo nepotrebnim. (T80_SR_MN)

U argumentaciji koja se koristi da bi se obezvređilo korišćenje rodno osetljivog jezika gotovo se uvek poseže za idejom nasilja nad jezikom, pa i slikom "silovanje jezika". Osim što se ovakvom argumentacijom brutalni čin silovanja relativizuje, nije

jasno ni kako se tačno vrši ovo nasilje nad jezikom. To što neko ne može da izgovori sociološkinja ili dekanesa nije nasilje nad jezikom. To što nekog nerviraju pojedine imenice u ženskom rodu nije nasilje nad jezikom. Doživljavanje poštovanja pravila koja postoje u jeziku kada je u pitanju slaganje reči u rečenici u rodu i broju kao forsiranje neke ideje koja dovodi do silovanja jezika samo pokazuje silinu otpora spram korišćenja jezika ravnopravnosti.

Odgovarajući na vrlo sličnu argumentaciju o silovanju jezika rečima poput sociologinja ili psihološkinja, Biljana Kašić je još pre petnaestak godina ukazala na to zašto je razlika na nivou jezika važna:

“Postmoderna se bavila simboličkim poretkom i upisivanjem roda u jezik zato što on zrcali hijerarhijsku moć poretka. Jezik je u sebi hijerarhija. Oglašavanjem ženskog roda u jeziku daje se identifikacijsko mjesto nečemu što je bilo presirano, nečemu što nije unaprijed uračunato u jezik. Zato ono -inja ili -ica zvuči užasno. Ali to ne proizvodi diskriminaciju već oglašava razliku. Prvi su feminizmi, liberalni i marksistički, inzistirali na jednakosti odnosno jednakopravnosti žena s muškarcima. Postmoderni, radikalni i kulturalni feminizmi, nasuprot tomu, inzistiraju na razlici kao svijesti o sebi. Ako se ta razlika ne oglasi, nemamo šansu doći do konteksta u kojemu možemo živjeti kao različiti ali ravnopravni. Premda se svako/svaka može u jeziku oglasiti kako želi, imenovanje u ženskom rodu važno je pitanje dokidanja diskurzivne moći u korist muškog roda. U protivnom bi muškarci rado pristali reći: Ja sam tajnica! Znamo da posve drugačije zvuči kada se kaže da je on (muškarac) tajnik. Na ovoj razini – razlika je važna.” (Kašić, 2011)

Kulturne ideologije i politike koje se kritikuju kroz ovaj tekst centriraju se oko patrijarhalne, muškocentrične, isključujuće i zato nasilne tradicije. Istraživanje stavova o jeziku, koji su prepoznati i isticani kod određenog broja zaposlenih u visokoškolskim ustanovama, pokazuje da jezik ne shvataju kao orodnjenu kategoriju, niti o njemu razmišljaju šire od njegove uloge u komunikaciji, te tako nije ni priznat kao politički relevantan segment kulturne istorije regiona.

Uprkos mišljenju koje se može čuti da je rodno osetljiv jezik nametnut i neprirodan, postoje tvrdnje da je on deo našeg govora, a da kroz školovanje, tj. putem obrazovnog ideološkog aparata on postaje nepoželjan. Jedna od sagovornica potkrepljuje ovu ideju o svojevrsnoj urođenosti rodno osetljivog jezika:

(...) imam kćerku koja je napunila pet godina i pratim nju prosto kroz razvoj i vidim da dete samo od sebe govori rodno senzitivnim jezikom... prosto to joj je nešto najprirodnije i uvek pravi tu razliku, kada je žensko, kada je muško. Ne znam, pošto nemam znanja iz razvojne psihologije, da li je nešto što je normalno, ali prosto vidim da je to negde nama urođeno i prirodno da pravimo tu distinkciju. (T155_SR_FN)

Sva važnost korišćenja rodno osetljivih praksi na visokoškolskim ustanovama najpotpunije je objašnjena odgovorom jednog ispitanika:

Mislim da je rodno osetljiv jezik vrlo važan. Besmisleno mi je da dam formular u muškom rodu koji popunjava studentkinja novinarstva i student novinarstva. To stvarno na nekom bazičnom nivou bi moglo, recimo naši zapisnici su u muškom rodu pa onda se u nekom trenutku sete pa ga prebace u ženski rod pa onda ostane u ženskom rodu non-stop. Mislim da je to jako važno, ali kao i kod kvota za parlament, pošto je to mera koja može da se donese i bude relativno vidljiva, samim tim se ljudi lakše okreću ka njoj onda naravno i najviše komentaranja da proizvodi u nekim situacijama kontra efekat. Prosto to govori o vrednosnim sklopovima. Pošto se ja time bavim, prosto to tako i gledam, to kako su. U zavisnosti od ideoloških preferenci tako se ljudi i odnose prema tim pitanjima i to je onda problem. Te mere onda imaju ograničen domet. Ako je reč o praksi, onda će verovatno 30-40% svakog kolektiva odbijati da to koristi ili će se sprdati s tim, ali mislim da bi makar na nekom nivou, diploma, formular i slične stvari, trebalo da postoji neka vrsta ili dualizma ili prosto rodnog usaglašavanja sa onim o kome je reč. Ali pošto se stalno raspravlja o tome, valjda smo se izduvali u tim raspravama oko kvote za parlament, mislim jasno je da su ljudi navikli da imamo učiteljicu, da nemamo dekanicu i to je jedan kroz jedan. Ne vidim da postoji išta, mislim... (T153_SR_MN)

Ipak, i pored stavova o neophodnosti korišćenja rodno osetljivog jezika, moglo se primetiti i potpuno odsustvo razumevanja političke važnosti imenovanja stvarnosti:

To da li ste sa vašim sagovornikom na ravnomernoj razini zaključit ćete iz samog pogleda već, a terminološke odrednice kao što su vojnkinja, i to, pa okej, može da predstavlja za nekoga bitno, ali ajde da se pogledamo u oči. (T91_SR_MS)

U pojedinim odgovorima očitovale se neupućenost u sâmo značenje sintagme “rodno osetljiv jezik”: *Pa, ne znam, da mi malo pojašnjete, da date primer. (T20_SR_MN)*

Za rodno osetljiv jezik nam nije potrebna nikakva dodatna argumentacija, osim da se reči u rečenici moraju slagati u rodu i broju. Ne možemo dati odgovor šta se krije u odabiru da se sistemski i radije krši jedno od osnovnih pravila u jeziku koje nalaže da se reči u rečenici moraju slagati te svesno zanemaruju mocioni sufiksi koji su nam na raspolaganju za građenje imenica ženskog roda. Ipak, ukoliko izostane slaganje reči, rečenica nije u skladu sa pravilima jezika kojim govorimo i zato nije prihvatljiva za upotrebu. Ako je to tako, zbog čega se na pitanje o rodno osetljivom jeziku zaziva sva argumentacija koja se može zamisliti na spektru od “silovanja jezika”, preko “naka-radnosti” do “ima bitnijih problema u društvu od jezika”.

Da ne bismo ostavile mesta zabuni – iako smatramo da je naš stav kroz rad jasan – jezik kao struktura ne može biti muškocentričan niti seksističan, a seksistična može biti samo upotreba jezika. Ili rečima Sandre Zlotrg:

“U standardnom jeziku, seksizam je kad koristite muški rod kao ‘generički’, kada ženu oslovljavate ili na nju upućujete titulom u muškom rodu, kada ne koristite nastavke za ženski rod kada govorite o grupi žena itd. Dakle, kada

jezik *koristite* da žene učinite nevidljivim. Na raznim radionicama i predavanjima na kojima sam govorila o rodno osjetljivoj upotrebi standardnog jezika, zapanjivala su me pitanja *kako se kaže žena sekretar, žena pilot, žena pisac*. Kako mislite kako se kaže? Kako vi kažete? Zar zaista riječ advokatica mora ući u rječnik prije nego što je počnete koristiti? Klasična kvaka 22: riječ u rječnike standardnog jezika neće ući dok ne bude proširena u upotrebi, a ljudi neće da koriste riječ dok se ne uvjere da je ovjerena tj. da ima potvrdu u rječniku.“ (Zlotrg, 2016)

Kako se patrijarhat ogleda u jeziku koji koristimo, kroz primere objašnjava sagovornica:

Mislim da rodna ravnopravnost ne bi postojala bez rodno inkluzivnog jezika i općenito mislim da je čak i ne pitanje, nego stav suprotni mi je nejasan iz razloga što vokabular se općenito razvija tijekom godina i ako mi prihvaćamo nekakve nove vokabulare unutar znanosti i unutar nekakvih novih otkrivanja, zašto onda isto ne bismo primijenili na rodnu ravnopravnost i po meni osobno to je baš sad već subjektivno mišljenje besmisleno, besmisleno je gledati i neprihvatljivo je reći da vokabular ne utječe na rodnu ravnopravnost, jer definitivno utječe jer krećemo od šala, krećemo od predstavljanja, krećemo... kada se gleda korijen općenito vokabulara i na način, evo čisti primjer gospođica i gospođa; dok su svi osobe muškog roda i spola mladi gospodin ili gospodin. To se odnosilo na osobe koje su udate ili nisu i samo zbog te razlike, odnosno samog korijena i odakle je to sve proizašlo, zbog patrijarhalnog društva gdje su se žene koristile, to jest tretirale su se kao stvari, kao vlasništvo da smatram da se definitivno treba mijenjati vokabular, a onda naravno mislim sad smo već u jednom periodu gdje se nalazimo unutar ne samo dva roda već više njih i ono što sam spomenula na početku definitivno treba se prihvaćati zato što su to ljudi, to su njihovi identiteti. (T97_HR_FS)

Zašto se ponekad radije u javnoj upotrebi koriste neprecizne, u nekim situacijama zbunjujuće i svakako negramatične jezičke forme umesto da se koristi rodno osjetljiv jezik, ne znamo, ali znamo da je jezik kojim govorimo i koji govori nas odraz naše (ne) kulture, a ne samo (ne)poznavanja pravopisa. Kultura govora ne podrazumeva samo poštovanje konvencija u pisanju. Nepreciznost rodno neosetljivog jezika jeste najjači lingvistički argument koji ide u prilog važnosti korišćenja rodno osetljivog jezika u svakodnevnoj komunikaciji, nastavnom i naučnom procesu, kao što je rečeno u jednom odgovoru:

(...) imali smo jednu situaciju gdje smo zamolili našu suradnicu da na svojoj društvenoj mreži stavi informaciju o zboru i oni su stavili u stilu predsjednik, ono, zamjenik predsjednika, a sve smo manje-više žene... (T93_HR_FS)

Jedna sagovornica slikovito objašnjava u čemu je problem podrazumevanja u jeziku:

(...) mislim da je javna upotreba jezika u domenu obrazovanja izuzetno važna. Ako ja ulazim kao studentkinja u univerzitet i piše tamo rad sa studentima,

onda nije rad sa svima. Ili nek napišu rad sa studentima i studentkinjama ili rad sa studentskom populacijom ili šta god, postoje različiti načini da se ja osećam oslovljenom, i zato mislim da je jako važno. (T79_SR_FS)

Želimo skrenuti pažnju na nekoliko opažanja u vezi sa nelagodnom da se imenuje nasilje i generalno priča o nasilju. Naime, kada poslušamo sâm jezik koji su ispitivane osobe koristile da govore o formama rodno zasnovanog nasilja, dve tendencije su uočljive. Prva je da je intervjuisanim osobama bilo najpre bitno istaknuti odsustvo ličnog iskustva: *Ja lično ne znam; Meni se lično nije desilo, ali...* – moglo se čuti u brojnim intervjuima. Tako je svojevrsni “jezik odmak” bio prisutan u govoru o nasilju, sa karakterističnom potrebom da se odmah ukaže na jasno distanciranje od tog nasilja (da se napravi distinkcija između raznih formi nasilja i same osobe), nakon čega bi usledilo predstavljanje saznanja koja intervjuisana osoba ima o nasilju koje su doživeli drugi. Druga tendencija je izbegavanje imenovanja nasilja kao takvog. Konkretno, ovo se tokom intervjuja, dakle kroz govorni čin, realizuje tako što intervjuisana osoba eksplicitno ne imenuje formu nasilja kojoj je svedočila ili čula, nego nasilje i njegove forme postaju “to”. Ispitivane osobe će, često nadovezujući se na postavljeno pitanje koje sadrži primer nasilja – osobe su bile pitane da li su čule uvredljive komentare, seksualne ponude ili svedočile neželjenim telesnim dodirima itd. – dosledno koristeći pitanje kao antecedent, sa jedne strane, te strategiju izbegavanja imenovanja u govoru, sa druge, forme nasilja označavati kao “to”. Ovo “to” postaje tako jedini način označavanja nasilja, te izostaje precizno imenovanje forme nasilja na koju se misli.

Usudićemo se zaključiti da je ovde na delu nelagoda i specifičan vid autocenzure pri izboru i korišćenju reči za opisivanje iskustava rodno zasnovanog nasilja – kada se forme nasilja i ne potisnu iz vidokruga, potisnu se iz jezika. Svedočimo određenom rascepu – uslov naših govornih činova jesu pravila gramatike i druge strukture jezika, no naš govor se ne svodi samo na pravila. Upravo u tom rascepu nalazimo pretnju od rodno zasnovanog jezičkog nasilja u visokoškolskim ustanovama, jer prednost rodno osetljivog jezika (vidljivost ženskog rada, doprinosa i postojanja generalno) pretvarati u manu (“imenice nakaradno zvuče”, “zvuče kao umanjenice”, “ne mogu se izgovoriti” itd.) i povrh svega podrazumevati žene u imenicama koje njih ne označavaju jeste svrstavanje žena u sferu nevidljivosti (u svoj zvaničnoj komunikaciji na visokoškolskim ustanovama). Zazivanje nasilja nad jezikom, i još grotesknije “silovanje jezika” za praksu da se imenice koje označavaju žene pišu i izgovaraju u ženskom rodu, uz korišćenje sufiksa koji jezik ima na raspolaganju, vidimo kao ozbiljnu pretnju ideji rodne ravnopravnosti u jeziku.

I pored ličnih opiranja i nelingvističke argumentacije, među zaposlenima u visokoškolskim ustanovama preovlađuje stav da rodno osetljiv jezik treba da se koristi u zvaničnoj komunikaciji. Možemo, dakle, zaključiti da zaposlenima u visokoškolskim ustanovama nema razloga više objašnjavati zašto je važno žene imenovati u ženskom rodu i zašto nema razloga podrazumevati ih u muškom. Pitanje vezano za upotrebu inkluzivnog jezika treba da se postavi samo oko forme. Kako ćemo imenice, prideve, glagole pisati? Služeći se kosom crtom, donjom crtom ili na neki treći način, te koje

mocije nastavke koristiti? Ovde možemo ponoviti ono što već znamo o jeziku, a onda i o rodno osetljivom jeziku: imenovanje/označavanje jezika – u ovom slučaju kao rodno (ne)osetljivog – i njegovo konkretno, specifično korišćenje u govoru dve su zasebne oblasti.

Mišljenje potiče iz jezika, a ne obrnuto, tj. jezik nije puko sredstvo komunikacije, kako se i danas predaje u mnogim školama; iako je još pre sto godina Ferdinand de Saussure omogućio promišljanje o jeziku kao strukturi. Kritička lingvistika, kao disciplina koja jezik ne tumači kao "ogledalo" socijalnih relacija, insistira na ideji da upravo jezik konstruiše realnost. Marina Katnić-Bakaršić u svojoj knjizi piše da danas čak i oni lingvisti koji ne prihvataju tezu o jeziku kao simboličkom kapitalu govore o pojačanom zanimanju za jezik i za ispitivanje njegove moći u ideološkim sferama (Katnić-Bakaršić, 2006, 247). Ideja o jeziku kao o delatnom i o stvaralačkom procesu stvaranja novih kombinacija postojećih oblika, ideja o jeziku koji pruža materijal za modifikaciju značenja imenica, prideva, glagola, ideja o jeziku koji neće nijednu kategoriju isključivati samo zato što nekome neke reči zvuče smešno, ideja o inkluzivnom jeziku jeste ideja koja prožima čitav ovaj tekst.

Na osnovu analize dostupnih kvalitativnih podataka, a na tragu teoretskih teza kroz tekst, nastojale smo da dokažemo da su rodna nejednakost i rodno zasnovano nasilje u društvu određeni uticajem dominantnih diskurzivnih praksi. U fokusu rada su bile konkretne diskurzivne prakse na univerzitetima koje se opiru korišćenju rodno osetljivog jezika, a pažnju smo usmerile i ka tome kako se opravdavaju takvi stavovi, te koja je funkcija/uloga strategija opravdavanja, zataškavanja, ublažavanja, negiranja rodno zasnovanog nasilja. Kvalitativne podatke smo koristile kako bi se skrenula pažnja na moguće društvene posledice ovakve simboličke jezičke supremacije. Analiza intervjuja je pokušala da pruži odgovore na pitanje zašto se ne vidi problem u upotrebi jezika na univerzitetima koji je neosetljiv na činjenicu da žene, nebinarne ili trans osobe treba da budu vidljive u jeziku. Svi ovi analizirani podaci treba da potkrepe sasvim opravdan zahtev da se promeni jezičko ponašanje u visokoškolskim ustanovama, jer bi i to pomoglo procesu restrukturisanja društvenih odnosa moći i etabliranja nove paradigme odnosa na univerzitetima koja se zasniva na ravnopravnosti. Nakon svega, moramo li zaista iznova i iznova postavljati jedno staro pitanje – Zašto žene ne mogu biti subjekt u jeziku?¹¹

Umesto zaključka

Kako je istaknuto u ovom radu, značenja jezičkih oblika nisu stabilna, već zavise od konteksta unutar kojeg performativno "izvode" rodne uloge. Samim tim govornici i govornice mogu da menjaju svoje jezičko ponašanje, uvođenjem leksičkih, gramatičkih i semantičkih promena može se pružiti otpor postojećim jezičkim politikama.

¹¹ Aluzija Biljane Kašić na pitanje koje je Nadežda Čaćinović postavila pre 40-ak godina – zašto mi žene ne možemo biti subjekt u filozofiji? Izvor: <http://diskrepancija.hr/hr/2011/09/17/diskusija-s-biljanom-kasic/>

Međutim, bitno je naglasiti da promene jezičke politike ne mogu da se dese samo kroz pojedinačne prakse pružanja otpora. Kako navode Vesna Požgaj Hadži i Tatjana Balažić Bulc, jezička politika deo je politike vladajuće elite koja svoju društvenu moć gradi privilegovanim pristupom društvenim resursima i kontrolisanjem javnog diskursa. Po njihovom mišljenju, u društvima koja imaju jaku kulturu standardnog jezika, a u koja se mogu ubrojiti i nacionalne države iz regiona, u ovu vladajuću elitu treba pridružiti i lingviste koji se bave jezičkom sakralizacijom u skladu sa ideologijom i opštom politikom, koji kroz izgradnju standardnog jezika istovremeno razvijaju i mit o pravilnosti određenih jezičkih oblika, te šta je u jeziku pravilno, a šta nije (up. Požgaj Hadži i Balažić Bulc, 2018, 64).

Drugim rečima, jezičko sistematizovanje – standardizacija jezika i jezičko normiranje – uvek su (i) politički motivisana pitanja, ona od državnog interesa i značaja, te je utoliko u savremenosti najmanje upitan administrativno-pravni nivo normiranja i prihvatanja trendova urođnjavanja. Međutim, sama preskripcija pojedinih praksi (pa tako i onih vezanih za rodno osetljivu komunikaciju) kao društveno prihvatljivih ili poželjnih, bez adekvatnog egzerciranja tih formalnih postulata u praksi ostaje mrtvo slovo na papiru.

Podaci (na kvantitativnom nivou) prikupljeni UNIGEM istraživanjem pokazuju kako postoji iskazana intencija da se rodno osetljiv jezik koristi, te svest o njegovoj relevantnosti u univerzitetskim ekosistemima. Kvalitativna analiza, kao što je često slučaj u području rodni studija, otkriva korespondentne podatke koji upućuju na argumentaciju o korelaciji kvantitativnog i kvalitativnog segmenta istraživanja, a detaljnija, pak, kvalitativna analiza otkriva razloge otklona od afirmativne matrice pristupa ovom segmentu urođnjavanja. Nezgrapnost jezičkih konstrukcija, “nasilje” nad jezikom, nesnalaženje u odabiru adekvatne jezičke forme, zatim bojazan o kontekstualnoj neprimerenosti ili čak nepoželjnosti nekih rodno senzitivnih praksi predstavljaju niz prepreka koje su prepoznate i obrazložene u nekim materijalima prisutnim u svakoj od država članica istraživanja. Sistemska podrška univerzitetskog vođstva za uspostavljanje rodno osetljive komunikacije u svakom pojedinom univerzitetskom kontekstu ipak ima već postojeće snažne saveznice – brojne korisne publikacije u kojima se nalaze elaborirana (jezička) rešenja, upute, smernice i pretpostavke za uspostavljanje rodno osetljive komunikacije. Adekvatnim međudelovanjem različitih aktera – univerziteta, društvenih faktora, pravno-legislativnog aspekta – moguće je na zadovoljavajući način realizovati pozitivne pomake ka većoj rodnoj ravnopravnosti. Svakako, ne treba pritom smetnuti sa uma činjenicu da univerziteti imaju snažan uticaj na svoje neposredno, ali i šire okruženje, te se svesnim i predanim radom na uključivoj rodnoj komunikaciji mogu postaviti kao institucije promotorke politike jednakih mogućnosti u (svojoj) zajednici.

Literatura

- Barada V. (Prir.). (2011). Diskusija s Biljanom Kašić – Feminizam – izazov za 21. stoljeće. <http://diskrepancija.hr/hr/2011/09/17/diskusija-s-biljanom-kasic/> (Pristupljeno 5. 4. 2022)
- Barada, V. i Jelavić, Ž. (Ur.). (2004). *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti! Priručnik za analizu rodni stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Begagić, L. (2016). Sandra Zlotrg: U jeziku nema oaze oslobođene seksizma, dok je same ne stvorimo! <https://voxfeminae.net/pravednost/sandra-zlotrg-u-jeziku-nema-oaze-oslobođene-seksizma-dok-je-same-ne-stvorimo-2/> (Pristupljeno 1. 4. 2022)
- Belsey, C. ([1985]2002). Konstruiranje subjekta – dekonstrukcija teksta. U: Lešić, Z. (Ur.). *Nova čitanja. Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook, 231-251.
- Belsey, C. (2003). *Poststrukturalizam*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Benya, F., Johnson, P., Widnall, S. (2018). *Sexual Harassment of Women: Climate, Culture, and Consequences in Academic Sciences, Engineering, and Medicine*. Consensus Study Report. Web. <https://doi.org/10.17226/24994>
- Bertoša, M. (2001). Jezične promjene i feministička kritika jezika. *Revija za sociologiju*. Vol XXXII., No 1-2: 63-75.
- Biti, V. (2000). *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bolinger, D. (1987). *Language – The Loaded Weapon. The use and abuse of language today*. London – New York: Longman.
- Bondestam, F. Lundqvist, M. (2018). *Sexual Harassment in Academia: An International Research Review*. Stockholm: Swedish Research Council.
- Bondestam, F. Lundqvist, M. (2020). *Sexual harassment in higher education – a systematic review*. *European Journal of Higher Education*. DOI: 10.1080/21568235.2020.1729833
- Borić, R. (Ur.). (2007). *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Ured ravnopravnosti spolova Vlade RH.
- Cameron, D. (Ur.). (1998). *The Feminist Critique of Language: A Reader*. London - New York: Routledge.
- Clancy, K. B. H., Nelson, R.G., Rutherford, J. N., Hinde, K. (2014). Survey of Academic Field Experiences (SAFE): Trainees Report Harassment and Assault. *Plos One*. 9(7), 1-9.
- Cvetinčanin Knežević, J. i Lalatović, J. (2019). *Priručnik za upotrebu rodno osjetljivog jezika*. Beograd: Centar za ženske studije Beograd.
- Čaušević, J. i Gavrić, S. (Ur.). (2012). *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Heinrich Böll – ured u BiH.
- Čaušević, J. i Zlotrg, S. (Ur.). (2011). *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*. Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti i Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.
- Čičkarić, Ljiljana. (2019). *Rodne nejednakosti u naučnim istraživanjima*. U: Vujadinović, D., Antonijević, Z. (Ur.). *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: Koncepti, prakse i izazovi*. Novi Sad: Akademska knjiga, 87-101.

Eckert, P., McConnell-Ginet, S. (2003). *Language and gender*. Cambridge University Press.

EGERA. (2015). Antwerp Charter on Gender-sensitive Communication, <https://eige.europa.eu/sites/default/files/egera_antwerp_charter_on_gendersensitive_communication_in_and_by_academic_institutions.pdf> (Pristupljeno 27. 3. 2022)

EIGE. (2019). Toolkit on Gender Sensitive Communication, <<https://eige.europa.eu/publications/toolkit-gender-sensitive-communication>> (Pristupljeno 29. 3. 2022)

FRA - European Union Agency for Fundamental Rights. (2014). *Violence against women: an EU-wide survey*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-vaw-survey-main-results-apr14_en.pdf> (Pristupljeno 3. 4. 2022)

Graaff, K. (2021). The Implications of a narrow understanding of gender-based violence. *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*. 5(1), 12.

Henning, M. A., Zhou, C., Adams, P., Moir, F., Hobson, J., Hallett, C., Webster, C. S. (2017). Workplace harassment among staff in higher education: a systematic review. *Asia Pacific Education Review*. 18, 521-539.

Katnić-Bakaršić, M. (2006). *Stilističke skice*. Sarajevo: Connectum.

Lawson, T. (1999). Feminism, realism, and universalism. *Feminist Economics*. 5(2), 25-59.

Montrose, L. ([1989]2002). Poetika i politika kulture. U: Lešić, Z. (Ur.). *Nova čitanja. Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook, 187-203.

Požgaj Hadži, V. i Balažić Bulc, T. (2018). Društvena uloga lingvista: moć argumenata Ive Pranjkovića. *Croatica*. 42 (62), 63-80.

Rees, T. (2005). Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe. *International Feminist Journal of Politics*. 7(4), 555–574. doi:10.1080/14616740500284532

Rubin, L. J., Borgers, S. B. (1990). Sexual Harassment in Universities during the 1980s. *Sex Roles*. 23, 397-411.

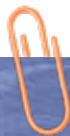
Savić, S. (2006). Rodna perspektiva jezika: predlog za standardizaciju. U: Drobnjak, N. (Ur.) *On je rekla: upotreba rodno senzitivnog jezika*. Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore, 72-87.

Spender, D. (1985). *Man made language*. London: Routledge, Kegan Paul.

Sveučilište u Rijeci. (2021). *Izjava o uporabi rodno osjetljiva jezika na Sveučilištu u Rijeci*, <<https://uniri.hr/wp-content/uploads/2021/11/Izjava-o-rodno-osjetljivom-jeziku.pdf>> (Pristupljeno 27. 3. 2022)

Vladutiu, C. J., Martin, S. L., Macy, R. J. (2011). College- or University- Based Sexual Assault Prevention Programs: A Review of Program Outcomes, Characteristics, and Recommendations. *Trauma Violence & Abuse*. 12, 67-86.

Voth Schrag, R. J. (2017). Campus Based Sexual Assault and Dating Violence: A Review of Study Contexts and Participants. *Affilia Journal of Women and Social Work*. 32, 67-80.

Poglavlje 4

Merima Jašarević

Sociokulturni aspekti rodno zasnovanog nasilja: porodica, mediji i obrazovanje

Uvod

Ovaj rad je nastao u sklopu istraživanja rodno zasnovanog nasilja UNIGEM (Universities and Gender Mainstreaming) u visokom obrazovanju među studentima i studentkinjama, nastavnicima i nastavnicama i administrativnim osobljem. Kroz analizu intervjua (133) propituje vezu kulture sa rodno zasnovanim nasiljem sa fokusom na porodicu, medije i obrazovanje jer su to ispitanici i ispitanice u svojim odgovorima naglasili kao determinante rodno zasnovanog nasilja. Rad se bazira na savremenim teorijama o kulturi i globalizaciji kao i na feminističkoj kritičkoj teoriji o kulturi i rodu.

Razumevanje sociokulturnog konteksta u širini zasniva se na najmanje dve društvene činjenice. Naime, sa jedne strane u globalnim tokovima imamo nestajanje svih "metanaracija", uz jaku kulturnu homogenost – to znači imamo "ulevanje" različitih kultura jednih u druge tako što se konvertuju i kreiraju jednu "globalnu kulturu", sve više rastuću i prisutnu. Sa druge strane, istovremeno imamo izrazito jake fragmentacije društvenog identiteta koji postaju stvar ličnih preferencija uz široku lepezu odabira. Globalno, zabeležene su promene u kulturi – u isto vreme imamo naglašeni kolektivitet i individualizam, pri čemu su "društva kaotična, ali i uređena; ponašanje je beskrajno varijabilno, ali i redovito i predvidljivo; društveni odnosi se mijenjaju, no također su stabilni i trajni" (Bradley, 1997). Globalizacija kao homogenizacija kultura najefektnije se može opisati kao "akumulacija spektakla" koja društvene odnose razume kao odnose posredovane prevashodno putem slika (Debord, 1992). Kroz ovu paradigmu brišu se granice društvenosti, rigidne pripadnosti, dakle nastaje erozija kolektivnog i individualnog identiteta u jednakoj meri. "Identiteti utemeljeni na klasi, lokalnim zajednicama, religiji i nacionalnoj državi i sl. potpuno nestaju." Mogućnosti za kreiranje novih pripadnosti, ali i platformi za kreiranje sasvim novih načina života i promišljanja počele su da se ukorenjuju najviše kroz sadržaje masovne i popularne kulture kao i u novim medijima/načinima komunikacije koji "počinju služiti kao jedini raspoloživi, referentni okviri za izgradnju kolektivnog i osobnog identiteta" (Haralambos, 2002). Koncepti savremenog življenja isključuju, skoro u potpunosti veoma surovo, svaku ličnu interpretaciju, kritiku i/ili promišljanje, kreirajući u velikoj meri masovnu kulturu kao izuzetno konformističku, fokusiranu na perversnom egoizmu, materijalizmu i hedonizmu (Lyotard, 1988; Jameson, 1990; Baudrillard, 1991a; Baudrillard, 1991b; Castells, 2000; Bell, 1976; Horkheimer, 1989).

Osim toga, pred kraj prošlog veka u javnom diskursu u svetu, ali i kod nas, desila se takozvana “demokratizacija žudnje”, koja je kreirala jedan otvoreni prostor u kulturi za stvaranje fenomena “striptiz kulture” (McNair, 2004). To znači da se na početku anonimne ličnosti, ni po čemu uspešne, prezentuju kroz spektakl, skandal, kasnije kao poželjne u javnosti, kao “mainstream” element kulture. Izlazeći iz anonimnosti, iz oblasti zabave i ulazeći u dominantnu kulturu, kreira se jedan novi diskurs razumevanja lepog, moralnog i društveno poželjnog.

Međutim, rodni poredak u kontekstu kulture se uspostavljanjem moderne kapitalističke ekonomije koja je podupirala razvoj individualizma povezuje ne samo sa feminističkim pokretom i kreiranjem feminističke teorije i ženskog aspekta spram kulturnih fenomena već i sa razvojem muškosti (Connell, 1995). “Globalizacija je omogućila masovnim medijima da šire ideologiju profesionalne i menadžerske muškosti cijelim svijetom. Slika muškosti koju je proizveo komercijalni sport postala je utjecajnom, kao i povezivanje muškosti s brzim automobilima i snažnim kamionima” (Connell, prema Haralambos, 2002). Pitanje rodno zasnovanog nasilja povezuje se ne samo sa sociokulturnim kontekstom već i sa ulogom države. U zabeleškama Silvije Volbi (1990) tvrdi se da je država još uvek “patrijarhalna kao i kapitalistička i rasistička”. Tu se iznose argumenti o dubokom antagonizmu između muškaraca i žena u svim segmentima društvenog života: neravnopravan položaj na poslovima – manje plate žena nego muškaraca, manje žena na liderskim pozicijama, zakonodavstvo koje još uvek nema adekvatne mere sprovođenja rodne ravnopravnosti i tome slično. Sve navedeno egzistira kao društvena činjenica uz ogromne napore feministkinja koje su, kako u kojoj kulturi, napravile izuzetne promene. Osim toga, povezivanje kapitalizma i patrijarhata nije slučajnost, tj. oni se vide kao potpuno “isprepleteni”, te klasično teoretsko promišljanje na tragu marksizma iz feminističke perspektive detektuje da su muškarci zadržali svoju materijalnu moć nad isključivanjem žena iz sveta rada, odnosno njihovim kasnijim uključenjem uz uvek niže nadnice za rad (Hartman, 1981).

Analiza intervjua: Društveno insistiranje na tradicionalnim rodnim ulogama

Intervjuisani ispitanici i ispitanice (133) istaknuli su da su neki od primarno negativnih uticaja na formiranje rodnih uloga i rodnih pitanja u društvu sadržaji iz masovne kulture, najčešće “niskokvalitetni” televizijski sadržaji iz oblasti zabavnog programa komercijalnih televizija te same društvene mreže poput Fejsbuka, Tiktoka i sl. – koje, po mišljenjima intervjuisanih, postavljaju standarde za određena ponašanja u društvu. U odgovorima se veoma često opisuje postojanje medijske objektivizacije žena i neadekvatno reprezentovanje žena u javnosti. Istaknuta je negativna uloga medija u popularnoj kulturi, gde je jasno vidljiv narativ nasilja prema ženama. Činjenica jeste da mediji reflektuju ponašanja i odnose među ljudima, njihove vrednosti, norme i običajne prakse. Oni jesu, posebno u današnjoj kulturi, refleksija društvene zbilje, ali imaju i jak uticaj na društvene tokove (Tuchman, 1979, prema Spahić-Šiljak, 2019).

Rijaliti programe neću ni da komentarišem. Oni su štetni u svakom smislu, ne samo u smislu rodno zasnovanog nasilja, što neravnopravnosti (...). Rijaliti programi su nešto što stvarno treba da bude zabranjeno, tako da tu ne može ništa pozitivno da se vidi, naprotiv (...) s druge strane, mediji su nam tabloidizirani (...) (T155_Z_NO_SR)

Jedna od ispitanica je naglasila da su mediji:

(...) uveliko odgovorni što žrtve ne prepoznaju da su žrtve seksualnog nasilja. (T85_Z_NO_SR)

Takođe, potvrdili su da je rijaliti-televizija posebno među mladima u velikoj meri popularna i jako pogubna jer promovise određene društvene vrednosti koje nisu u skladu sa etikom:

(...) zato što je djeci današnjoj ponašanje iz rijaliti programa sve, današnja muzika, današnji izvođači muzički, gdje se više maltene pozorište, kina, slabo posjećivaju. Hajde, super nam je da gledamo Parove, Farmu, ne znam više, Veliki brat (...). (T8_M_AO_BA)

Zaključuje se da savremeni mediji glorifikuju besmisao i da se žene objektivizuju u svrhu zabave i ponekad ismejavanja. Činjenica je da realnost televizije koja milione gledalaca odvlači od društvene stvarnosti jeste javno zatupljivanje (Baudrillard, 1991a); televizija kao medij je sasvim sigurno "medij odvratanja", stvara veštačku toplotu jednog mrtvog događaja. Stoga, da bi se događaj približio publici, treba ga "zagreјati" (Baudrillard, 1991b). Veoma često se ženski lik i žensko telo koriste u tu svrhu. Odnos medija prema ženama je veoma često uznemirujući. Ako se pogledaju sadržaji medija iz dnevne politike – lica tih sadržaja su ozbiljna i većinom su to muški javni prostori, dok je korektna reprezentacija žena još uvek striktno vezana za žensku pojavu, tj. za emisije iz oblasti kulture, porodičnog života i neke religijske teme. Ženska reprezentacija u današnjim medijima najčešće se smešta u zabavljачke sadržaje, u sklopu čega seksualizacija ženskog lika i dela nije retkost; čak je i pravilo (McNair, 2004).

Društvo, odnosno kultura više-manje preko organizovanog sistema uloga i sistema značenja koje im se pripisuje daje mogućnost pojedincima da strukturishu svoje aktivnosti, ali i značenja koja im se pridaju. U savremenom svetu, posebno u tinejdžerskoj dobi, znatno je jači pritisak vršnjačke kulture i novih medija nego primarno roditelja (Neufeld i Maté, 2014). Imamo porast određenih obrazaca ponašanja koji su destruktivni ne samo prema pojedincu već i prema zajednici, poput povećanog nasilja među mladima, što uključuje i rodno zasnovano nasilje. Intervjuisani/e su se složili/e u tome da je kultura kao i socijalno okruženje uveliko presudno kada je u pitanju bilo koji oblik ponašanja, pa tako i rodno zasnovano nasilje:

I dalje bih ja rekao da je dominantna ta pozicija ideje kućanice majke, da je to isključivi identitet žena, dakle to je problem, isključivi identitet žena i ta poslušnost, odnosno poslušnost prema muškarcima, to jest prema muževima i očevima je nešto što je u našoj kulturi dosta izraženo. I taj objekt kad otac

daje kćer svoju drugom muškarcu, sad je on preuzima dalje, brigu nad njom, odnosno na korištenje. (T105_M_NO_HR)

Analiza intervjua pokazala je da još uvek postoje jasno izražene podele u društvu, sa konzervativnijim/tradicionalnim vrednostima na jednom polu naspram liberalnih na drugom. I jedne i druge prepoznate su kao dominante u vrednosti, tj. vide se kao nositeljice kulture:

(...) mislim da sad kao Srbija je vrednosno podeljena (...) tako ima jedan deo društva koji je liberalniji. (...) Naspram toga imamo konzervativniji deo društva koji više drži do tradicionalnog dela porodice gde je žena više usmerena na decu i privatnu sferu. (T153_M_NO_SR)

U svim društvima regiona u odgovorima ispitanika/ca vidljive su razlike između muškog i ženskog iskustva u porodičnom, ali i profesionalnom životu, što pak predstavlja suštinski dubok jaz u društvu između ova dva pola.

Činjenica da žena rađa decu u odnosu na karijeru znači 2-3 godine pauze (...). (T153_M_NO_SR)

Bez obzira na dualnu podelu u društvima, svi ispitanici/e se osvrću na patrijarhat kao akumulator društvenih nejednakosti, pa tako i nasilja u partnerskim odnosima. U velikoj meri ispitanici/e tvrde da tradicionalno vaspitanje i nasleđe iz perioda socijalizma, bez obzira na jak uticaj građanske kulture, ima duboko ukorenjene mehanizme (koji deluju do danas, a u pitanju je određena svest) koji vrlo striktno nalažu različite oblike ponašanja za muškarce i žene. Sve društvene zbilje zemalja bivše Jugoslavije su doživele promenu političkih sistema uz duboke transformacije društava koje su, između ostalog, uključile jačanje uticaja masovnih medija u svakodnevnom životu građana/ki, što je dovelo do potpuno novih standarda u ponašanju i mišljenju, što po nekim mišljenjima ima kobne posledice do danas.

Patrijarhalno društvo u Srbiji jako utiče na rodnu neravnopravnost. Pravni okvir iz socijalizma, on nije, ajd da kažem, on je moderan, nazovimo ga tako. Problem je ljudsko shvatanje roda i rodni uloga pre svega. Dakle, kad se taj problem reši, sve ostalo će biti rešeno. Religija i tradicija su uvezane stvari. Patrijarhalno društvo je direktna posledica hrišćanske religije koju uspostavlja patrijarhalno društvo. (T81_M_NO_SR)

Pa ja mislim da i dalje na neki način vlada patrijarhat kod nas. To jeste da je muško i dalje glava kuće, a koliko god se žene bore da ne bude tako (...). (T53_M_ST_BA)

Dakle, problemi rodne neravnopravnosti, analiza intervjua je pokazala, nalaze se u društvenim pritiscima da žene budu primarno majke i da se ostvaruju prevashodno u intimnoj zoni doma, a tek kasnije u karijeri. Jasnije, u korenu svih rodni nepravdi u društvu su društvena insistiranja na tradicionalnom vaspitanju.

Najveći broj intervjuisanih se složio da postoje određeni kulturološki faktori koji su determinišući u kreiranju rodnih uloga u porodici, kasnije u društvu, ali i kada je u pitanju nasilje nad ženama i decom.

*Ja potičem iz jedne tradicionalne porodice, koja je u to neko vreme nekih po-
dela bila za religiju, tog nekog porodičnog odnosa, i to, da kažemo neki strogi
patrijarhat, znate kako. (...) Znate, kad sam bio jako mali, baka je imala jedno
izlaganje koje nikad neću da zaboravim, jedno koje je meni bilo onako i pod-
sticaj za razmišljanje kroz život. Objasnila mi je da se sin i kćerka ne vole isto
dok su mali. (T91_M_ST_SR)*

Alarmantno je da ne postoji osvešćenost o tome koliko i na koji način je nasilje internalizovano ne samo u mehanizmima vaspitanja već i u činjenici da je integralni deo kulture, posebno u medijskim sadržajima, gde se u ime slobode govora zagovara sve (Buljubašić, 2021; Jokić, 2017). Ispitanici/e kompariraju različite mehanizme roditeljstva gde se sa liberalizacijom u odgoju došlo do tolerisanja vrlo rizičnih ponašanja među mladima (T21_Z_AO_BA). Ispitanici i ispitanice uočavaju u velikoj meri transformacije društava iz jednog političkog sistema u drugi, pri čemu konstanta ostaje naučenost žena da nose samostalno sve porodične obaveze, da čute i trpe (T118_Z_AO_CG).

Dakle, analiza intervjua je pokazala da se rod i rodne uloge u kontekstu kultura regiona akcentuju kao nešto prirodno i nepromenljivo, što je tu kao takvo oduvek. Širi socijalni kontekst: kultura, mediji, tradicija i religija kao i rana socijalizacija ličnosti predstavlja za ispitanike/ce u većini negativan uticaj za shvatanje i prihvatanje rodnih uloga u društvu. Bitnost socijalizacije se prvenstveno ogleda u tome što se u primarnom procesu vaspitanja formira ličnost deteta; ono usvaja znanja i veštine u okviru kulture u kojoj je rođen/a. Upravo zbog te činjenice veoma je važno propitivati norme kulture kojima je dete izloženo. "Istraživanja pokazuju da dijete postaje svjesno svog rodno-
g identiteta u dobi do tri godine. Rodna socijalizacija je nekada eksplicitna sa vrlo jasnim porukama kako se treba ponašati muško a kako žensko dijete. Nekada je sofisticiranija i posreduje se interakcijom s odraslima i drugom djecom, te oblačenjem i izborom igara" (Spahić Šiljak, 2019, 71). Osim navedenog, neizostavna je i sekundarna socijalizacija, koja je u današnjem vremenu znatno drugačija.

Kolaps obrazovanja: mesta radikalizacije mišljenja i poticanja nerazumevanja

Naime, pored šire porodice, mediji i vršnjačka povezanost prepoznati su kao znatno jači uticaj u kreiranju dečjeg identiteta, u nekim slučajevima i jači od primarne socijalizacije. Dakle, ako imamo činjenicu da se razvoj ličnosti deteta povezuje sa međudodnosima porodice i socijalne sredine, ne bi trebalo da izostavimo uticaje društveno-istorijskih faktora, koji su umnogome bitni. Uz to, još uvek ogroman uticaj na razvoj i formiranje ličnosti vrše obrazovni sistem kao i digitalni svet u kojem svi živimo. Mnogi naučnici su utvrdili da je obrazovanje u krizi. Promene u načinu rada, sve veće korišćenje savremene tehnologije u nastavi kreirale su promene u dosadašnjoj "hijerarhiji" obrazovanja. Uloge svih faktora u nastavi su promenjene. Svakodnevno smo

svedoci praksi koje donose poražavajuće podatke. Naime, analizom medija znatno su vidljiviji slučajevi koji upućuju na decu, maloletnike, ali i odrasle osobe (koje nisu kroz obrazovni sistem usvojile osnovne kulturne i moralne vrednosti) koji imaju rašireno nepoštovanje, nerazumevanje, netoleranciju prema svemu onome što nije identično njima samima (Jašarević, Lalić, 2014). Profesori i profesorke nisu više jedini izvor informacija. Informacije su lako dostupne učenicima i učenicama svugde. Dostupnost tehnologije, mnoštvo informacija su blagodati koje nudi digitalni svet, ali se opet vraćamo na pojedinca odgovornog za edukovanje. Danas su mediji skladišta informacija (Husen, prema Gudjons, 1994).

Ispitanici/e su pokazali/e da za stanje u rodnim odnosima u društvu odgovornost podeljeno nosi obrazovni sistem, koji je posustao u svojoj primarnoj ulozi. Edukacija još uvek ne znači emancipaciju, niti je obrazovanje prostor slobode.

Obrazovanje i škole su zapravo posustale, jer dolazi do novog radikalizma, po meni mnogo je učitelja koji su po svojim stavovima radikalni i kojima nije mjesto u školama. Mi više imamo radikala u školama nego u politici. S jedne strane, neko ko dolazi iz otvorene obitelji će se osjećati ugroženo (...) taj odgoj i obrazovanje kroz srednje škole je zakazao i sve više i više zakazuje.
(T92_Z_NO_HR)

Ako se, sa druge strane, zagledamo u medijski prostor, bar onoliko koliko je poznato za Bosnu i Hercegovinu, a slična je situacija i u regionu, brzo ćemo uočiti da je javni diskurs satkan u najvećoj meri od sadržaja zabavnog karaktera, a ne od ozbiljnog edukativnog, bar kada je u pitanju sadržaj za mlade i decu (Fejzić, Čengić, 2009). Osim toga, važno je istaknuti da u školama ne postoje adekvatne aktivnosti kojima bi se deca i mladi edukovali o rodnim ulogama i o rodnim pitanjima. Na primer, predmet vezan za seksualno obrazovanje još uvek predstavlja kontroverzu u obrazovnom sistemu, dok, sa druge strane, imamo prihvaćene sadržaje u muzici koji su dostupni deci i mladima, a koji su izuzetno pornografski. U svetu izobilja mladi koji su u potrazi za identitetom imaju medije koji im stvaraju prividnu slobodu izbora. Međutim, istina je da se putem medijskih programa vrši indoktrinacija poželjnog društvenog ponašanja, mišljenja, pa prema tome i izgleda. Činjenica je da mediji danas postaju glavni odgajatelji ljudi generalno, a pogotovo dece i mladih. Reklame kreiraju stereotipnu sliku žene, što utiče na to da većina članova društvene zajednice žene počne doživljavati u skladu sa tom predodžbom, ali i na to da se i one same doživljavaju na takav način. Reklame koje žene pretvaraju u objekte krše načela rodne ravnopravnosti, diskriminišu, vređaju i ponižavaju, a vrlo su česta pojava, posebno na komercijalnim televizijskim kanalima, kojima su najveći izvor profita.

Novi “blagi” konzervativizam društava i kultura nasilja

Analiza odgovora intervjua pokazuje da društva regiona¹² prolaze duboku retradicionalizaciju zbog određenih društvenih promena koje su se desile, poput rata, nasilja i promena političkih sistema, kao i zbog uticaja globalizacije i novih načina komunikacije. Tako u velikoj meri postaju društva koja gaje koncepte “novog” blago modifikovanog konzervativizma.

(...) mislim da je moja generacija bila mnogo tolerantnija na razlike i uopšte liberalnija i spremnija da isproba, dok su nove generacije znatno konzervativnije, da li je to zato što su religijski sistemi postali mnogo dominantniji u povratnom društvu, da li je to što smo se nekako zatvorili u male glave pa je jako teško putovati, vidjeti svijet. (T26_Z_NO_BA)

Druga pak ispitanica poentira:

Znači, mi smo naprosto... mi uopće nismo imali neku pozitivnu evoluciju kao ljudi u proteklih trideset godina. (T135_Z_NO_BA)

Toliko smo kao kultura nasilni (...) pa valjda idemo u taj sunovrat u potpunosti čovječanstva. (T136_Z_NO_BA)

“Balkan je patrijarhalan i težak prostor, o teškim temama se šuti, njeguje se kultura nasilja, naizgled treba da izgleda da je sve u redu. Pod kulturom nasilja smatra se i učenje šutnje koje žrtvi dodatno opterećuje život, stavlja joj teret krivice iako nije kriva. Osim šutnje u nasilje spadaju i naučene rodne uloge. Nasilje se dešava svakodnevno i svuda. Politika nezamjeranja na ovim prostorima, koju definitivno možemo brendirati, dovela je i do prešutkivanja onoga o čemu smo čuli ili čemu smo svjedočili, jer to se nas ne tiče” (Buljubašić, 2021). Kultura nasilja kao fenomen zabeležena je u svim društvima globalnog sveta kao jedna od posledica ekstremnog individualizma i egoizma.

S obzirom na pitanje povezanosti kulture i rodno zasnovanog nasilja primarno, intervjuisani/e su u svojim društvima prepoznali prakse koje se najpre povezuju i prepoznaju u porodicama u kojima vlada klasična rodna podela poslova i zaduženja, te u kojima postoji nedostatak komunikacije između supružnika, “kultura ćutanja i visokog praga tolerancije” koji se nasleđuje kada su žene u pitanju. Stil vaspitanja najčešće definišu kroz sledeća tri termina: konzervativno, tradicionalno i patrijarhalno vaspitanje. Podsećamo, patrijarhalna porodica jeste jedno od obeležja svih društava koja su se do devedesetih godina zvala jugoslovenskim, u sklopu kojeg “predstavništvo i nasljedstvo ide po muškoj lozi, sinovi ostaju u kući i u pravilu se od nje ne odvajaju, ostaju sa ženama (snahama), s djecom, unucima i neudatim kćerima, a prema Bevin (1972), glava kuće je najstariji muškarac, on raspoređuje posao, predstavlja zadruhu pred drugima, ocrtava disciplinu i autoritet, ženi sinove i unuke. U većem dijelu povijesti naših društava brak se sklapao u religijskim organizacijama pri religijskim propisima, no s jačanjem socijalizma i koncepta građanske ideologije, jugoslovenske

¹² Odgovori iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

porodice su zadržale sve gore navedene elemente u urbanim sredinama u blažim oblicima s fokusom na zakonske uredbe braka i državu kao čuvara porodice, dok su na selu manje-više porodice ostale dosljednije prvobitnim patrijarhalnim formama“ (Milić, 2001).

Nasilje nad ženama jeste globalni fenomen,¹³ međutim kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, četiri od deset žena su iskusile jedan od oblika nasilja, koje u najvećem procentu čine njihovi partneri ili bivši partneri. Još uvek bosanskohercegovačke žene smatraju da je nasilje privatna stvar te i ako žele da ga prijave, nemaju poverenje u institucije. Govoreći o mitovima koji podržavaju nasilje u porodici, Papić i Sklevicky (2003) izdvajaju stereotip o ženi koja se žrtvuje za svoga muža, oca, brata (Antigona, Penelopa), ili za naciju (Kosovka devojka). “Žena bi uvijek trebala težiti moralnoj čistoći i žrtvovanju, bilo da time okajava prvi grijeh, ili udovoljava svom muškarcu. S druge strane, mitski model muškarca uglavnom posjeduje dva lica: on je ili nasilnik ili ranjeno dijete, a uklapanjem takvog muškog i ženskog modela dobiva se nasilan brak, u kojem žena ima razumijevanje za muškarca, jer uspijeva da sagleda njegovu ‘unutarnju ljepotu’ i krhkost, i stoga može razumjeti njegove agresivne ispade. Ann Balfour Ulanov kako dalje navode Papić i Sklevicky (2003) tvrdi da žene trpe nasilje u braku i prisile na seksualne odnose, da bi održale predstavu o ‘pravoj’ ženi, koja se odvajka-da prenosi s koljena na koljeno.” (Pehlić, 2019). Istraživanja i medijske slike iz regiona potvrđuju da se najčešće podržava obrazac nasilnik/žrtva, uz poticanje kulturnih stereotipa o negujućem ponašanju karakterističnom za žene, te o neartikulisanošću kod muškaraca, pri čemu se insistira na modelu “oštećenja”, koji se takođe oslanja na drevne mitske predstave. Čak i psihoterapijska praksa vrlo često nalazi razumevanja za nasilje. Pojedine ispitanice su fokus stavljale na činjenicu da u velikoj meri balkanska kultura internalizuje nasilje podvodeći ga u šale i viceve te da u društvima regiona postoji nešto što se zove *balkanski mentalitet*, koji je jednostavno *težak i konzervativan* (T32_Ž_ST_BA).

Veza između kulture i prava nigde nije toliko složena kao kod nasilja nad ženama. Značenja nasilja su duboko uslovljena društvenim kontekstima. Problem nasilja nad ženama univerzalna je bolika koja prevazilazi kulturološke granice, ali rodno zasnovano nasilje je ukorenjeno u kulturološkim shvatanjima roda i seksualnosti, te institucijama braka, zajednice i pravnim uređenjem bračnog života, razvoda, nasleđivanja i skrbništva (Merry, 2011). Argument o zaštiti kulture pretvara se u odbranu dominacije muškaraca nad ženama. Nasilje nad ženama često je dopušteno i potaknuto kulturološkim verovanjima i institucijama, a zaštita od nasilja podrazumeva značajne promene stavova o rodu kao i institucijama, poput braka, razvoda, obrazovanja i prilika za zaposlenje, koje upravljaju svakodnevnim životom žena. Zaštititi žene i sačuvati instituciju braka očigledno su dva suprotna cilja. Ako je rastavljanje od nasilnih bračnih partnera jedini način da se ženama pruže bezbednost i zaštita, onda će smanjivanje nasilja nad ženama dovesti do potkopavanja braka. Da bi se smanjilo nasilje i silovanje, potrebno je promeniti stavove i prakse na polju seksualnosti, braka i porodice. Stoga aktivisti/ce

¹³ OSCE Izveštaj o rodno zasnovanom nasilju, 2020. godine.

za ljudska prava, reformatori socijalnih usluga i vladini akteri zaduženi za izradu politika moraju stalno da balansiraju između poštovanja kulturološke raznolikosti i zaštite bezbednosti žena. Oni prave pragmatične kompromise i donose odluke na osnovu postojeće situacije (Merry, 2011). Pomenuta autorka navodi da nijedna zemlja nije uspjela ostvariti rodnu ravnopravnost, a čak i zemlje u kojima postoji kakva-takva ravnopravnost još uvek imaju problem sa nasiljem nad ženama. Globalne feministkinje imaju sluha za kulturološke razlike i smatraju da je važno poštovati drugačije načine života, ali da društvene strukture poput politike i religije moraju da nađu način u sprovođenju rodne ravnopravnosti i bolje zaštite nad ženama. Odnos između feminizma i poštovanja kulturoloških razlika je poprilično složen i stalno se menja i prilagođava. "Patrijarhat je i dalje u našem društvu dominantan koliko god govorili da nije, možda čak i više nego prethodnih godina. Negde generalno moj utisak je da na globalnom nivou patrijarhat nekako isplivava na površinu. Imam utisak da se položaj žena globalno na svetskom nivou menja i da se vraćamo nekoliko koraka unazad. Primer za to je ovo što se dešava u Poljskoj o zakonskoj zabrani abortusa pri tome Poljska nije jedina zemlja koja na taj način ograničava ljudska prava ženama i opšte pravo raspolaganja sopstvenim telom. To je nešto što pre nekoliko godina nije bilo moguće s obzirom da smo odavno zagazili u 21. vek, a čini mi se da su žene sada u nepovoljnijem položaju nego što su bile ranije. Kod nas su u društvu je seksualizacija žena i tretiranje žena kao seksualnog objekta dominira medijskim prostorom" (Papić i Sklevicky, 2003).

Kultura – poligon nasilja: osnovni zaključci

Glavni zaključci nakon analize intervjuisanih ispitanika i ispitanica (133) pokazuju da je rodno zasnovano nasilje duboko internalizovano u kulturi svih zemalja uključenih u istraživanje: Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Crna Gora.

Primarno rodno zasnovano nasilje ispitanice i ispitanici povezuju sa nasleđenom porodičnom dinamikom i vaspitanjem kao i sa savremenim medijima, što ih kroz ovu analizu stavlja u istu ravan. Jak je uticaj vrednosnih normi u društvu o rodnim ulogama u porodici koja još uvek funkcioniše prema tradicionalnim standardima: mesto žene je dom i porodica, a uloga joj se primarno svodi na vaspitanje. Muškarci su pak zaduženi za ekonomsku stabilnost porodice. Ovakve vrednosne standarde ispitanici/e su označili kao veliki doprinos negativnom uticaju na rodne odnose kao i na kreiranje prostora za rodno zasnovano nasilje.

Takođe, pokazano je da je još uvek "kult ćutanja" u društvu izrazito dominantan te da postoji društveni pritisak na žene i devojke u formatiranju njih kao pojedinke – primarno su priznate i prepoznate u društvu kao majke, te njihova veličina u društvu i kulturi zavisi od dubine ćutanja (čak i u trpljenju nasilja). Dakle, očito je da se patrijarhat kao glavna odrednica svih društava jasno problematizuje i stavlja u poziciju izvora nasilja uopšte, pa tako i rodno zasnovanog nasilja.

Analiza intervjua pokazuje da mediji igraju skoro pa ključnu ulogu: sve veći konsumerizam i hedonizam u kulturi reprezentuje i stvara nove standarde u ponašanju i

mišljenju koji pak doprinose tome da se nasilje internalizuje kao nešto poželjno, posebno među mladima. Nova kultura iz ugla masovnih medija daje slobodu u izražavanju, ali najčešće reprezentuje žene kao objekat revijalnog i zabavnog karaktera. Osim toga, slabljenje porodičnih veza, a jačanje vršnjačkih, te remoduliranje obrazovnog sistema kao digitalnog i informacionog učenja za posledicu ima društveno nepoželjno ponašanje, najviše evidentno kroz porast nasilja među mladima.

Veoma su značajni odgovori ispitanica i ispitanika iz Crne Gore i BiH koji se slažu da je tradicija u društvu izrazito surova za žene; dok su ispitanice iz Hrvatske u velikoj meri kritikovale negativnu ulogu religije kao ključnog faktora u organizovanju porodičnog života, samim tim i kreiranju rodni odnosa unutar porodice, ali i u društvu. Svi ispitanici/e se slažu da je problem u interpretaciji religijskog sadržaja u određenim društvima doprineo današnjoj negativnoj ulozi religije u društvu.

Na samom kraju, analiza intervjua je pokazala da većina ispitanika/ca primećuje vrlo signifikantne pojave "novog konzervativizma" (retradicionalizacije) u svim društvima. Primećene su tendencije blagog stagniranja u društvenom razvoju, ako ne i nazadovanja, sa fokusom na određene prakse u političkom, obrazovnom, tj. javnom životu građana/ki. Sociokulturni aspekti rodno zasnovanog nasilja, na osnovu sprovedene analize intervjua, pokazuju izrazitu negativnu tendenciju u razvijanju društvene netrpeljivosti i porastu nasilja uopšte. Promene u društvenim prilikama (smena jedne političke prakse u drugu), ekspanzija ka globalnim trendovima, uticaj medija, novih načina komuniciranja, kao i modifikacija obrazovnih sistema i praksi, promene u porodičnim odnosima doprinose porastu rodno zasnovanog nasilja.

Literatura

- Baudrillard, J. (1991a). *Simulakr i simulacija*. Novi sad: IP Svetovi.
- Baudrillard, J. (1991b). *Savršeni zločin*. Beograd: Čigoja štampa.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bradley, H. (1997). *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Castells, M. (2000). *Uspón umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Debord, G. (1992). *Društvo spektakla*. Beograd: Bastard biblioteka.
- Fejzić-Čengić, F. (2009). *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Connectum.
- Gudjous, H. (1994). *Pedagogija*. Zagreb: Educa.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Horheimer, M. (1989). *Pomračenje uma*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Jameson, F. (1990). *Postmodernizam u kasnom kapitalizmu*. Beograd: Art press.
- Liotard, J. F. (2005). *Postmoderno stanje: Izveštaj o znanju*. Zagreb: Ibis grafika.
- McNair, B. (2004). *Striptiz kultura: Seks, mediji i demokratizacija žudnje*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Merry, S. E. (2011). *Gender Violence: A Cultural perspective*. United Kingdom: Blackwell Publishing.
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Neufeld, G., Mate, G. (2014). *Hold on to your Kid: why Parents Need To Matter More Than Peers*. New York: Penguin Random House Company.
- Papić, Ž., Sklevicky, L. (2003). *Antropologija žene*. Beograd: Čigoja štampa.
- Spahić-Šiljak, Z. (2019). *Sociologija roda. Feministička kritika*. Sarajevo: TPO.

Internet-izvori

- Buljubašić, B. (2021). Njegovanje kulture nasilja. <https://www.media.ba/bs/mediametar/njegovanje-kulture-nasilja> (Posjećeno 8. 3. 2022)
- Jokić, B. (2017). Kultura nasilja, našeg, vašeg i njihovog. <https://www.tportal.hr/komentatori/clanak/kultura-nasilja-naseg-vaseg-i-njihovog-20170505> (Posjećeno 8. 3. 2022)

Naučni članci

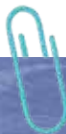
- Jašarević, M., Lalić, M. (2014). Uloga obrazovanja u kreiranju digitalnog doba. U: Zbornik radova. Međunarodni naučno-stručni skup Kulturni identitet u digitalnom dobu. Br. 5, 529-541.

OSCE-led Survey on Violence Against Women. https://www.osce.org/files/f/documents/3/5/423470_1.pdf (Posjećeno 10. 2. 2022)

Drugi naučni izvori

Pehlić, A. (2019). *Uzroci i posljedice trgovine ljudima kao najtežeg oblika kršenja ljudskih prava*. Diplomski rad. Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru; odbranjen maj, 2019.

Poglavlje 5

Lana Bobić

Jadranka Rebeka Anić

Percepcija uticaja religije na rodno zasnovano nasilje

Uvod

Na području četiri države u kojima je sprovedeno UNIGEM istraživanje brojčano su najveće i društveno politički najuticajnije tri verske zajednice: Islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini, Katolička crkva u Hrvatskoj, Pravoslavna crkva u Srbiji i Crnoj Gori. Nakon demokratskih promena (1989/90) u ovim državama ne dolazi samo do revitalizacije religije koja se očituje u povećanju broja vernika (Abazović, 2006; Cvitković, 2016; Vrcan, 2001) već i do deprivatizacije i repolitizacije religije. To znači: religija izlazi iz prostora privatnog, u koji je sekularizacijom gurnuta, i preuzima ulogu u javnosti želeći uticati na društveno-političke odluke. Među temama koje verske zajednice iniciraju u javnosti važno mesto zauzimaju one koje se mogu svrstati u politike moralnosti (Bekić, 2013): kontracepcija, pobačaj, medicinski potpomognuta oplodnja, prava istopolnih zajednica, zabrana rada nedeljom, seksualno vaspitanje, "rodna ideologija", ratifikacija Istanbulske konvencije, dekonstrukcija rodni stereotipa i očuvanje tradicionalne porodice. Svoje stavove o tim i drugim temama verske zajednice iznose preko izjava verskih poglavara, izjava i aktivnosti laičkih udruženja, politika izdavačkih kuća, medija verskih zajednica, obrazovnih ustanova (Gavrilović, Anić, Užarević i Puzek, 2021, 9-10).

Religije i rodni stereotipi

Kad je u pitanju rodno zasnovano nasilje, verske zajednice nalaze se u kontradiktornoj poziciji. Sa jedne strane, to nasilje osuđuju, posebno nasilje u porodici, i na različite načine pomažu ženama i deci kao većinskim žrtvama nasilja. Sa druge strane, svojim zakonodavstvom ili teološkim podržavanjem rodni stereotipa podržavaju kulturno, a time i strukturalno nasilje, koje pak omogućava i podržava lično nasilje. Osim manjeg vrednovanja žene kao osobe, što se izražava u uskraćivanju jednakih prava kao i muškarcima, kulturnom nasilju pogoduje i duhovnost koja se pripisuje ženama, a koja se takođe zasniva na stereotipnoj podeli muško-ženskih osobina. Naime, norme koje se postavljaju ženama da bi postigle svetost ili savršenu ženstvenost u skladu sa Božjim naumom gotovo uvek su povezane sa sposobnošću trpljenja, podnošenja protivština i nepravdi, безусловnim sebedarjem i ljubavlju za drugoga, a odnose se prvenstveno na brigu za očuvanje porodice i vežu za privatnu sferu delovanja.

Dekonstrukciju rodni stereotipa verski poglavari i tradicionalistički teolozi odbacuju i osuđuju kao pokušaj destrukcije hrišćanske i islamske teološke antropologije te kao pokušaj uništenja porodice pa i samog čovečanstva (Anić, Spahić Šiljak, 2020, 270-281). Takva tumačenja sugerišu da su rodni stereotipi inherentni verskim učenjima hrišćanstva i islama. Savremena teološka istraživanja upućuju, međutim, da dekonstrukcija rodni stereotipa ne vodi do destrukcije hrišćanske i islamske antropologije, već do oslobađanja od "njezina metafizičkog udomljenja kako bi se shvatilo koji su politički interesi bili osigurani tim i takvim metafizičkim pozicioniranjem" (Butler, 1997, 56). Teološka antropologija se zasniva na svetim tekstovima, ali da bi se njihovu poruku razumelo, potrebno ih je protumačiti. Tumačenje svetih tekstova upućuje na važnost konteksta u kojem nastaju, ali i na kontekst u kojem ih se tumači. Istorija teologije svedoči o trajnoj konstrukciji, dekonstrukciji i ponovnoj konstrukciji teološke antropologije, koja se odvija u intersekciji svetih tekstova, metoda tumačenja, otkrića na drugim područjima humanističkih i društvenih nauka, društvenih odnosa, političkih i religijskih interesa njihovih tumača itd. Zahvaljujući istraživanjima složenog procesa razvoja teološke antropologije, danas je jasno da ni hrišćanskoj ni islamskoj teološkoj antropologiji rodni stereotipi nisu inherentni. Naprotiv, oni su postali njen centralni deo zahvaljujući usvajanjima postavki aristotelovske prirodne filozofije, odnosno njegove teorije o rađanju živih bića. Njegove postavke o aktivnom muškom i pasivnom ženskom principu tvore bit rodni stereotipa, a u teologiju ulaze ili direktno (katolički i islamski teolozi) ili indirektno preko kulturnih normi (pravoslavni teolozi) (Anić i Spahić Šiljak, 2020; Gavrilović i sar., 2021, 10-13).

Za tako pojednostavljenu stereotipnu podelu osobina na aktivno-muške i pasivno-ženske u savremenoj naučnoj literaturi etablirali su se nazivi *agency* (*delatnost*) za muški rod i *community* (*okrenutost zajednici*) za ženski rod (Bakan, 1966). U skladu sa tim dele se područja delovanja, zanimanja i kućni poslovi, gde muškarcima pripada javna, a ženama privatna sfera. Takvu stereotipnu podelu međunarodni dokumenti navode kao jedan od uzroka i rodne neravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja (Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Strategija za rodnu ravnopravnost 2020–2025).

Za naše istraživanje posebno je važno ispreplitanje sekularnih i religijskih argumenata u konstruisanju i održavanju rodni stereotipa. Naime, Aristotel je važan za razumevanje rodni stereotipa i na sekularnom području. Na primer, na osnovu istraživanja koncepta "žene" u odnosu na "muškarca" od antičkog do savremenog doba, teološkinja Prudens Alen dolazi do zaključka da je Aristotel odigrao ključnu ulogu za tumačenje prirode žene ne samo u filozofiji i teologiji već i u biologiji i u medicini. Prema Alen, aristotelovske postavke su postale nevidljivi temelj zapadnjačke misli i savremenih rasprava o rodni identitetima i ulogama (Allen, 1985, 251-472). I druge autori ke upućuju na uticaj aristotelovskih postavki i u savremenim prirodnim i medicinskim naukama (Voß, 2010; Eicher i Washburn prema Butler, 2000, 112-113).

Ako se rodni stereotipi u religiji i u prirodnim naukama zasnivaju na aristotelovskim postavkama, kao takvi imaju odraz i u kulturi i postaju sastavni deo tradicije. To čini teškim razdvojiti uticaj kulture, religije i tradicije na održavanje rodnih stereotipa i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja.

Polazna hipoteza ovoga rada je da će ispitanici_e percipirati uticaj religije na rodne stereotipe, rodnu ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje, ali i da će poistovećivati uticaj kulture, religije i tradicije, odnosno da će percipirati međusobnu interakciju kulture, religije i tradicije.

Analiza istraživanja

Jedan od ciljeva istraživanja UNIGEM projekta bio je istražiti percepciju ispitanika_ca o uticaju tradicije, religije i kulture na rodne uloge, rodnu ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje. U ovom poglavlju fokusirale smo se na percepciju uticaja religije. U analizi primenjujemo kombinovanu metodu, odnosno u tumačenju ishoda kvantitativnog istraživanja korist ćemo odgovore ispitanika_ca iz kvalitativnog istraživanja. Iako u kvantitativnom istraživanju postoje statistički značajne razlike po zemljama, po polu i po tipu osoblja, zbog opsega rada i fokusa istraživanja pri analizi ishoda ograničavamo se na prikaz podataka prema državi i polu.

U kvantitativnom delu istraživanja stavovi o uticaju religije na rodne uloge i rodnu ravnopravnost mereni su putem Likertove skale. Analizirale smo odgovore "U potpunosti se slažem" i "Slažem se" na pitanja:

- 1) U zemlji u kojoj živim religijske tradicije promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca.
- 2) Religijska učenja judaizma, hrišćanstva, islama zagovaraju rodnu podelu poslova i odgovornosti: žene vaspitavaju decu i brinu o porodici, a muškarci imaju obavezu finansijski obezbediti porodicu.
- 3) Tradicionalno razumevanje religije nije prepreka rodnoj ravnopravnosti.

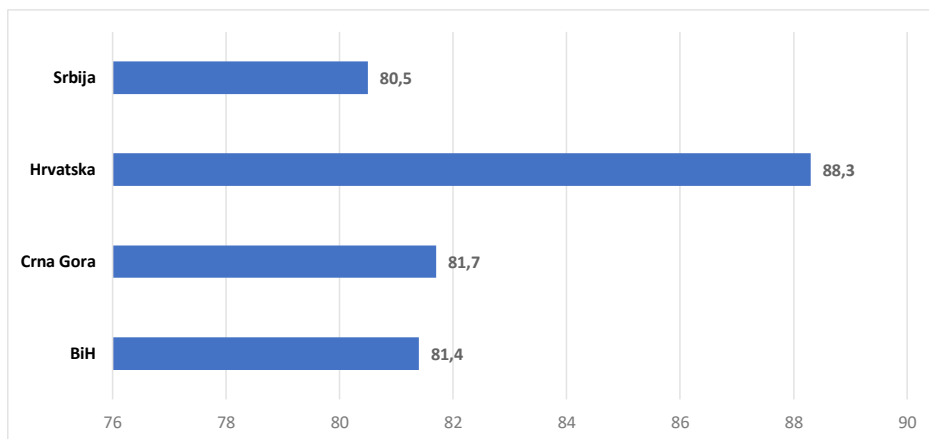
U kvalitativnom delu istraživanja fokusirale smo se na analizu odgovora na pitanje: "Imajući u vidu našu kulturu, tradiciju, religiju, koje su sve veoma uticajne u našem društvu, u kojoj meri način na koji se one interpretiraju i razumevaju utiče na pojavu rodno zasnovanog nasilja, posebno nasilja nad ženama i devojčicama, i njegovo opravdavanje i prihvatanje kao sastavnog dela života?"

Percepcija uticaja religije na rodne uloge

Dve tvrdnje iz anketnog upitnika direktno propituju percepciju promovišu li i zagovaraju li religijske tradicije u zemljama u kojima se sprovodi istraživanje tradicionalne rodne uloge. U prvoj tvrdnji naglasak je na religijskim tradicijama, u drugoj na religijskim učenjima. Ovako formulisane tvrdnje daju mogućnost razlikovanja između religijskih učenja i njihove percepcije u tradicijama.

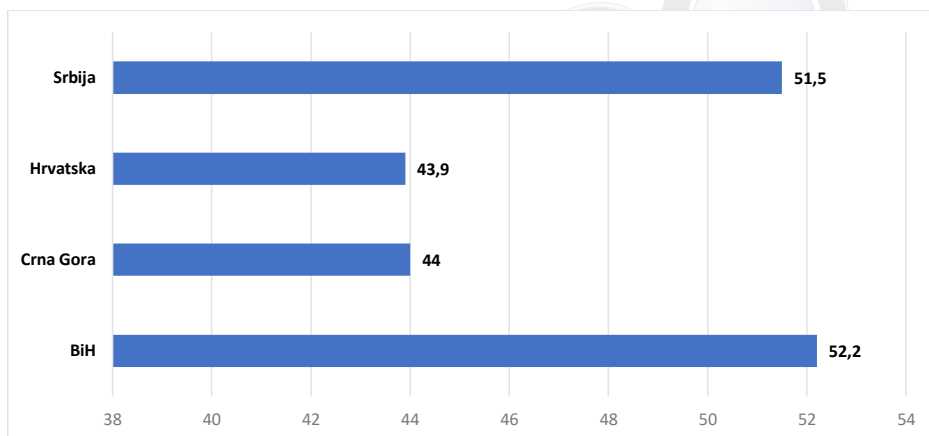
Sa tvrdnjom da religijske tradicije promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca u potpunosti ili delimično slaže se preko 80% ispitanika_ca u sve četiri zemlje u kojima je sprovedena anketa. Nisu uočene ni statistički značajne rodne razlike. Naime, sa tvrdnjom se potpuno ili delimično slaže 82,8% muškaraca i 82,4% žena.

Grafikon 1. Zbir odgovora u potpunosti i delimično se slažem po zemljama na tvrdnju: “U zemlji u kojoj živim religijske tradicije promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca.”

Sa tvrdnjom da religijska učenja judaizma, hrišćanstva, islama zagovaraju rodnu podelu poslova i odgovornosti: žene vaspitavaju decu i brinu o porodici, a muškarci imaju obavezu finansijski obezbediti porodicu slaže se preko 57% ispitanika_ca. Najveće slaganje postoji u Hrvatskoj (69,30%) i Crnoj Gori (68,50%), a nešto manje u Srbiji (60,10%) i BiH. Muškarci se u potpunosti ili delimično slažu sa tvrdnjom u neznatno većoj meri (61,8%) nego žene (60,5%).

Grafikon 2. Zbir odgovora u potpunosti i delimično se slažem po zemljama na tvrdnju: “Religijska učenja judaizma, hrišćanstva, islama zagovaraju rodnu podelu poslova i odgovornosti: žene vaspitavaju decu i brinu o porodici, a muškarci imaju obavezu finansijski obezbediti porodicu.”

Rezultati analize kvantitativnih podataka upućuju na to da većina ispitanika_{ca} percipira uticaj religije na tradicionalne rodne uloge, odnosno na stereotipnu podelu poslova (Grafikon 1 i 2).

Kvantitativni podaci se dosta podudaraju sa rezultatima analize kvalitativnih podataka. U većini odgovora ispitanici_e percipiraju negativan uticaj kulture, religije i tradicije na rodno zasnovano nasilje (79,9%). Manji broj odgovora ispitanika percipira pozitivan uticaj kulture, tradicije i religije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja (14,7%), a tek mali broj odgovora ispitanika ne percipira postojanje uticaja tradicije, kulture i religije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja (5,3%).¹⁴

Ispitanici_e koji percipiraju negativan uticaj kulture, religije i tradicije na rodno zasnovano nasilje kao uzrok neravnopravnosti i nasilja ističu tradicionalnu rodnu podelu uloga i tradicionalne patrijarhalne stavove:

Mislim da zapravo je to osnovni problem, u korenu svega je taj, tradicionalne rodne uloge, insistiranje na njima. (T145_M_NO_SR)

*Ja mislim da su te neke vrijednosti koje se kod nas označavaju kao tradicionalne i potiču iz tih patrijarhalnih karakteristika porodice potiču na postojanje nasilja jer prosto u toj patrijarhalnoj porodici uloga žene je dominantno pri-
vatna u smislu porodice, porodičnih obveza. (T114_Z_NO_CG)*

Ispitanici_e koji rodne stereotipe dovode u vezu sa religijom, religiju smatraju ili dominantnim ili tek jednim od faktora isprepletenih sa kulturom ili tradicijom.

Na njoj je da podiže djecu, da sprema, da radi, da brine o roditeljima i svojim i muževim, znači uvijek je najveći dio tereta, prosto je stvar kulture da će ona to bolje, i hoće jer je naučena tako da trpi... religijska shvatanja oko položaja žene, uvijek je bila žena ta koja će da prati muža, koja će prosto da postoji zbog njega, da se njemu prilagođava, tako da mislim da svi ti stavovi i sredine i kulture stvaraju stereotipe i te nekakve životne ustaljene običaje i prakse koje stvarno otežavaju položaj žene. (T118_Z_AO_CG)

Rekla bih da je religija upravo jedan od faktora koji itekako utiču na stvaranja neravnopravnosti između muškarca i između žene. Uvijek postoje ta neka nepisana pravila, tradicija, koja se odnosi na ponašanje između muškarca i žene, odnosno, predviđeno je kako žena treba da se ponaša, odnosno šta treba da radi, odnosno šta ne treba da radi, da je uglavnom muškarac taj koji je glavni, koji ima, da kažem, snažniju ulogu u samoj porodici tako da, svakako, religija ima značajnu, nažalost, ulogu u našem društvu kada je u pitanju rodno zasnovano nasilje. (T123_Z_ST_CG)

Pozicije žena i u Katoličkoj crkvi i u katoličku nauku, pa i onda u našoj lokalnoj interpretaciji tih katoličkih nauka, ženama je, žene su klasik, drugotne, mislim

¹⁴ Procenti navedeni u zagradama ne mogu se uzimati apsolutno niti kao procenat koji označava percepciju uticaja ispitanika. Taj se procenat često odnosi na više fragmentovanih odgovora iste ispitanice osobe.

taj termin jako dobro opisuje poziciju žena u društvu, odnosno očekivanja od žena u društvu. I dalje bih ja rekao da je dominantna ta pozicija ideje kućanice majke, da je to isključivi identitet žena, dakle to je problem, isključivi identitet žena i ta poslušnost, odnosno poslušnost prema muškarcima, to jest prema muževima i očevima je nešto što je u našoj kulturi dosta izraženo. (T105_M_NO_HR)

Uprkos tome što kvalitativna analiza upućuje na percepciju negativnog uticaja religije na stereotipizaciju rodni uloga, prema kvantitativnoj analizi veći je procenat onih koji se slažu sa tvrdnjom da religijske tradicije u njihovim zemljama promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca (Grafikon 1) nego onih koji se slažu sa tvrdnjom da religijska učenja judaizma, hrišćanstva, islama zagovaraju rodnu podjelu poslova i odgovornosti (Grafikon 2). Na osnovu tih podataka moglo bi se zaključiti da ispitanici_e percipiraju razliku između religijskih tradicija u njihovim zemljama od religijskih učenja judaizma, hrišćanstva i islama te da uticaj na stereotipne rodne uloge neki od njih više povezuju sa religijskim tradicijama nego sa samim religijskim sadržajem. Takvo tumačenje razlike u anketnim podacima dodatno mogu pojasniti rezultati kvalitativne analize, prema kojima deo ispitanika_ca razlikuje uticaj same religije od interpretacija religije, pri čemu negativan uticaj pripisuje "krivim" tumačenjima religije.

Religija, nažalost, religija nije ta koja to propagira, ali mi to iz religije izvlačimo, barem ono što sam ja zaključila, kriva interpretacija religije dovodi do toga. (T149_Ž_ST_BA)

Ja mislim da ne doprinosi islam kojeg ja razumijevam kao izuzetno, kao izuzetno zapravo socijalno senzibilnu i osviještenu religiju, nego muški interpretatori islama doprinose tome. (T17_Z_AO_BA)

Jer ja zaista mogu reći da moje osobno, osobna iskustva unutar Crkve su bila divna, koja su se uvijek pozivala na ljubav, zaista na prihvatanje različitosti, na prihvatanje svih nekakvih manjina, ali također sam i upoznata sa veoma pokvarenim stavovima unutar Crkve kao institucije i da ljudi slijepo slijede tako nekog, mislim da i to igra veliku, veliku ulogu, a igra upravo zbog toga što doslovno prevode Bibliju i čitaju kao upute umjesto da razmišljaju o metaforičkoj poruci. (T97_Z_ST_HR)

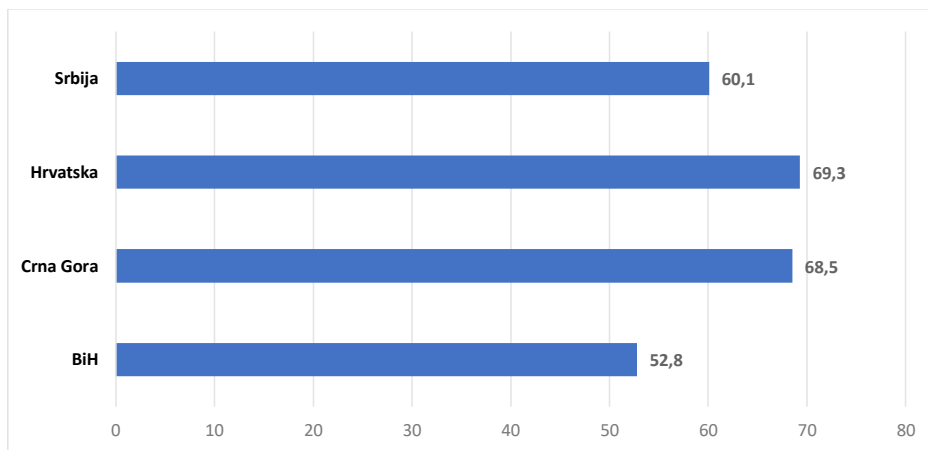
Mislim da je to više tradicija koja je u stvari zakovala i ta neka druga reinterpretacija religije gdje se pozicionira žena kao niža. (T5_M_NO_BA)

Analiza kvalitativnog dela istraživanja jasno upućuje na to da se rodni stereotipi prepoznaju kao dominantan način uticaja kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja. Analiza upućuje i na poteškoće u razdvajanju različitih faktora na pojavnost rodni stereotipa i ide u prilog početnoj hipotezi o međusobnom ispreplitanju uticaja religije, kulture i tradicije na rodne stereotipe. Uočeno razlikovanje religijskog sadržaja i tumačenja tog sadržaja takođe upućuje na intersekciju različitih faktora u rodni stereotipima, budući da i na religijska tumačenja utiču različiti tradicijski i kulturni konteksti.

Percepcija uticaja religije na rodnu ravnopravnost

U interpretaciji istraživanja fokusiraćemo se na kontradiktornost na koju upućuju podaci prema kojima se sa jedne strane 80,5% – 88,3% ispitanih u potpunosti ili delimično slaže sa tvrdnjom da religijske tradicije promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca, sa druge strane kako se 43,5% – 51,5% ispitanih u potpunosti ili delimično slaže sa tvrdnjom da tradicionalno razumevanje religije nije prepreka rodnoj ravnopravnosti. Tvrdnji da tradicionalno razumevanje religije nije prepreka rodnoj ravnopravnosti nešto su skloniji muškarci (52,1%) nego žene (49,3%).

Grafikon 3. Zbir odgovora u potpunosti i delimično se slažem po zemljama na tvrdnju: “Tradicionalno razumevanje religije nije prepreka rodnoj ravnopravnosti.”

Bez rezultata kvalitativne analize moglo bi da se zaključi kako deo ispitanika_ca ne uviđa korelaciju rodnih stereotipa i rodne ravnopravnosti. Ipak, kvalitativna analiza upućuje na drugačije zaključke.

Deo ispitanika_ca ne percipira uticaj rodnih stereotipa na rodnu ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje. To se posebno očituje u odgovorima onih koji percipiraju pozitivan uticaj religije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja (14,7%)¹⁵ i koji na stereotipne rodne uloge gledaju pozitivno.

E sad, možda ćete naići na nekog ko će reći da ga je sputavao ili da ga još uvijek sputava, ali mene lično ne, mislim da to nije, ja sam inače za onu strogu podjelu poslova... ja ne želim da krećim stan, je ne želim da gradim kuću, zna se šta je, ja volim, meni daj, ja ću skuhat, ja ću očistit, ja ću ti oprat, ali te neke fizičke poslove kad već tvrdite da ste jači spol, e hajde se malo dokažite...
(T44_Z_AO_BA)

¹⁵ U 79,9% odgovora percipira se negativan uticaj kulture, tradicije i religije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja, u 14,7% odgovora pozitivan uticaj, a u 5,3% odgovora ne percipira se uticaj. Procenti navedeni u zagradama ne mogu se uzimati apsolutno niti kao procenat koji označava percepciju uticaja ispitanika, jer se procenat često odnosi na više fragmentovanih odgovora iste ispitanice osobe.

Najveći deo ispitanika_ca ipak prepoznaje negativan uticaj kulture, religije i tradicije na rodnu ravnopravnost i shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja. Među njima ima onih koji prepoznaju intersekciju kulture, religije i tradicije i njihov uticaj smeštaju u širi društveni kontekst patrijarhata.

Ne mogu odvojiti religijsko i patrijarhalno, idu mi u paketu ili se nadopunjuju i naravno uz to ide tradicija. Mislim da su ta tri stuba, konzervativna u svojoj refleksiji, svijesti što je vrlo zastupljeno. Svakako utiče na osude, odobravanje onog što se dešava u društvu. (T147_M_NO_BA)

Kažem kod nas, nažalost, to sve da je više tu patrijarhat, vjerujem, oblikovao te religijske norme, nego što su možda, tako da je tu uvijek jedna bliska veza. (T4_M_ST_BA)

Ispitanici_e upućuju i na tradicionalne patrijarhalne stavove koji se manifestuju u svim sferama društva i snažno su prisutni u porodici, vaspitanju, obrazovnom sistemu, kulturi, medijima, religiji.

Zato što je to pogotovu na našim prostorima, mi smo konzervativna kultura, veoma konzervativna kultura gdje je žena podređena u patrijarhatu i to se smatra normalnim. (T142_Z_ST_BA)

Mislim da se ta hrišćanska uloga i pozicija žene prenela u svakodnevni život, u književna dela, a mislim čak i u naučni diskurs do izvesne mere... U udžbeničkim materijalima koje sam ja jednog trenutka analizirala većito je takva slika jedne žene patrijarhalne podređene ili bratu ili mužu ili ocu, nisu samostalna bića koja deluju, već su uvijek objektivne i to je ovaj narativ, to je koncept sa kojim decenijama odrastaju mnoge devojčice i kao takve onda dospevaju i do fakulteta. (T79_Z_ST_SR)

Mi imamo, dakle, situaciju u kojoj se naslijeđeni obrasci patrijarhalnog šovinizma proglašavaju religijskom dogmom. Znači, i otuda onda imate položaj žene kakav je takav je. (T3_M_NO_BA)

Društvena paradigma u kojoj svi oni učestvuju. Svi oni podržavaju patrijarhalni sistem. Tako se on održava. (T86_Z_NO_SR)

Nadalje, dok će deo ispitanika_ca intersekciju kulturnih, religijskih i tradicijskih faktora smestiti u širi društveni kontekst patrijarhata, deo ispitanika_ca prepoznaje jedan od faktora kao dominantan.

Najprije kultura, ja bih rekla, najprije da je to, mislim ta podjela poslova i to, to je kulturološki, to nema veze s religijom. (T59_Z_NO_BA)

Mnogi ispitanici_e smatraju pak religiju dominantnim faktorom negativnih uticaja na rodnu ravnopravnost:

Zadržava ga [društvo] u određenim normama, u određenim seksističkim stavovima prema ženi i prosto ne može da je manifestuje muško-ženskim. Dakle, religija je jedan od tu najvećih problema. (T146_M_ST_BA)

Mislim da jako utječe, barem na stav da žena ima određenu ulogu, da se treba držati te uloge, definitivno ima utjecaja. Zato mislim da, a na našem fakultetu je i taj aspekt dosta jak religijski... uticaj na sve što se zbiva na fakultetu, na politiku fakulteta, na atmosferu i tako dalje. (T110_Z_NO_HR)

Pozicija žene je onako prilično jasno predstavljena u svim tim religijama počev od toga da nema nikakvu moć u obredima, u služenjima, eventualno može imat u kući, domaćinstvu, održavanju, do toga da je onako vrlo lahko iz različitih konteksta svetih knjiga izvaditi ideju da je muškarac gospodar žene i da može da radi šta hoće, kako neće to legitimizovat nasilje. (T26_Z_NO_BA)

Kontradiktornost na koju su upućivali kvantitativni podaci stoga možemo tumačiti na način da ispitanici_e koji prepoznaju uticaj religije na stereotipizaciju rodni uloga ne vide tradicionalno tumačenje religije kao prepreku rodnoj ravnopravnosti zato što pitanje rodne ravnopravnosti stavljaju u širi društveni kontekst patrijarhata. U tom smislu, uprkos negativnom uticaju na stereotipizaciju rodni uloga, samu se religiju ne smatra nužno preprekom ostvarenju rodne ravnopravnosti. Religija svakako ima određen uticaj na postizanje rodne ravnopravnosti, ali taj uticaj nije nužno presudan ni dominantan. Ostvarenje rodne ravnopravnosti je pitanje šireg društvenog konteksta koji se često definiše konceptom patrijarhata i u kojem je religija tek jedan od faktora. Ovaj zaključak otvara pitanje uticaja drugih faktora i dinamike njihove intersekcije na postizanje rodne ravnopravnosti.

U tom smislu su indikativni odgovori ispitanika koji upućuju na politizaciju religije. Naime, deo ispitanih osoba koje percipiraju negativan uticaj religije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja taj uticaj povezuju sa politizacijom i povećanim uticajem religije nakon demokratskih promena.

Pa od rata pa na ovamo se religija više uključila ili nametnula kroz političko djelovanje i stranaka i ljudi, interesa i slično i ušla u sve sfere društva. (T46_M_NO_BA)

A u širem društvenom smislu mislim da se izuzetno manipulira, i politički se manipulira religijom. Generalno mislim, to je jedan projekat koji je krenuo zajedno sa osvještavanjem nacije, nacionalizma poslije rata. (T133_M_NO_BA)

Prethodno pomenuta statistički značajna razlika u percepciji uticaja religije na tradicionalne rodne uloge i uticaja religije na rodnu ravnopravnost po zemljama upućuje na potrebu daljnjih istraživanja posledica politizacije religije na rodnu ravnopravnost u zemljama u kojima se sprovodilo ovo istraživanje.

Zaključak

Prema kvantitativnom delu istraživanja, ispitanici_e percipiraju uticaj religije na rodne stereotipe i rodnu ravnopravnost i pri tome se pojavljuju statistički značajne razlike po polu, po državama i po tipu nastavnog osoblja. Zbog opsega i fokusa našeg istraživanja prikazale smo razlike po polu i državama i fokusirale se na analizu podataka po državama. Najveći uticaj religije na rodne stereotipe i rodnu ravnopravnost percipiraju ispitanici_e u Republici Hrvatskoj, potom u Crnoj Gori. Ove razlike, međutim, ne možemo da tumačimo na osnovu religijskih tradicija budući da je u Hrvatskoj većinska Katolička, u Crnoj Gori Pravoslavna crkva. Takvo tumačenje ne zadovoljava i stoga što postoji značajna razlika između Crne Gore i Srbije premda je Pravoslavna crkva dominantna u obe zemlje. Tumačenje tih razlika nadilazi opseg ovog rada i upućuje na potrebu daljnjih istraživanja.

Kvalitativna analiza je pokazala da većina ispitanika_ca percipira negativan uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja i potvrdila je polaznu tezu ovog istraživanja. Prema toj tezi, intersekcija religijskih, kulturnih i tradicijskih faktora u konstruisanju i održavanju rodni stereotipa, odnosno njihovo zajedničko utemeljenje u aristotelovskim postavkama o aktivnom muškom i pasivnom ženskom principu, ispitanicima će otežavati jasno razdvajanje tih faktora. Ispitanici_e percipiraju njihovo međusobno ispreplitanje, a deo ispitanika njihovo ispreplitanje i uticaj stavlja u širi društveni kontekst patrijarhata. U nekim slučajevima ispitanici_e percipiraju dominantan negativan uticaj religije. Neki od njih ipak taj uticaj ne pripisuju samoj religiji već njenim tumačenjima, koja su često uslovljena kulturom i tradicijom, odnosno širim društvenim kontekstom.

Iako pitanje uticaja religije i intersekcije kulture, religije i tradicije na rodne stereotipe, rodnu ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje u ispitanim zemljama zahteva daljnja istraživanja, jasno je da je za postizanje rodne ravnopravnosti i suzbijanje rodno zasnovanog nasilja nužna razgradnja rodni stereotipa i tradicionalni patrijarhalni stavovi u širem društvenom kontekstu. Taj širi društveni kontekst, kako je istraživanje pokazalo, svakako uključuje i religiju, koju ispitanici smatraju važnim faktorom u održavanju stereotipni rodni uloga i rodne neravnopravnosti. Religije, međutim, mogu znatno doprineti procesu razgradnje rodni stereotipa, razvoju rodne ravnopravnosti i suzbijanju rodno zasnovanog nasilja. U tom smislu važno je upoznati javnost sa teološkim argumentima koji idu u prilog razgradnji rodni stereotipa i koji promovišu teološki utemeljene egalitarne rodne odnose. Na taj način religije mogu doprineti razgradnji seksizma i slabljenju kulturnog nasilja kao izvora svakog drugog rodno zasnovanog nasilja u širem društvenom kontekstu u kojem su tradicionalno patrijarhalni stavovi još uvek snažno ukorenjeni.

Literatura

Abazović, D. (2006). *Za naciju i boga: sociološko određenje religijskog nacionalizma*. Sarajevo: Magistrat – University Press.

Allen, P. (1985). *The Concept of Woman, sv. 1: The Aristotelian Revolution, 750 B.C.-A.D. 1250*. Montreal: Eden Press.

Anić, J. A. i Spahić Šiljak, Z. (2020). Secularization of Religion as The Source of Religious Gender Stereotypes, *Feminist Theology*. 28 (3), 264-281.

Bakan, D. (1966). *The Duality of Human Existence*, Chicago: Rand McNally.

Bekić, J. (2013). Zdravstveni odgoj na raskrižju politike moralnosti i politike identiteta, *Političke analize*. 4 (16), 19-23.

Butler, J. (1997). *Körper von Gewicht. Die diskursiven Grenzen des Geschlechts*. Frankfurt a/M: Suhrkamp Verlag.

Cvitković, I. (2016). *Religija u zrcalu teorija*. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.

Europska komisija. (2020). Unija ravnopravnosti: Strategija za rodnu ravnopravnost 2020.–2025. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020D-C0152&from=HR>. (Pristupljeno 12. 4. 2022)

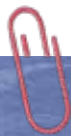
Gavrilović, D.; Anić, J. R.; Užarević, F.; Puzek, I. (2022). The Correlation of Religiosity and Traditionality in the Field of Gender Relations in Croatia and Serbia, *Religija i tolerancija*. 20 (35), 5-32.

Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. (2014). Konvencija Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji. <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/images/pdf/Publikacija%20Konvencija%20Vijeća%20Europe%20o%20sprečavanju%20i%20borbi%20protiv%20nasilja%20nad%20ženama%20i%20nasilja%20u%20obitelji.pdf>. (Pristupljeno 12. 4. 2022)

Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. (2009). Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena. https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/UN%20Konvencija%20o%20uklanjanju%20svih%20oblika%20diskriminacije%20žena_%203%20izdanje.pdf. (Pristupljeno 12. 4. 2022)

Vrcan, S. (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Dalmatinska akcija.

Voß, Heinz-Jürgen. (2010). *Making Seks Revisited. Dekonstruktion des Geschlechtes aus biologisch-medizinischer Perspektive*. Bielefeld: transcript Verlag.

Poglavlje 6

Alija Selimović

Ljubica Tomić Selimović

Percepcije i iskustva univerzitetskih nastavnika o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji: refleksije tradicionalnih i kulturnih činilaca

Tradicija, koja je pri tome zagospodarila, najpre i ponajviše čini tako malo pristupačnim ono što "predaje" da ona to pre pokriva. (Martin Heidegger)

Rodno zasnovano nasilje još uvek je jedna od najraširenijih formi kršenja ljudskih prava u svetu (Ennaji i Sadiqi, 2011), a različite forme rodno zasnovanog nasilja javljaju se u svim kulturama i gotovo svakom kontekstu. Rodno zasnovano nasilje kao fenomen ne tiče se samo nasilja i agresije, nego se dotiče i pitanja priznavanja prava, ostvarivanja pristupa mobilnosti i uključenosti (Davids, 2020). Pored toga, problem rodno zasnovanog nasilja usko je vezan uz pitanje učvršćivanja i održavanja kulturnih normi koje imaju ulogu "merila ili referentne tačke" (Shaheed, 2012) u legitimizaciji prevlasti privilegovanih (muškaraca), tj. zadržavanju odnosa nejednakosti te nastojanju da se zaobiđu deklarisanе formalnopravne konvencije kako bi se očuvala postojeća nejednakost kroz mehanizme dominacije i supresije.

Prodor rodno zasnovanog nasilja facilitiran je kroz uticaj kulturnih agensa kao što su religija, porodično ili formalno obrazovanje koje mogu promovisati vrednosti egalitarnosti ili autoritarnosti. Kultura se može odrediti u terminima uspostavljenog sistema značenja koji je zajednički članovima neke grupe ili zajednice sa ciljem "oblikovanja" okvira za interpretaciju kako individualnog ponašanja tako i okruženja gde se ponašanje izvodi (Rohner, 1984). Kultura na taj način određuje dinamiku socijalnih odnosa u kojima uplivi različitih grupa postaju više ili manje dominantni u nametanju njihove interpretacije sveta (Yuval-Davis, 2011). Kultura i tradicija reflektuju se tako na socijalizaciju dece, koja su još od ranog detinjstva izložena procesu rodnog tipiziranja, odnosno učenju uloga i ponašanja koja se prema tradiciji smatraju primerenima preko procesa potkrepljivanja i kažnjavanja (Bandura, 1989; Bem, 1981). Prema autorima socijalizacijske teorije rodni uloga (O'Neil i Nadeau, 1999), muškarci se socijalizuju u kulturi koja podržava stereotipe o muškoj dominaciji i ženskoj submisivnosti, što za posledicu ima formiranje "maskulinog identiteta" koji odbacuje feminine odlike (npr. emocije) nastojeći učvrstiti karakteristike koje naglašavaju dominaciju i superiornost. Kulturni diskurs koji je zasnovan na patrijarhalnim vrednostima postaje pogodan teren za usađivanje ideja koje proizlaze iz domena "muškog svetonazora", a koji je zasnovan na uspostavljanju odnosa dominacije i podaništva u kome se na

marginalizaciju i uskraćivanja prava ženama, u najekstremnijoj formi, ne gleda više kao na formu nasilja ili se nasilje nastoji minimizirati, opravdati, odbaciti ili čak legitimizovati. Tradicija trasira put ka prihvatanju niza društvenih više ili manje eksplicitnih pravila koja se “uzimaju zdravo za gotovo” (Burke i Mattis, 2007), a koja mogu prerasti u implicitne socijalne norme kao što su npr. tolerancija seksualnog ili fizičkog nasilja u zajednici ili uspostavljanje normi koje obeshrabruju prijavljivanje nasilja (Morrison, Ellsberg i Bott, 2007). Posledica kulturnih normi koje favorizuju muškarce je i tendencija da žrtve rodno zasnovanog nasilja ne uviđaju da su latentno objekti nasilja ili da ne prijavljuju nasilje iz bojazni da se pokažu previše senzitivnima, jer nisu sigurne da li je “incident dovoljno ozbiljan” ili zato što ne žele da sebe označe objektom nasilja (Naezer, van den Brink i Benschop, 2019). U krajnjoj instanci uspostavljanje kulture ćutanja vodi ka *pluralističkom neznanju* (Prentice i Miller, 1996), tj. percepciji da nasilja nema, a da je konkretni slučaj “izuzetak od pravila”.

Univerzitet kao i akademska zajednica u celini sa relativno stabilnom hijerarhijom i strukturalnim nejednakostima koju odlikuju dinamične međuzavisne interakcije između njenih članova pogodno je tlo za pojavu “momačke kulture” koja teži uspostavljanju dominacije i moći, što može voditi ka pojavi rodno zasnovanog nasilja. Određene forme rodno zasnovanog nasilja više su karakteristične za prostor univerziteta kao što su: “naučne sabotaže, seksualno uznemiravanje, fizičke i verbalne pretnje, klevetanje, isključivanje, zanemarivanje ‘posebnih potreba’” (Naezer i sar., 2019, 18). Nepovoljna percepcija žena na fakultetu pojačava *pretnju stereotipom* (Steele, 1997), što vodi paradoksu da žene na položaju postaju okrenutije protiv drugih žena, što se manifestuje preko “sindroma matice” (Staines, Tavis i Jayaratne, 1974) na način da se uspešne žene, u dominantno maskulinoj sredini, diferenciraju od drugih žena te se ponašaju suprotno interesima sopstvene grupe.

Naomi Ellemers i njene kolege (Ellemers, Gilder i Haslam, 2004) ističu da bi žene na univerzitetu ostvarile uspešnu karijeru, u dominantno muškom okruženju, one treba da se distanciraju od svoje uloge i prisvoje *maskulini self* – stereotipni identitet, kako bi imale što manje tipičnih ženskih odlika zbog stereotipnog viđenja da su žene inferiorne u nekim akademskim područjima (Steele, Spencer i Aronson, 2002).

Cilj studije bila je evaluacija percepcije o raširenosti rodno zasnovanog nasilja u populaciji univerzitetskog osoblja. Studija se bazirala na “subjektivnom testu” u određenju rodno zasnovanog nasilja i uznemiravanja jer je fokus bio samo na subjektivnom iskustvu i percepciji nastavnog osoblja (Basson, 2007). Analizom ličnih priča i “narrativnih konstrukcija” nastavnog osoblja nastojao se steći uvid u “svet iskustava i značenja” (Bamberg, 2012; Murray, 2000) prema rodno zasnovanom nasilju. Namera je bila da se kroz lične narative ostvari uvid u svesnost, znanje, stepen prepoznavanja i evaluaciju “egzistencije” nejednakosti i nasilja koja je zasnovana na rodnoj diferencijaciji. Analizom narativa želelo se doći do razlika u evaluaciji socijalnog okruženja kod ispitanika i ispitanica. Primarni fokus analize bio je na identifikaciji i markiranju “preovlađujućih kulturnih šema” kroz koje se može uhvatiti “tekstura i nijansa” ličnih doživljaja i iskustava koje ispitanici i ispitanice tumače ili vežu uz rodno zasnovano nasilje.

Ispitivanje je bilo vođeno pitanjima: Postoje li manifestacije rodno zasnovanog nasilja koje se mogu dovesti u vezu sa kulturnim obrascima? Postoji li raskorak u viđenju rodno zasnovanog nasilja kod muškaraca i žena? Koji su preovlađujući narativi o manifestaciji rodno zasnovanog nasilja?

Za analizu i tumačenje rezultata narativa univerzitetskog osoblja o rodno zasnovanom nasilju odabrana su četiri modela: *teorija dominantne orijentacije* (Sidanius i Pratto, 1999), koja udružena sa *teorijom paternalizma* (Jackman, 1994) pruža osnovu za razumevanje paternalističkih predrasuda i diskriminacije prema ženama “kao slabijem i nežnijem polu”, *teorija ambivalentnog seksizma* (Glick i Fiske, 1996), koja razlikuje dva aspekta seksizma: hostilni i benevolentni, i *teorija opravdavanja sistema* (Jost i Banaji, 1994), preko koje se može tumačiti paradoksalna pojava da deo žena prihvata i podržava “podjarmljujuće norme” o ulozi i mestu žena u društvu.

Metoda

Ispitanici i ispitanice

Kvantitativni deo analize činila je analiza odgovora na “upitnički materijal” koji je prikupljen na uzorku univerzitetskih nastavnica i nastavnika. Predmet kvalitativne eksploracije bili su intervjui sa 73 univerzitetske nastavnice i nastavnika (od toga 46 žena, 27 muškaraca) sa 18 univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Oslanjajući se na narativni pristup vođenja intervjua, svi ispitanici i ispitanice su jednokratno intervjuisani. Uzorak ima karakteristike prigodnog i mrežnog uzorkovanja. Dužina intervjua je značajno varirala, zbog prirode okruženja u kojem su vođeni intervjui (univerzitetski prostor), kao i zbog individualnih razlika u stilu komunikacije. Dužina intervjua varirala je između 3335 i 25.527 reči, sa prosekom od 7645 reči ($M = 7645.72$, $SD = 3666.06$).

Instrumenti

Kvalitativni deo analize sproveden je na delu ankete koji su činile “skala percepcije rodne jednakosti i ravnopravnosti” i “upitnik iskustava o rodnom nasilju i uznemiravanju”. Skala percepcije rodne jednakosti i ravnopravnosti bila je sastavljena od 16 stavki kojima su se proveravali “svesnost, prepoznavanje i opažanje” manifestacija rodno zasnovanog nasilja, dok se preko upitnika iskustava o rodno zasnovanom nasilju i uznemiravanju, sastavljenom od 15 stavki, proveravala percepcija iskustava i izloženosti rodno zasnovanom nasilju.

Prikupljanje i analiza podataka

Podaci su prikupljeni posredstvom individualnih polustrukturisanih intervjua, a analizirani i interpretirani korišćenjem tematske analize narativa kroz šest faza (Braun i Clarke, 2006). Intervjui su analizirani sa intencijom da se detektuju varijacije i konzistentnosti u obrascima odgovora koji se mogu izdvojiti u zasebne tematske celine. Primarni fokus tematske analize bio je na onome “što je rečeno, a ne kako je rečeno...

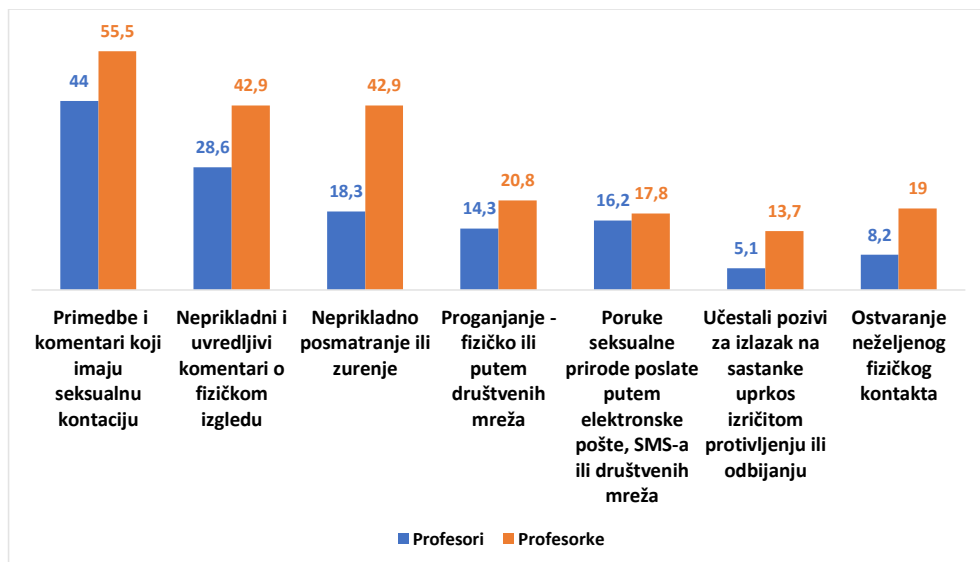
ili kojom svrhom" (Riessman, 2008, 53). U inicijalnoj fazi intervju su kodirala dva koder koristeći se "ustaljenom" praksom kodiranja u tematskoj analizi (Terry i Hayfield, 2021). Inicijalni kodovi su nezavisno kreirani, nakon čega su dva seta kodova sintetizovana kroz "kontinuirani i iterativni proces" u teme i podteme u skladu sa stepenom redundantnosti i međupovezanosti. Kvantitativni deo podataka analiziran je preko hi-kvadrat testa, a u cilju ostvarivanja ekonomičnosti i parsimoničnosti rezultata iskorišćeno je svojstvo aditivnosti Pirsonovog statistika (Marden, 1982; Rosenthal, 1978) kako bi se rezultati vizuelizirali što jezgrovitije.

Rezultati

Analiza podataka o poznavanju ključnih pojmova rodne ravnopravnosti pokazala je da postoje statistički značajne razlike između muškog i ženskog nastavnog osoblja. Žene su manifestirale statistički značajno viši stepen poznavanja pojmova kao što su: seksizam ($\chi^2 (1, N = 1160) = 5.34, p = .016, V = .07$) ili rodno zasnovano nasilje ($\chi^2 (1, N = 1506) = 11.81, p < .001, V = .09$). Pored toga, na skali rodne jednakosti i ravnopravnosti, sastavljenoj od 16 stavki, detektovane su statistički značajne razlike u percepciji (ne)jednakosti između žena i muškaraca ($\chi^2 (32, N = 889) = 195.81, p < .001$). Manifestovane razlike nastale su kao rezultat činjenice da su profesorke u većoj meri percipirale pojavnost različitih formi rodne nejednakosti. Na skali iskustava rodnog nasilja i uznemiravanja, sastavljenoj od 15 stavki, od kojih je analizirano 13, žene su izvestile statistički značajno veću frekvencu iskustva nasilja i uznemiravanja ($\chi^2 (26, N = 1029) = 111.55, p < .001$). Najzastupljenije forme uznemiravanja bile su: komentari koji imaju seksualnu konotaciju ($f_z = 280, f_M = 111$) i neprikladno posmatranje ili zurenje ($f_z = 202, f_M = 40$), a u navedenim formama uznemiravanja (nasilja) zabeležene su i najveće razlike između ispitanika. Najređe forme rodno zasnovanog nasilja bile su: pokušaj silovanja ($f_z = 3, f_M = 2$) i silovanje ($f_z = 1, f_M = 2$).

Od interesa su bili i odgovori ispitanika o iskustvima rodno zasnovanog nasilja i uznemiravanja kod njihovih koleginica i kolega. Najmanifestnije forme koje su žene izvestile da su iskusile njihove koleginice bile su: *opetovano pozivanje na izlazak na sastanak* ($f_z = 82$) i *davanje komentara sa seksualnom konotacijom* ($f_z = 18$), dok su muškarci izvestili da su njihove kolege bili uznemiravani *komentarima sa seksualnom konotacijom* ($f_M = 18$) i *neprikladnim komentarima o fizičkom izgledu* ($f_M = 16$).

Slika 1. Grafička reprezentacija najzastupljenijih formi rodno zasnovanog nasilja i uznemiravanja prikazanih kao procenat od ukupnog broja nastavnog osoblja

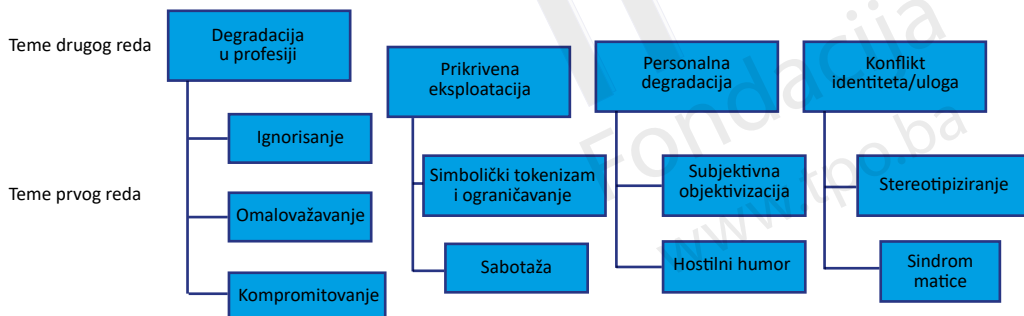

U celini žene su bile bolje upoznate sa iskustvima svojih koleginica: (χ^2 (24, $N = 1029$) = 60.46, $p < .001$), što verovatno upućuje na drugačiji komunikacioni stil između žena, veći stepen samootkrivanja i/ili traženja emocionalne podrške (Dindia i Allen, 1992), kao i na mogućnost da muškarci nastoje prikriti ili ne isticati sopstvena iskustva rodno zasnovanog nasilja jer se ne uklapa u kulturno nametnuti maskulini identitet.

Pre obrade narativa analizirane su razlike u dužini intervjuja kod ispitanika i ispitanica. Žene su u proseku ($M_F = 8404$) u intervjuu upotrebile statistički značajno veći broj reči (t_{Welch} (70.92) = 2.69, $p = .009$, $d = 0.61$) u odnosu na muškarce ($M = 6352$), a veličina efekta bila je umerene magnitude.

Tematska analiza narativa rezultirala je detekcijom četiri teme obrasca višeg reda: *profesionalna degradacija* (degradacija u profesiji), *prikrivena eksploatacija*, *personalna degradacija* i *konflikt identiteta/uloga*.

Slika 2. Struktura ekstrahiranih tema prvog i drugog reda

Profesionalna degradacija manifestirala se u postupcima koji vode ka stvaranju pogrešne percepcije o sposobnosti žena, a uključuje teme nižeg reda kao što su: *ignorisanje*, *omalovažavanje* i *kompromitovanje*.

Ignorisanje predstavlja formu inhibiranja žena koja uključuje nedostatak empatije, redukciju i/ili zanemarivanje potreba, previđanje ili izostanak "sluha" za probleme i zahteve kao nastojanje da se ograniče mogućnosti žena preko stvaranja vakuuma i uspostavljanja ograničenja.

(...) prorektorica (...) traži riječ da nešto objasni, on joj (...) ne da [reč], uz obrazloženje (...) šta ti znaš. (T21_Z_NO_BiH)

(...) iste forme ignorisanja bukvalno (...) množenja s nulom. Znači kad netko vas pusti da sve kažete, a da odreagujete, i tako dalje, dakle ništa vam ne uradi ružno, ali vas u svemu tome (...) baš vidljivo množi s nulom, ignoriše, apsolutno nije relevantno ono što vi govorite. Dakle, vi imate prostor da kažete (...) sve, imate mogućnost da odreagujete, mogućnost da se i pobunite i još vas se sasluša, ali vas se ne sluša u principu. (T1_Z_NO_BiH)

Omalovažavanje/potcenjivanje manifestuje se preko diskriminacionih praksi putem kojih se osobe izlažu preziru, vređanju i podsmehu, što vodi obeshrabrivanju i umanjivanju značaja osobe kao autoriteta.

(...) Lijepa si, mlada si, ono, vidjet ćeš, (...) ima još vremena i kao neiskusna si, zelena si, a da ne govorim (...) čak i kad je riječ (...) o nekim studentima koji su predstavnici, (...) nikad nisam svjedočila, da se [prema] nekom studentu tako [postupalo]. (T136_Z_NO_BiH)

(...) on je nas zvao glupačama (...) još je bilo nekih naziva, sad sam zaboravila (...) Guske, neke životinje smo već bile, da l' smo bile krave, guske, ćurke, nešto smo od toga bile. (T73_Z_NO_SR)

Kompromitovanje predstavlja različite radnje i postupke kojima se potkopava akademski integritet, srozava ugled, šire glasine ili narušava poverenje:

(...) ja sam preživjela (...) ružna dešavanja na fakultetu od kolege koji je rad moga kandidata nazvao plagijatom (...) kako se dokazuje plagijat, ima institucija kojoj se to prijavi. No, (...) on je izabrao (...) drugu stvar, a to je da na svakoj sjednici govori da je to plagijat. Znači (...) da se to čuje, al' da se to ne prijavi, da uđe u uho ljudima da tu ima nešto sumnjivo, da je to nešto loše. (T135_Z_NO_BiH)

Personalna degradacija odnosi se na sve forme zloupotrebe koje rezultiraju psihološkom štetom, a uključuju postupke i akcije umanjivanja ličnih vrednosti, simplifikaciju, jednodimenzionalno predstavljanje, lišavanje i umanjivanje osnovnih prava i značaja žena. Personalna degradacija uključuje dve teme nižeg reda: *subjektivnu objektivizaciju* kao formu diskriminacije gde su žene obezličene i svedene na "dekoraciju", te viđene dominantno kroz prizmu seksualnih atributa, i *hostilni seksistički humor*,

potcenjivačku reprezentaciju žena u govoru kroz šale i viceve u kojima su žene redukovane na seksualne objekte.

(...) od kolega (...) sam čula da su kolegice sisate, guzate, da su (...)
(T135_Z_NO_BiH)

Jedan isto čuveni profesor (...) imala [sam] ga priliku čuti kad se hvali jednom kolegi, (...) došla je nova tura pilića, dakle nova tura pilića je stigla i sad on ide u akciju. (T73_Z_NO_SR)

(...) on je mene zvao "seks bomba", znači u amfiteatru pred 50 studenata (...) kaže: "Hajde, bombice." (T18_Z_NO_BiH)

(...) osoba hoće da ispriča neki vic. I sada kaže: "Pa ne znam hoću li." (...) Kaže: "Neću dok profesorica ne izađe." (T1_Z_NO_BiH)

Konflikt identiteta/uloga nastaje kao posledica dileme i konflikta između socijalnih uloga koje su tradicionalno "propisane" i želje da se ostvari akademska karijera. Narativ se manifestuje i kroz formu nedovoljne osvešćenosti o značaju problema ženske jednakosti i prihvatanja *stereotipiziranja* i *samostereotipiziranja* žene, te distanciranjem interesa od sopstvene grupe kao i kroz pomanjkanje empatije prema drugim ženama, što predstavlja manifestaciju "sindroma matice".

(...) kad sam studirala (...) pre trideset godina bilo je profesora koji su govorili: aj šta je ovo, ženama je mesto pored šporeta (...) nikad [se] nisam šminкала zato da mi neko ne bi rekao: eto stigla si da se našminkaš, a nisi stigla da naučiš... (T74_Z_NO_SR)

Sigurno da postoji. Da li sam se ja lično našao u situaciji da se osjećam ugroženo, mislim da nisam jer sam muško... (T147_M_NO_BiH)

(...) primijetim da bi prema muškarcu bila blaža, ne zato što imam respekt jer je muško... (T21_Z_NO_BiH)

(...) u mom kolektivu (...) tu s muškarcima se lakše izboriti. Oni se možda nasmiju, ali ipak nekako uvažavaju. Žene su najgori mineri svega ovoga o čemu mi govorimo. (T18_Z_NO_BiH)

Pa meni nije bitno, ja se osjećam kao filozof (...) ravnopravno sa muškarcima i prosto (...) nemam tu potrebu (...) da me neko naziva filozofkinjom kako bih ja osjećala (...) veću (...) vrijednost, sad. (...) ravnopravna sam sa vama i ja tu završavam (...) prosto. (T51_Z_NO_BiH)

Prikrivena eksploatacija odnosi se na iskorišćavanje žena kroz prikrivene maliciozne postupke kojima se žene blokiraju, zadržavaju na manje važnim položajima ili zadacima sa ciljem da se onemogući realizacija njihovog punog potencijala. Prikrivena eksploatacija manifestuje se kroz *simbolički tokenizam* i *zadržavanje* te preko podteme *sabotiranje* žena. Simbolički tokenizam manifestuje se preko prakse da se žene imenuju na manji broj funkcija od uticaja, kao i preko dodele položaja koji nisu od ključne

važnosti kako bi se stvorio dojam jednakosti. Sabotiranje se odražava preko sofisticiranih akcija gde se žene angažuju u poslovima koje ne mogu uspešno završiti (npr. zbog nedostatka vremena ili resursa).

(...) često sam sudjelovala u organizaciji nečega gdje su u organizacijskom odboru bile zapravo samo žene. I mi smo se same šalile na svoj račun jer smo govorile da su žene tamo gdje se radi, a muškarci su tamo gdje se dobije nekakva čast povodom toga i sad (...) mi žene sa svim svojim znanstvenim stupnjevima smo bile cure koliko god da smo bile već stare (...) a onda ti neki muškarci koji su dolazili, pozdravljati te cure i odavati im počast, oni su uvijek imali svoje titule, oni su uvijek bili osobe sa titulama... (T94_Z_NO_HR)

(...) jednoj kolegici je naređeno tako dalje, to je bilo ono, nemoj mi sad roditi, kao znaš, treba raditi na projektu, treba napredovanje, ovo ono i tako navodno ona nije zapravo rodila i sad je već, ne znam nit želi imat više djecu, ne želi, tako dalje. (...) On [je] njoj zapravo praktički sabotirao privatni život time što je uvjetovao, ne znam je li joj uvjetovao mjesto, ali je vrlo stvaralo očito presing na nju po tom pitanju... (T151_M_NO_HR)

Recimo petkom (...) nas pozove u 4 ili pola 5 kolegij (...) i onda da zadatke prvo koji su neizvedivi, a drugo ono što zasigurno čovjeku pokvari vikend, nešto što je moglo čekat do ponedjeljka ujutro. Znači, kao da je smišljao, ma jednog ženomrscu, ali ne mislim samo ja [tako] (...) vidjela od drugih žena koje su takođe (...) isto osjećale. (T135_Z_NO_BiH)

Na kraju, važno je ukazati na “podatak” da članovi i članice univerzitetskog osoblja, iako su pokazali osvešćenost u vezi sa značajem problema rodno zasnovanog nasilja, ipak nijesu bili u mogućnosti prevazići ograničenja uklopljenosti u socijalne norme koja su nametnuta kulturnim i tradicionalnim obrascima mišljenja. “Značajan” broj nastavnog osoblja koje se izjasnilo da nije bilo svedokom ili žrtvom rodno zasnovanog nasilja i uznemiravanja kroz iznete narative zapravo je prezentovalo u određenoj meri indikacije o proživljenom nasilju. Osim toga, i muškarci i žene su u značajnoj meri ispoljili negativne stavove oko upotrebe rodno osetljivog jezika, nazivajući ta nastojanja preterivanjem. Navedeno upućuje na to da su i žene i muškarci “habituirali” i potcenili stvarnu raširenost i problem rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije iz različitih razloga; muškarci iz potrebe za trivijalizacijom problema, a žene iz potrebe za racionalizacijom i potiskivanjem.

Diskusija i zaključci

Iako postoje nastojanja da se univerzitet idealizuje kao “bastion slobodoumlja” koji je liberalniji od “spoljnog sveta” u stavovima prema ženama i rodnim ulogama po-najpre zbog višeg stepena obrazovanosti i sofisticiranosti nastavnog osoblja, rezultati dosadašnjih studija pokazali su da univerzitet nije imun na pojavu rodno zasnovanog nasilja (Naezer i sar., 2019). Izazov za uspostavljanje jednakosti proizlazi iz ustroja

univerziteta kao hijerarhijskog sistema, gde preovlađuje akademska kultura koja se bazira na sebičnim interesima i orijentaciji ka ličnoj promociji aktera, što može redukovati empatiju prema grupama koje imaju manje moći, kao što su žene ili npr. seksualne manjine. U takvim okolnostima kategorizacija i demarkacija zasnovana na rodu postaje saveznik i oslonac za pojavu diskriminacije koja se ogleda u nejednakoj distribuciji moći, prava i privilegija između muškaraca i žena na fakultetu. Pored toga i rodni stereotipi mogu imati uticaja da npr. na fakultetima koji su više percipirani kao "muški domen", kao što su prirodne i tehničke nauke, rodno zasnovano nasilje ima višu prevalencu (Strid, 2021) zbog preovlađujuće norme da žene ne odgovaraju uspostavljenom modelu "pravog naučnika", što može biti alibi za opravdavanje nejednakosti. Zbog relativno "povoljne" zastupljenosti žena na univerzitetima u regionu (koja se kreće u rasponu od 45% u Bosni i Hercegovini do 49,8% u Republici Hrvatskoj), koja je iznad proseka zemalja članica EU (European Commission, 2015), osnovano je bilo pretpostaviti da će rodno zasnovano nasilje poprimiti suptilnije, latentne oblike (npr. različite forme seksualnog uznemiravanja), a ne krajnje ekstremne manifestne forme (npr. silovanje). Podatak da su profesorke imale potpunije znanje ključnih pojmova o rodnoj ravnopravnosti u odnosu na njihove kolege mogao bi da se tumači kao indikator većeg značaja koji žene poklanjaju pitanjima rodno zasnovanog nasilja. Tome treba da se doda i veća "senzitivnost" u percepciji postojanja rodno zasnovane nejednakosti kod ženskog nastavnog osoblja u odnosu na muško. Krajnje zanimljiv je i podatak da je žensko nastavno osoblje bilo "marljivije" i značajno više angažovano tokom sprovođenja intervjua, što se manifestovalo kroz dužinu intervjua, koja je kvantifikovana preko prosečnog broja reči, što istovremeno upućuje na to da su muškarci "priču" o rodno zasnovanom nasilju shvatili kao manje važnu u odnosu na svoje kolegice. Tematska analiza narativa rezultirala je detekcijom četiri uporišne "teme" preko kojih se manifestovalo rodno zasnovano nasilje, koje pokrivaju raspon od "latentnih", kao što su forme prikrivene eksploatacije, pa sve do "hostilnih" formi psihološkog uznemiravanja i nasilja koje uključuju lično i profesionalno umanjivanje i degradiranje.

Iz feminističke perspektive rodno zasnovano nasilje je želja muškaraca da dominiraju i kontrolišu žene, "a samo nasilje je jedan od mnoštva načina preko kojih izražavaju svoja socijalno strukturisana prava da kontroliraju i kažnjavaju" (Schachter, 1982; prema Riger, 2000, 150-151). Tako shvaćeno nasilje reakcija je na osipanje moći u odnosu na žene ili odmazda zbog nastojanja žena da ostvare viši nivo nezavisnosti, dok sama "hipoteza odmazde" počiva na kulturnim normama koje opravdavaju mušku dominaciju u društvu (Riger, 2000).

Izneta perspektiva u bitnoj je meri redundantna sa postavkama teorije socijalne dominacije (Pratto, 1996; Sidanius i Pratto, 1999; Sidanius i Pratto, 2012), koja postulira ideju da se društva organizuju u formi zasnovanih hijerarhija. Socijalne hijerarhije mogu se bazirati na više različitih sistema, a jedan od njih je i rodni ili patrijarhalni sistem u kojem muškarci obezbeđuju socijalnu i političku moć u odnosu na žene. Patrijarhalni sistemi održavaju se preko legitimizujućih ideologija kojima se dominantni položaj muškaraca unapređuje uz istovremeno prigušivanje prava žena. Funkcija

legitimizujućih mitova je da preko "stavova, verovanja, vrednosti, stereotipa i ideologija osigura moralno (...) opravdanje" (Sidanius i Pratto, 1999, 45) za podrivanje jednakosti kako bi se održao *status quo* uz minimalno trenje i otpor podređenih žena. U skladu sa tim su i shvatanja sociološkinje Meri Džekmen (1994), prema kojima se muškarci prijatno odnose prema ženama kako bi ih potkrepili "da ostanu na svojim mestima", dok je otvoreni antagonizam rezervisan za žene koje preispituju postojeće socijalne nejednakosti. Paternalizam, kao ideologija, kombinuje pozitivne emocije za žene nad kojima je uspostavljena socijalna kontrola, od kojih se zauzvrat očekuju kooperativnost i pozitivna osećanja. Prema Piteru Gliku i Suzan Fisk (1996), rodna međuzavisnost može rezultirati hostilnim i benevolentnim seksizmom. Hostilni seksizam ispoljava se kroz otvorene negativne stavove prema ženama koje krše tradicionalne ženske uloge, dok se benevolentni seksizam odražava kroz paternalističke stavove da žene, kao manje samostalne i sposobne, treba da budu pod patronatom muškaraca. Zbog stigmatizacije otvorenog nasilja kao neprihvatljive prakse ključna ideja je da se žene ne odbacuju zbog rodni razlika nego zato što nisu podobne, tj. stručne, što je paravan kojem se pribegava jer "viteška" uloga muškarcima ne dopušta da budu grubo prema "nežnijem polu". Posebno je zanimljiva pojava narativa kojim se žene distanciraju ili se čak okreću protiv sopstvene rodne grupe i prihvataju "alternativne" socijalne identitete. Prema *teoriji opravdavanja sistema* (Jost i Bajaji, 1994), muškarci kao grupa u poziciji moći zainteresovani su za zadržavanje *statusa quo* zbog koristi koje ostvaruju i zato što preko održavanja sistema smanjuju osećanje krivice zbog lične moći kako sistem legitimizuje njihovu poziciju nadmoći. Paradoksalno, žene za koje je sistem nepovoljan ili nepravedan podržavaju *status quo* jer socijalni sistem nudi "objašnjenje" za njihov nepovoljan položaj. Racionalizacijom svojih teškoća one redukuju kognitivnu disonancu (Festinger, 1957) nastalu kao rezultat komparacije između očekivanog i ostvarenog postignuća. U ekstremnom obliku želja za održavanjem stabilnosti postaje motiv da žene vide *status quo* kao legitiman ili nužan.

Literatura

- Bamberg, M. (2012). Narrative analysis. U: H. Cooper, P. M. Camic, D. L. Long, A. T. Panter, D. Rindskopf, & K. J. Sher (Ur.). *APA handbook of research methods in psychology, Vol. 2. Research designs: Quantitative, qualitative, neuropsychological, and biological* (85-102). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/13620-006>
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*. 44(9), 1175-1184. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.9.1175>
- Basson, A. (2007). Sexual harassment in the workplace: An overview of developments. *Stellenbosch Law Review*. 18(3), 425-450.
- Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*. 88(4), 354-364. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.88.4.354>
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 3(2), 77-101.
- Burke, R. J., & Mattis, M. C. (2007). *Women and Minorities in Science, Technology, Engineering and Mathematics: Upping the Numbers*. Edward Elgar Publishing.
- Davids, N. (2020). Reconceiving a world around our bodies: Universities, GBV, and social justice. U: Davids, N. & Waghid, Y. (Ur.). *University Education, Controversy, and Democratic Citizenship*. Palgrave MacMillan.
- Dindia, K., Allen, M. (1992). Sex differences in self-disclosure: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. 112(1), 106-124. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.112.1.106>
- Ellemers, N., de Gilder, T. C., Haslam, S. A. (2004). Motivating individuals and groups at work: a social identity perspective on leadership and group performance. *Academy of Management Review*. 29(3), 459-478. <https://doi.org/10.2307/20159054>
- Ennaji, M., Sadiqi, F. (2011). *Gender and Violence in the Middle East*. Routledge.
- European Commission. (2015). *She figures 2015*. Publications Office of the European Union.
- Glick, P., Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*. 70(3), 491-512. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.3.491>
- Glick, P., Fiske, S. T., Mladinic, A., Saiz, J. L., Abrams, D., Masser, B., Adetoun, B., Osagie, J. E., Akande, A., Alao, A., Annetje, B., Willemsen, T. M., Chipeta, K., Dardenne, B., Dijksterhuis, A., Wigboldus, D., Eckes, T., Six-Materna, I., Expósito, F., . . . López, W. L. (2000). Beyond prejudice as simple antipathy: Hostile and benevolent sexism across cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*. 79(5), 763-775. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.79.5.763>
- Jackman, M. R. (1994). *The Velvet Glove: Paternalism and Conflict in Gender, Class, and Race Relations*. University of California Press.
- Jost, J. T., Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*. 33(1), 1-27.
- Jost, J. T., Banaji, M. R., Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*. 25(6), 881-919.

- Marden, J. I. (1982). Combining Independent Noncentral Chi Squared or F Tests. *The Annals of Statistics*. 10(1). <https://doi.org/10.1214/aos/1176345709>
- Morrison, A., Ellsber, M. & Bott, S. (2007). Addressing Gender-Based Violence: A Critical Review of Interventions. *World Bank Research Observer*. 22 (1): 25-51
- Murray, M. (2000). Level of narrative analysis in health psychology. *Journal of Health Psychology*. 5(3), 337-347.
- Naezer, M., van den Brink, M., Benschop, Y. (2019). *Harassment in Dutch Academia: Exploring Manifestations, Facilitating Factors, Effects and Solutions*. LNVH.
- O'Neil, J.M. , Nadeau, R.A. (1999). *Men's gender-role conflict, defense mechanism, and self protective defensive strategies: Explaining men's violence against women from a gender-role socialization perspective*. U: M. Harway J. M. O'Neil (Ur.). *What causes men's violence against women?* (89-116). Sage Publications.
- Phipps, A., Young, I. (2012). *'That's What She Said': Women Students' Experience of 'Lad Culture' in Higher Education*. NUS.
- Phipps, A., Ringrose J., Renold, E., Jackson, C. (2018). Rape culture, lad culture and everyday sexism: researching, conceptualizing and politicizing new mediations of gender and sexual violence. *Journal of Gender Studies*. 27(1),1-8.
- Pratto, F. (1996). Sexual politics: The gender gap in the bedroom, the cupboard, and the cabinet. U: Buss, D. M., Malamuth, N. M. (Ur.). *Sex, power, and conflict* (179-230). Oxford University Press.
- Prentice, D. A., Miller, D. T. (1996). Pluralistic ignorance and the perpetuation of social norms by unwitting actors. In: M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. Vol. 28, 161-209. Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60238-5](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60238-5)
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. Sage Publications.
- Riger, S. (2000). *Transforming Psychology: Gender in Theory and Practice* (1st ed.). Oxford University Press.
- Rohner, R. P. (1984). Toward a conception of culture for cross-cultural psychology. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 15(2), 111-138. <https://doi.org/10.1177/0022002184015002002>
- Rosenthal, R. (1978). Combining results of independent studies. *Psychological Bulletin*. 85(1), 185-193. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.85.1.185>
- Shaheed, F. (2012). *Cultures, Traditions and Violence Against Women: Human Rights Challenges*. IWRAW.
- Sidanius, J., Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139175043>
- Sidanius, J., Pratto, F. (2012). Social dominance theory. U: Van Lange, P. A. M., Kruglanski, A. W., Higgins, E. T. (Ur.). *Handbook of theories of social psychology* (418-438). Sage Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446249222.n47>
- Staines, G. Tavis, C. , Jayaratne, T. E. (1974). The queen bee syndrome. *Psychology Today*. 7, 63-66.
- Steele, C. M. (1997). A threat in the air: How stereotypes shape intellectual identity and performance. *American Psychologist*. 52(6), 613-629. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.52.6.613>

Steele, C. M., Spencer, S. J., Aronson, J. (2002). Contending With Group Image: The Psychology of Stereotype and Social Identity Threat. *Advances in Experimental Social Psychology*. 34, 379-438.

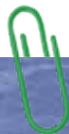
Strid, S., Meier-Arendt, D. (2020). Violence as system. *Journal of Social Medicine*. 97(2), 235-247.

Strid, S. (2021). *Addressing Gender-based Violence in Universities*. UniSAFE. <https://uni-safe-gbv.eu/blog/on-the-importance-of-addressing-gender-based-violence-in-universities-and-research-organisations/>

Terry, G., Hayfield, N. (2021). *Essentials of Thematic Analysis*. American Psychological Association.

Yuval-Davis, N. (2011). *The politics of belonging: Intersectional contestations*. Sage Publications.

Poglavlje 7

Jasmina Husanović

Izazovi interseksionalnosti u analizi rodne ravnopravnosti na univerzitetima: Lekcije UNIGEM istraživanja

U ovom tekstu kritički su sagledani rezultati UNIGEM istraživanja preduzetog krajem 2021. godine iz perspektive izazova interseksionalnosti kao mogućeg plodotvornog pristupa pri analizi rodne ravnopravnosti na visokoškolskim institucijama. U tekstu se prvo sagledavaju važni početni uvidi u vezi sa proučavanjem interseksionalnosti na razmeđima feminizma i kritičkog realizma generalno, da bi se potom prešlo na analizu empirijskih rezultata kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja. Glavni izazov u ovoj empirijskoj analizi bio je ne samo uočiti i analizirati prisutne pokazatelje isprepletenih oblika nejednakosti na univerzitetskim institucijama, te stavove i mišljenja o solidarnosti, nego i ono što je ostalo nevidljivo ili neprepoznato istraživanjem ili nije prisutno u datim odgovorima, a to je posebno pitanje klase. Kategorija klase, kao i različitih oblika solidarnosti u interseksionalnom ključu, treba da bude iscrpnije analizirana ako hoćemo da razmotrimo zadatak postizanja ravnopravnosti na visokoškolskim institucijama kroz interseksionalne leće. Generalni zaključak je da UNIGEM istraživanje otvara vrata narednim istraživanjima rodne (ne)ravnopravnosti koja će interseksionalnost kao konceptualni i metodološki okvir staviti u samo središte ovog važnog naučnog i društvenog poduhvata.

O interseksionalnosti, feminizmu i kritičkom realizmu

U društvenim i humanističkim naukama tokom poslednjih nekoliko decenija interseksionalnost je jedan od najizazovnijih interdisciplinarnih pristupa analizi višeslojnih učinaka društvenih struktura na pitanje jednakosti i ravnopravnosti u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu. Fokusira se na proučavanje načina na koji pripadnost višestrukim isključujućim društvenim kategorijama utiče na takva pitanja. Reč je ovde o konceptualizaciji kategorija različitosti/razlike kao što su rod, klasa, etnicitet, rasa, dob, invalidnost, religija, političko opredeljenje i slično, i to na višestepenoj osnovi, uzimajući u obzir faktore poput individualnog iskustva, društvenih praksi, institucija i ideologija, odnosno pozicioniranje ishoda takvih interakcija u smislu distribucije i alokacije moći (Hill Collins, 2019). Kao oblik društvene kritike koju je začeo crni feminizam u angloameričkom kontekstu, interseksionalnost je počela kao “znanje autsajdera” (Nash, 2011, 445-447) koje je moralo prevazići disciplinarne granice i postići institucionalni legitimitet, te je postepeno integrisana u širi feministički diskurs, dajući tako veliki doprinos feminističkoj nauci.

Rašireno je mišljenje da postoje važne tematske srodnosti i interesna zajedništva između feminističkih teorija i kritičkog realizma koje iziskuju konsolidaciju njihove međusobne saradnje (Dy, Martin i Marlow, 2019). Međutim, brojne debate pokazuju da još uvek postoji raskorak između feminističke teorije stajališta (*standpoint* teorija) i ontologije kritičkog realizma, uglavnom stoga što ova feministička teorija stavlja u prvi plan razliku, čime se stvara problem relacionalnosti u materijalnom smislu i što ju je teško integrisati u tradicionalni kritički realizam (Flatschart, 2017). Dijalektički kritički realizam dao je veliki doprinos shvatanju relacionalnosti (odnosnosti), ali mu manjka istoričnosti koju daje pitanje razlika i različitosti. Upravo ovo je bio predmet debate u raspravi o intersekcionalnosti u feminističkom novom materijalizmu (Flatschart, 2017, 284-285). Može da se zaključi da je nepostojanje jakih veza između kritičkog realizma i feminističke teorije prilično nezadovoljavajuće s obzirom na to koliko jedno drugo mogu obogatiti i unaprediti.

Važno je stoga i ovde se kratko osvrnuti na pitanje razlike i različitosti kao osnovne problematike feminizma, odnosno razmotriti pitanje same materijalnosti koja je izričiti fokus feminističke teorije stajališta i osnova mnogih savremenih feminističkih diskusija (Dy, Martin i Marlow, 2019). Upravo ovde nailazimo na problem, jer mnogi pristupi unutar kritičkog realizma razliku smatraju za epistemološku i neutralnu kategoriju, te joj time niječu materijalnost, odnosno previđaju činjenicu da je razlika povezana sa pitanjem relacionalnosti i njene istorijske materijalnosti (Flatschart, 2017, 288-290). Mada dijalektički kritički realizam čini dosta u smislu shvatanja relacionalnosti razlike, on njenu materijalnost nedovoljno dovodi u vezu sa materijalnošću iskustva (npr. iskustva raznih aktera u polju visokog obrazovanja, u našem slučaju) na način kako to zahtevaju ciljevi feminističke teorije i politike. Iz toga sledi da tema materijalnosti, razlike i relacionalnosti kada je u pitanju rodna ravnopravnost mora da se sagleda iz perspektive teorija intersekcionalnosti i novog materijalizma, te iz perspektive kritičkog realizma, jer jedno drugo nadopunjuju (Flatschart, 2017).

Intersekcionalnost i rodna ravnopravnost u praksi: Interpretacija kvantitativnih i kvalitativnih rezultata UNIGEM istraživanja

Kakve lekcije o intersekcionalnosti i rodnoj ravnopravnosti možemo da polučimo iz prakse univerziteta u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, onako kako je to sagledano kroz UNIGEM istraživanje? Ovo nije lak zadatak jer pri osmišljavanju upitnika za ankete i intervjuje parametri vezani za intersekcionalnost nisu integrisani u sve aspekte pitanja, nego su pridodati u manjem obimu kroz pitanja vezana za osobe sa invaliditetom, etničke manjine i LGBT populaciju. Što je najvažnije, klasa kao kategorija analize nije uzeta u obzir, o čemu će biti više reči u trećem tematskom odeljku ovog teksta.

U Tabeli 1. vidimo kroz koje je teme i podteme tretirana intersekcionalnost u upitnicima za intervju i ankete.

Tabela 1. Intersekcionalni pristup u temama i podtemama u upitnicima za intervju i ankete

Važnost raznih oblika inkluzivnosti kada je u pitanju rodna ravnopravnost	• Izloženost osoba sa invaliditetom i poteškoćama raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja • Prilagođenost nastavnih i naučnih sadržaja i univerzitetskih infrastrukture osobama sa invaliditetom i poteškoćama (npr. literatura, univerzitetske laboratorije, kabineti, liftovi, rampe, hodalice, toaleti) • Izloženost osoba iz etničkih, nacionalnih i drugih manjina raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja • Izloženost osoba iz LGBTIQ+ populacije raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja
Važnost solidarnosti svih aktera i zajedničkog delovanja (bez obzira na rod/pol i druge oblike identiteta) na pitanjima rodne ravnopravnosti	• Važnost podrške muškaraca ravnopravnosti žena • Važnost zajedničkog delovanja muškaraca i žena • Važnost zajedničkog delovanja sa LGBTIQ+ populacijom • Važnost zajedničkog delovanja studentske populacije i nastavnog osoblja na pitanjima rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja • Institucionalni saveznici u borbi za rodnu ravnopravnost i protiv rodno zasnovanog nasilja • Javna podrška i javno delovanje spram rodne ravnopravnosti

Drugim rečima, kada govorimo o intersekcionalnosti vezano za univerzitete i postojanje rodne (ne)ravnopravnosti u njihovoj praksi, onda se ona odnosi na teoretski okvir koji ispituje kako visokoškolske institucije upravljaju, brinu se, uključuju i isključuju subjekte, prakse i odnose na složene načine koji paralelno proizvode i prednosti i uskraćenosti, te kako ih u tom smislu doživljavamo. Jednostavnije rečeno: ko je u odnosima moći u povoljnijem ili nepovoljnijem položaju, zašto i kako? Ovde mogu da budu u fokusu razni aspekti visokoškolskog konteksta, mogu da se koriste razne metodologije i putevi proizvodnje znanja. Najbitnije je koji su vektori identiteta/identifikacije uzeti u obzir. U UNIGEM istraživanju, kao i u većini drugih istraživanja o intersekcionalnosti u visokom školstvu, primarni identitet je onaj rodni, a druge dimenzije razlike i različitosti su uzimane kako bi se dobile intersekcionalne pozicije. Pored razlike između muškaraca i žena, uzete su u obzir i razlike u poziciji aktera unutar visokoškolskog sistema, gde imamo tri kategorije – nastavno osoblje, administrativno osoblje i studentsku populaciju. Najbitnije je to da je korišćen etnografski pristup kroz dubinske intervju, što je omogućilo da se operisanje višestrukih sistema prednosti i hendikepa analizira kroz akademsku participaciju koja je prožeta posebnim i specifičnim društvenim i ličnim aspektima iskustva unutar univerziteta.

Intersekcionalnost time postavlja izazov dominantnom instrumentalnom viđenju visokog obrazovanja kada se sagledaju presecajući sistemi nejednakosti koja ima velikog učinka na učešće i ishode akademskog procesa i za studente i studentkinje i za akademsko osoblje. Vidimo to i iz anketa i iz intervjuja poređenjem različitih rezultata za muškarce i žene, te različitih kategorija ispitanika (nastavno osoblje, administrativno osoblje i studentska populacija) kada su odgovarali na upite vezano za tematske i podtematske oblasti koje su direktno ciljale na dobijanje svojevrsne intersekcionalne dimenzije u odgovorima kroz fokus na *inkluzivnost* i *solidarnost*.

Uvidi intersekcionalnog pristupa rezultatima ankete koji su ispitivali teme inkluzivnosti, ranjivosti i solidarnosti

U anketama je akcenat bio na temi izloženosti različitih grupacija rodno zasnovanom nasilju i stavovima ispitanika i ispitanica prema tome. Sledi pregled dobijenih rezultata sa kratkim komentarima. U pitanju su stepeni slaganja sa dole navedenom izdvojenom tvrdnjom u kojoj je prisutna dimenzija intersekcionalnog razumevanja nasilja i diskriminacije u zavisnosti od višestrukih identiteta:

TVRDNJA:

Nasilje i diskriminaciju na osnovu pola više trpe osobe koje su pripadnici/e manjina kao npr. romska populacija, osobe sa invaliditetom, osobe sa poteškoćama u razvoju i učenju, religijske i etničke manjine i LGBTQIA+ osobe.

Tabela 2. Stepen slaganja ispitanika/ca sa tvrdnjom – pregled odgovora prema polu ispitanika/ca

Stepen slaganja sa tvrdnjom	Pol ispitanika/ce			
	M	Ž	Drugo	Svi/e
	%	%	%	%
U potpunosti se slažem	34,8	43,0	41,7	40,8
Delimično se slažem	28,0	31,0	8,3	30,2
Neodlučan/na sam	15,3	11,0	33,3	12,2
Delimično se ne slažem	9,3	7,7	0,0	8,1
U potpunosti se ne slažem	12,5	7,3	16,7	8,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabela 3. Stepen slaganja ispitanika/ca sa tvrdnjom – analiza odgovora prema kategoriji ispitanika/ca

Stepen slaganja sa tvrdnjom	Kategorija ispitanika/ca			
	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Admin. osoblje	Svi/e
	%	%	%	%
U potpunosti se slažem	44,6	33,9	32,7	40,8
Delimično se slažem	28,6	32,6	34,9	30,2
Neodlučan/na sam	11,2	15,1	10,1	12,2
Delimično se ne slažem	7,6	9,0	9,4	8,1
U potpunosti se ne slažem	7,9	9,3	12,9	8,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Primetno je iz Tabele 2. da žene u odnosu na muškarce imaju ponešto veći stepen slaganja i eksplicitnije stavove o izloženosti manjina rodno zasnovanom nasilju, a iz Tabele 3. da je isti slučaj sa studentima i studentkinjama, u odnosu na nastavno i administrativno osoblje. Drugim rečima, kada je intersekcionalna os utemeljena na pripadnosti određenom segmentu univerzitetske zajednice (studentsku populaciju u odnosu na nastavno osoblje u odnosu na administrativno osoblje), nema razlika u odgovorima vezano za nasilje prema intersekcionalno shvaćenim različitim grupacijama (romska populacija, osobe sa invaliditetom, osobe sa poteškoćama u razvoju i učenju, religijske i etničke manjine i LGBTIQ+ osobe).

Međutim, ako pogledamo rezultate unutar studentske populacije, sa razlikovanjem ispitanih po polu, u Tabeli 4. vidimo da je značajno veći procenat studentkinja koje se visoko slažu sa tvrdnjom da nasilje i diskriminaciju na osnovu pola više trpe pripadnice/i manjina poput romske populacije, osoba sa invaliditetom, osoba sa poteškoćama u razvoju i učenju, religijskih i etničkih manjina, kao i LGBTIQ+ osoba.

Tabela 4. Stepen slaganja studenata/kinja sa tvrdnjom – analiza odgovora prema polu

Stepen slaganja sa tvrdnjom	Pol ispitanih studenata/ica			
	M	Ž	Drugo	Svi/e
	%	%	%	%
U potpunosti se slažem	36,0	47,3	41,7	44,6
Delimično se slažem	26,0	29,6	8,3	28,6
Neodlučan/na sam	15,1	9,9	33,3	11,2
Delimično se ne slažem	9,2	7,1	0,0	7,6
U potpunosti se ne slažem	13,7	6,1	16,7	7,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Ovakvog razlikovanja nema unutar stavova ispitanika i ispitanica koji pripadaju nastavnom osoblju, odnosno administrativnom osoblju, čiji je stepen slaganja prilično međusobno iznivelisan, kao što vidimo u tabelama 5. i 6. Bilo bi vredno u narednim istraživanjima detaljnije propitati i analizirati zašto su upravo studentkinje te koje sa tvrdnjom o intersekcionalnosti nasilja i diskriminacije u društvu imaju najveći procenat slaganja.

Tabela 5. Stepen slaganja nastavnog osoblja sa tvrdnjom – analiza odgovora prema polu

Stepen slaganja sa tvrdnjom	Pol ispitanih u kategoriji nastavnog osoblja			
	M	Ž	Drugo	Svi/e
	%	%	%	%
U potpunosti se slažem	32,6	34,7	0,0	33,9
Delimično se slažem	30,7	33,6	0,0	32,6
Neodlučan/na sam	17,1	14,1	0,0	15,1
Delimično se ne slažem	9,6	8,7	0,0	9,0
U potpunosti se ne slažem	9,9	9,0	0,0	9,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabela 6. Stepen slaganja administrativnog osoblja sa tvrdnjom – analiza odgovora prema polu

Stepen slaganja sa tvrdnjom	Pol ispitanih u kategoriji administrativnog osoblja			
	M	Ž	Drugo	Svi/e
	%	%	%	%
U potpunosti se slažem	35,8	31,9	0,0	32,7
Delimično se slažem	31,3	35,9	0,0	34,9
Neodlučan/na sam	7,5	10,8	0,0	10,1
Delimično se ne slažem	9,0	9,6	0,0	9,4
U potpunosti se ne slažem	16,4	12,0	0,0	12,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Uvidi intersekcionalnog pristupa rezultatima kvalitativnog kodiranja dubinskih intervju sa ispitanicama i ispitanicima na teme inkluzivnosti, ranjivosti i solidarnosti

Na osnovu analize transkripata 133 intervju sa ispitanicama i ispitanicima iz svih kategorija urađenih kroz softver QDA Miner, dobijeni su sledeći rezultati vezano za intersekcionalnost sadržanu u pitanjima koja su tretirala pojmove solidarnosti i inkluzivnosti, kao i kontrastiranje sa problemom izloženosti rodno zasnovanom nasilju za različite grupacije.

Tabela 7. Frekvencija kodova vezanih za teme inkluzivnosti i solidarnosti u dubinskim intervjuima

Tema	133	Kodovi	Frekvencija kodova	% kodova od ukupnog broja kodova	% kodova od ukupnog broja kodova teme	Slučajevi	% slučajeva
Važnost raznih oblika inkluzivnosti kada je u pitanju rodna ravnopravnost	340	Izloženost osoba sa invaliditetom i poteškoćama raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja	75	1,1%	22,1%	57	43%
		Izloženost osoba iz etničkih, nacionalnih i drugih manjina raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja	7	0,1%	2,1%	5	4%
		Izloženost osoba iz LGBTIQ+ populacije raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja	118	1,8%	34,7%	71	53%
		Prilagođenost nastavnih i naučnih sadržaja i univerzitetskih infrastrukture osobama sa invaliditetom i poteškoćama	95	1,4%	27,9%	51	38%
		Neprilagođenost nastavnih i naučnih sadržaja i univerzitetskih struktura osobama sa invaliditetom i poteškoćama	12	0,2%	3,5%	10	8%
		Neprilagođenost i odustajanje sa fakulteta	3	0,0%	0,9%	3	2%
		Osobe iz LGBTIQ+ populacije nisu izložene raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja	9	0,1%	2,6%	6	5%
		Nema osoba sa invaliditetom i poteškoćama	5	0,1%	1,5%	5	4%
		Nema informacija o postojanju LGBTIQ+ osoba među koleg(inic)ama	16	0,2%	4,7%	14	11%
Važnost solidarnosti svih aktera i zajedničkog delovanja (bez obzira na rod/spol i druge oblike identiteta) na pitanjima rodne ravnopravnosti	208	Važnost podrške muškaraca rodnoj ravnopravnosti	93	1,4%	44,7%	78	59%
		Važnost zajedničkog delovanja muškaraca i žena	59	0,9%	28,4%	45	34%
		Važnost zajedničkog delovanja sa LGBTIQ+ populacijom	6	0,1%	2,9%	6	5%
		Institucionalni saveznici u borbi za rodnu ravnopravnost i protiv rodno zasnovanog nasilja	36	0,5%	17,3%	21	16%
		Važnost zajedničkog delovanja studentske populacije i nastavnog osoblja na pitanjima rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja	14	0,2%	6,7%	12	9%

Iz Tabele 7. evidentno je da su po frekvencijama najznačajniji sledeći faktori:

1. izloženost osoba iz LGBTIQ+ populacije raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja (navedena 118 puta u 71 intervjuu);
2. važnost podrške muškaraca rodnoj ravnopravnosti (navedena 93 puta u 78 intervjuu);
3. izloženost osoba sa invaliditetom i poteškoćama raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja (navedena 75 puta u 53 intervjuu);
4. važnost zajedničkog delovanja muškaraca i žena (navedena 59 puta u 45 intervjuu).

Kada gledamo na korelacije između partikularnih odgovora (na bazi Pirsonovog koeficijenta korelacije), mogu da se primete sledeća tri trenda. Kao prvo, stavovi da osobe iz LGBTIQ+ populacije nisu izložene raznim oblicima rodno zasnovanog nasilja korelišu sa: mišljenjem o rodu i rodno zasnovanom nasilju; prihvatljivosti ili odobravanju rodni stereotipa u vidu komplimenata; prihvatljivosti ili odobravanju korišćenja tela i seksualnosti za napredovanje u karijeri ili studiju; nepotrebnosti uvođenja i korišćenja rodno osetljivog jezika u komunikaciji i službenim dokumentima; nemanjem kontakta ili saznanja o problemima osoba sa invaliditetom i poteškoćama.

Kao drugo, stavovi o važnosti podrške muškaraca ravnopravnosti žena, kao i stavovi o važnosti zajedničkog delovanja muškaraca i žena značajno korelišu sa problemom i informisanosti i neinformisanosti o procedurama prevencije i procesiranja rodno zasnovanog nasilja; sa pitanjem ohrabrenosti za javni govor o rodnoj ravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetu; sa sumnjom i ohrabrenosti mlađeg nastavnog osoblja za javni govor o rodnoj neravnopravnosti i rodno zasnovanom nasilju na univerzitetu; sa činjenicom da imaju direktna ili indirektna saznanja o iskustvu rodno zasnovanog nasilja drugih osoba; sa osećajem ugroženosti, nesigurnosti, poniženosti, nelagode, straha, ranjivosti; sa pitanjem (ne)prihvatljivosti i osude ili odobravanja seksističkog, mizoginog i homofobnog humora; sa postojanjem pozitivnog uticaja kulture, religije i tradicije na shvatanja i prihvatanja rodni uloga i rodno zasnovanog nasilja; sa neprisutnošću rodni tema u nastavnim planovima i programa i sa potrebom za njima; te sa važnošću korišćenja rodno osetljivog jezika u svakodnevnoj komunikaciji, nastavnom i naučnom procesu.

Kao treće, ispitanici/e koji smatraju da je važno zajedničko delovanje studentske populacije i nastavnog osoblja takođe smatraju velikim problemom stereotipe o ženama, kao i izloženost seksističkim šalama i vicevima, stereotipima o bračnom statusu, te stereotipima o rodno zasnovanom napredovanju. Oni takođe smatraju da su važni institucionalni saveznici u borbi za rodnu ravnopravnost i protiv rodno zasnovanog nasilja, naročito u vezi sa procedurama prijavljivanja slučajeva diskriminacije i nasilja.

Uvidi izvedeni iz relevantnih citata iz intervjua u kojima se pominju interseksionalne teme vezano za solidarnost

Kratko ćemo se osvrnuti i na politiku solidarnosti i jednakosti i način na koji je artikulirana u intervjuima. Nakon detaljnog iščitavanja intervjua u kojima se pominje solidarnost, i na osnovu činjenice da je važnost podrške muškaraca rodnoj ravnopravnosti navedena 93 puta u 78 intervjua, skoro dva puta češće od važnosti zajedničkog delovanja muškaraca i žena, koja je navedena 59 puta u 45 intervjua, postavlja se sledeće pitanje: Zašto je u tom omeru i tim intenzitetom istaknut stav da je podrška muškaraca presudna u borbi za rodnu ravnopravnost? Da li to možda indicira da je ono što je ili polurečeno ili neizrečeno upravo činjenica da postoji velika opasnost da bi borba za rodnu ravnopravnost na univerzitetima mogla da bude sabotirana, naročito ako dođe do situacije u kojoj se kroz manipulacije ili kroz fabrikovani osećaj ugroženosti i “stavljanja na tapet” određene grupe homogenizuju protiv potraživanja ravnopravnosti?

Kako kaže jedna ispitanica:

Pa iskreno da vam kažem, meni se taj sistem rodne ravnopravnosti na kom se samo govori o pravima žena uopšte ne dopada, ne mislim da je to vrlo produktivno, to znači da će muškarci da krenu u neki odbrambeni način, je li, djelovanja, što zapravo oni i rade. I, bila sam baš iznenađena, nedavno smo imali posjetu nekog visokog predstavnika koji se time bavi, koji je isto tako cijelo vrijeme govorio o pravima žena. Ono što ljudi, ljudi onda tu pogrešno shvataju, znači oduzimanje prava ženama je oduzimanje prava muškarcima istovremeno (...) mislim, ja lično smatram da se treba govoriti o tome ravnopravno, da bi se na taj način muškarci motivisali, da vide, jer oni sebe doživljavaju isključivo kao uzurpatora, je li, kao nekoga ko uzrokuje probleme ženama, uopšte ne vide da su i oni diskriminisani na određeni način, na jednak način kao i žene. (T5_Z_NO_BA)

Ističe se i zahtev za inicijativom i proaktivnim savezništvom od strane muškaraca:

Mislim da promjena nije uopće moguća ako nemamo ne samo aktivne saveznike, nego smatram da trebaju zaista i preuzeti inicijativu na sebe jer nismo, nismo u ovoj situaciji zbog nas kao žena već nažalost zbog, kao što sam rekla (...) patrijarhalnog društva i određenih, neću ih nazvati kolegama, nego osoba muškog spola i roda koje promiču takav, rodno uvjetovano nasilje, da skratim. (T59_Z_ST_HR)

Sa druge strane, pitanje solidarnosti navode i ispitanici u značajnom broju: A mislim da je važno jer i oni imaju sestre, majke, strine, ujne, sve su one pripadnice ženskog pola, je li tako? Tako da vjerujem da je jednaka odgovornost i muškaraca i žena da u tome učestvuju nezavisno od roda (T53_M_ST_CG). Pored ovakvog isticanja jednake odgovornosti, indicirana je i činjenica nužnosti, obaveze prihvatanja i posledičnog lakšeg ostvarivanja ravnopravnosti: Pa dobro, mislim, svakako će morati da se uključe da bi jelte prihvatili [smeh] to, ako, je li, ali ovaj, kako se zove, verovatno će to onda ići tako lakše, pretpostavljam, nemam pojma (T19_M_NO_SR).

Često se navodi i potreba za većom svesnošću muškaraca jer je pravo vreme za nadogradnju svesti o rodnoj ravnopravnosti kod svih:

Pa mislim da bi to bilo mnogo, mnogo bolje kad bi malo muškarci bili onako svjesniji. Mislim, evo, čast izuzecima, neki muškarci se stvarno trude da budu respektabilni, da poštuju svoje žene, svoje ženske kolege, odnosno kolegice, asistentice, evo ne znam ni ja, što se tiče nivoa univerziteta, fakulteta, sekretarice i, je li, svemu tome slično. Mislim da bi to bilo OK. Ali opet imamo taj patrijarhat u pozadini koji kaže: muškarac si, bit ćeš papučar ako budeš ženi nešto pomagao po kući, ako ti budeš nju, ne znam ni ja, veličao, ako ti budeš njoj... Mada ja evo vidim u neko posljednje vrijeme da je to sasvim OK i da ima više muškaraca koji pomažu ženama... Nekad je to bilo zaista nezamislivo.
(T104_M_AO_BA)

Svi ovi uvidi indiciraju da smo tek na početku takvih analiza rodne ravnopravnosti koje bi u prvi plan stavile odnos između agencnosti i privilegije kroz interseksionalnu analizu društvene pozicioniranosti ispitanika i ispitanica, uz kritičko-realistički potez između njihovog iskustva i strukturalne neravnopravnosti.

Lekcije i izazovi interseksionalnosti u budućim istraživanjima rodne ravnopravnosti na univerzitetu

Razmišljajući o mogućim budućim propitivanjima rodne ravnopravnosti na univerzitetima u regionu koja će se dublje pozabaviti interseksionalnošću i integrisati analizu klasne moći u univerzitetskom prostoru, vredi pomenuti moguću plodotvornu putanju takvih istraživanja koja bi imala svojevrstu burdijeansku dimenziju. Kritička promišljanja Pjera Burdijea o visokom obrazovanju (kao i obrazovanju uopšte), zasnovana na njegovoj logici prakse i razradi kategorija moći, kapitala, habitusa i polja, važna su inspiracija i putokaz u propitivanju univerzitetske sredine "iznutra", pri čemu je naročito važan njegov uvid koliko je začudno to što su naučnici čiji je zadatak proučavanje drugih ljudi daleko manje skloni proučavanju samih sebe, odnosno raznih modaliteta i funkcionisanja univerzitetskog života (Bourdieu, 1988). Univerziteti se često smatraju mestima progresivne misli, slobode i jednakosti, ali je unutar njih prisutan prilično konzervativan pristup analizi klasne pripadnosti stoga što naučnice/i ne žele ili se boje govoriti protiv sopstvene institucije jer osećaju odgovornost i lojalnost prema sistemu visokog obrazovanja. Naime, velika je verovatnoća da oni kojima je univerzitet dozvolio pristup u okruženje prividne meritokratije izbegavaju da govore protiv sistema u kojem su imali koristi od obrazovanja, karijere i iskustava koje inače drugačije ne bi mogli steći, odnosno preovlađuje osećaj zahvalnosti, odanosti i obaveze prema toj instituciji (Adkins i Skeggs, 2005). Samo mesto zaposlenja, kulturna i profesionalna putanja akademskog osoblja zavise i od njihovih ubeđenja i političkih stavova, pri čemu je njihov izbor mogućnosti univerzitetskog delovanja određen samim institucionalnim fokusom institucije u kojoj rade.

Osnovni Burdijeov uvid, kao i uvid teoretičara koji su njegov rad u polju visokog obrazovanja nadograđivali (Grenfell, 2014), jeste da još uvek postoji mit da je zasluga jednaka uspehu, da retko ima kritičkog odmaka prema pitanjima simboličke moći akademskog osoblja zasnovanim na klasi, rodu/polu, seksualnosti, naciji/etnijskoj, dobnoj grupi, političkim ubeđenjima, religijskoj pripadnosti i slično. U putanji karijere akademsko osoblje, a samim tim i njihovo delovanje na transformaciji sistema, uveliko je ograničeno ideološkim koordinatama prostora u kojem deluju, jer njihov akademski kapital ne proizlazi nužno iz kvaliteta rada, nego je rezultat drugih oblika kulturnog, simboličkog i društvenog kapitala u kojem naročito veliku ulogu imaju klasa, rod i dob (Heffernan, 2022). Iz ugla feminističke teorije, uz sve kritike koje se mogu uputiti burdijeanskim teorijama, Burdije je koristan zbog paralela između feminističkih pristupa epistemologiji i metodologiji, prema kojima su teoretski okviri i politički program uvek neodvojivi od društvenih odnosa (McCall, 1992, 2011).

Kako tvrdi Beverli Skegs (2004), posebna vrednost Burdijeove teorije je u tome što je omogućio feministkinjama da stave pitanje klase ponovo na feminističku agendu. Njegova analiza oblika kapitala pruža izlaz iz raznih teorija klase i klasne moći preterano fokusiranih na pitanja klasifikacija i odnosa eksploatacije, koje su se pokazale neplodonosnim za feminističku analizu (Skeggs, 2004, 19-20). Neki tradicionalni putevi klasne analize, kao i skoriji angažmani sa drugim oblicima razlika kao što su rasa, nacija i seksualnost, doveli su do dugog perioda zanemarivanja klase u feminističkoj teoriji na prelazu između 20. u 21. vek. Međutim, ovo je najmanje bio slučaj tamo gde se propitivala oblast obrazovanja i socijalne politike iz feminističkih perspektiva, gde su se feminističke teoretičarke i inspirisale Burdijeom i kritikovale njegov rad, reformulišući teoretske postavke na inovativan i eklektičan način (Fowler, 1997, McNay, 2002, Skeggs, 2004).

Analizirajući takve opuse koje su reformulisale i vredne Burdijeove uvide koje su nadogradile, možemo da kažemo da intersekcionalna analiza polja visokog obrazovanja koja navigira između feminističke teorije stajališta i kritičkog realizma treba da bude zasnovana na analizi moći u tri glavna pravca (Skeggs, 2004, 21):

- povezivanje objektivnih struktura sa subjektivnim iskustvom (nužnosti sa voljom, odnosno strukture sa agensnošću) u polju visokog obrazovanja;
- promišljanje različitih tipova vrednosti i mobilnosti u univerzitetskom prostoru koje je zasnovano na burdijeanskom metaforičkom modelu društvenog prostora u kojem pojedinci i grupe otelovljuju i sa sobom nose složene količine i kompozicije raznovrsnih oblika kapitala;
- metodološko akcentovanje pitanja refleksivnosti, kao preduslova za znanje, kako bismo preispitali pozicije iz kojih govorimo, što je u srži feminističkih kritika istraživačkih i obrazovnih agendi koje su zasnovane na reprodukciji maskuline dominacije.

Iz rezultata preduzetog UNIGEM istraživanja naročito je važno dublje propitati odnos agensnosti i privilegija kada intersekcionalno analiziramo različite oblike opresije, i to

na način koji nije fiksni i statičan. Razni naučni diskursi oko pitanja interseksionalnosti generalno obuhvataju toliko širok spektar filozofskih, metodoloških i praktičnih pozicija koje se značajno razlikuju u njihovom pristupu analizi učinaka raznih kategorija i mogućnosti takve analize. Iako se generalno smatra da interseksionalnost pomaže time što čini vidljivim različite uticaje višestrukih kategorija opresija, onda kada pristupimo njihovoj primenjenoj analizi, dolazi do metodološke i konceptualne nekonzistentnosti i problematičnosti u više pogleda (Flatschart, 2017). Jedan od tih je nepridavanje pažnje pitanjima agencnosti i privilegije, ili previše kruto i fiksirano shvatanje intersekcija različitih kategorija pripadanja i načina na koji utiču na društveno i individualno iskustvo (ne)ravnopravnosti (Nichols i Stahl, 2019). Zato je naročito koristan pristup koji ima fluidnije poimanje društvene i subjektne pozicionalnosti koja priznaje važnost interseksionalnog pristupa višestrukim identitetima, ali se takođe usredsređuje i na šire društvene lokacije i procese koji su specifični za određeno vreme, kontekst i skup značenja, odnosno koji su direktno locirani unutar društvenih hijerarhija i povezani sa distribucijom materijalnih i kulturnih resursa (Dy, Martin i Marlow, 2019).

Ovakav pristup pozicionalnosti artikulisala je Floya Anthias, za koju je interseksionalnost društveni proces praksi i aranžmana koji su osnova za određene forme pozicionalnosti i koji uključuju i razne mene i kontradikcije (Anthias, 2008). Ovo je pristup u kojem u vremenskom smislu pozicionalnost podrazumeva i trenutne ishode interseksionalnosti (bivanje) i njihov proces razvoja (nastajanje). Poput interseksionalnosti, pozicionalnost ima trenutne efekte, ali je takođe i dinamična i tiče se promenljivih društvenih i individualnih okolnosti. Međutim, pozicionalnost je bolji koncept ako želimo prepoznati i propitati potencijalne kontradikcije i artikulirati pitanja i agencnosti i privilegije, kao i potčinjavanja i štetnosti po pitanju rodne ravnopravnosti unutar društvenih institucija poput univerziteta. Upravo se ovde kritički realizam pokazuje kao važan korektiv za razne interseksionalne analize jer izbegava problem isuviše pozitivističke i hermeneutičke analize i jer pravi distinkciju između teorije i iskustva tretirajući ih kao analitički posebne kategorije i ciljajući na kauzalna pojašnjenja, a ne predviđanja (Dy, Martin i Marlow, 2019, 8). Takođe, višestruke kategorije diskriminacije se posmatraju kao međusobno konstituirajuće, pri čemu fluidna priroda intersekcija i kategorija rasvetljava spone između makro i mikro dešavanja po pitanju identiteta, agencnosti te strukturalno istrajnih i emergentnih društvenih značenja i uslova kada je reč o dominaciji i nejednakosti (Dy, Martin i Marlow, 2019, 15).

UNIGEM istraživanje trasiralo je put ka budućim analizama struktura dominacije i odnosa moći čiji su rezultat različiti oblici neravnopravnosti u prostoru visokog obrazovanja, kao i njihove međusobne povezanosti i reprodukcije. Ono što je izazov pred nama jeste primeniti uvide savremenih debata o konceptualnim alatima pri analizi interseksionalne kompleksnosti koju zatičemo u univerzitetskom okruženju kada je u pitanju rodna ravnopravnost. Takvi alati moraju da budu zasnovani u uvidima recentnih epistemoloških i metodoloških debata o interseksionalnosti, kako bismo produktivno analizirale presecajuće momente raznih društvenih kategorija neravnopravnosti sa svim njihovim istrajnim društvenim značenjima, te tako propitale šire strukturalne

nejednakosti kroz dinamične procese pozicionalnosti i agensnosti u polju univerziteta. Korišćenjem oruđa kritičkog realizma i dijalektičkog materijalističkog feminizma zado-
bijamo priliku da intersekcionalnu teoriju odvedemo izvan pukih diskusija o identitetu
prema stvarnom cilju i intersekcionalnih i kritičko-realističkih pristupa, a to je svrgava-
nje struktura društvenog potčinjavanja u smeru emancipacije kada je u pitanju rodna
jednakost u akademskim odnosima i okruženjima.

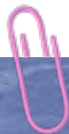

Literatura

- Adkins, L. i Skeggs, B. (Ur.). (2005). *Feminism After Bourdieu*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Anthias, F. (2008). Thinking Through the Lens of Translocational Positionality: An Intersectionality Frame for Understanding Identity and Belonging. *Translocations: Migration and Social Change*. 4 (1), 5-20. <https://repository.uel.ac.uk/download/dc56b48c783cc329d81a-ef8b2390a4a8871b0fc19166434dc4bd98c8205bbebc/121028/Vol_4_Issue_1_Floya_Ant-hias.pdf> (Pristupljeno 17. 4. 2022)
- Bourdieu, P. (1988). *Homo Academicus*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Cho, S., Williams Crenshaw, K. i McCall, L. (2013). Toward a Field of Intersectionality Studies: Theory, Applications, and Praxis. *Signs. Journal of Women, Culture and Society*. 38 (4), 785-810.
- Dy, A. M., Martin, L. i Marlow, S. (2019). Developing a Critical Realist Positional Approach to Intersectionality. *Figshare* <<https://hdl.handle.net/2134/19415>> (Pristupljeno 15. 4. 2022)
- Flatschart, E. (2017). Feminist Standpoints and Critical Realism. The Contested Materiality of Difference in Intersectionality and New Materialism. *Journal of Critical Realism*. 16 (3), 284-302.
- Fowler, B. (1997). *Pierre Bourdieu and Cultural Theory: Critical Investigations*. London: Sage.
- Grenfell, M.J. (Ur.). (2014). *Pierre Bourdieu: Key Concepts*. London: Routledge.
- Heffernan, B. (2022). *Bourdieu and Higher Education. Life in the Modern University*. Singapore and New York: Springer.
- Hill Collins, P. (2019). *Intersectionality as Critical Social Theory*. Durham, NC: Duke University Press.
- McCall, L. (1992). Does Gender Fit? Bourdieu, Feminism and Conceptions of Social Order. *Theory and Society*. 21, 837–867.
- McCall, L. (2005). The Complexity of Intersectionality. *Signs. Journal of Women, Culture and Society*. 30 (3), 1771–1800.
- McNay, L. (1999). Gender, Habitus and the Field: Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity. *Theory, Culture and Society*. 16(1): 175–193.
- McNay, L. (2000). *Gender and Agency: Reconfiguring the Subject in Feminist and Social Theory*. Cambridge: Polity.
- Nash, J. (2008). Re-Thinking Intersectionality. *Feminist Review*. 89, 1-15.
- Nash, J. (2011). “Home Truths” on Intersectionality. *Yale Journal of Law and Feminism*. 23 (1), 445-470.
- Nichols, S. i Stahl, G. (2019). Intersectionality in higher education research: a systematic literature review. *Higher Education Research & Development*. 38 (6), 1255-1268.

- Riley, D. (2017). Bourdieu's Class Theory. Academic as Revolutionary. *Catalyst*, 1 (2), <https://catalyst-journal.com/2017/11/bourdieu-class-theory-riley>. (Pristupljeno 17. 4. 2022)
- Skeggs, B. (2004). Context and Background: Pierre Bourdieu's Analysis of Class, Gender and Sexuality. *The Sociological Review*. 52 (2), 19-33.

Poglavlje 8

Vesna Bratovčić

Rod, invalidnost i intersekcionalnost

Uvod

Odnos prema invalidnosti i osobama sa invaliditetom menjao se kroz različite društvene epohe i još uvek se menja. Dok je biološka osnova različitih vrsta invaliditeta konstantna, socio-kulturne promene i percepcija osoba sa invaliditetom uveliko se razlikuju od vremena plemenskih zajednica i odnosa uništavanja radi preživljavanja zajednice, preko srednjeg veka i milosrđa baziranog na religijskim dogmama o pomaganju drugima, medicinskog odnosa usmerenog na lečenje i “popravljanje” invalidnosti radi uklapanja u “normalno” društvo te socijalnog pristupa, koji fokus prebacuje na prepreke u društvu kao izvor nejednakih mogućnosti i diskriminacije osoba sa invaliditetom, do danas, kada je na snazi model ljudskih prava. Druga polovina 20. veka je i doba stvaranja različitih pokreta, pa tako i pokreta za prava osoba sa invaliditetom, usmerenog ka aktivnom uključivanju ove populacije u procese donošenja odluka. Međunarodna klasifikacija funkcioniranja, aktivnosti i zdravlja (MKF, 2001) integrisala je medicinski i socijalni pristup invaliditetu. Ona nudi sveobuhvatan pogled na invalidnost i artikuliše je kao zdravstveno stanje koje dovodi do raznih oštećenja, koja pak dovode do ograničenja aktivnosti i učestvovanja u određenim društvenim kontekstima (Mitra, 2006). Zasniva se na biopsihosocijalnom modelu, koji je svojevrsna kritika jednodimenzionalnosti medicinskog i socijalnog modela. U okviru ovog modela integrišu se organska definicija, psihološke komponente ličnosti, njeno psihičko funkcionisanje i psihološka dobrobit, kao i socijalna dimenzija (fizičke barijere u okruženju, socijalni stavovi i pravne regulative) (Nikolić, 2018).

Za promenu paradigme u stajalištima i postupanju prema osobama sa invaliditetom – od toga da ih vidimo kao objekte milosrđa, prema tome da ih vidimo kao pojedince sa ljudskim pravima – ključnu ulogu ima UN-ova Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (UN, 2006) (u daljem tekstu: Konvencija). Pritisak za izradu Konvencije došao je iz pokreta zajednica osoba sa invaliditetom, organizovanim u neformalnu mrežu poznatu kao Međunarodni pokret osoba sa invaliditetom (International Disability Caucus, IDC). IDC je bio aktivno uključen u celi proces izrade Konvencije. Konvencija je instrument koji podrazumeva zaštitu punog i učinkovitog uživanja ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Iako ne stvara nikakva nova prava, svakako dodaje skup novih značajki koje je čine riznicom ne samo za osobe sa invaliditetom već i za ljudska prava uopšte, te pokriva ključna područja, kao što su: pristupačnost, lična pokretljivost,

zdravlje, obrazovanje, zapošljavanje, rehabilitacija i rehabilitacija, učešće u političkom životu, jednakost i nediskriminacija osoba sa invaliditetom. Višestruka diskriminacija i ranjivost žena sa invaliditetom, sa jedne strane, i njihova nedovoljna vidljivost i uključenost u dokumente o ljudskim pravima (UN, 1948) i pravima žena (UN, 1979) razlozi su zašto je IDC žestoko insistirao na samostalnoj odredbi o ženama sa invaliditetom u okviru UN-ove Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, uz posebno pozivanje na žene sa invaliditetom u celom tekstu Konvencije, gde god je to prikladno.

Tako Konvencija posebno upućuje na žene sa invaliditetom u članu 6:

1. *Države potpisnice priznaju da su žene i djevojčice s invaliditetom izložene višestrukoj diskriminaciji i u tom smislu preduzet će mjere radi osiguravanja punog i ravnopravnog uživanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda od strane žena i djevojčica s invaliditetom.*
2. *Države potpisnice preduzet će sve odgovarajuće mjere kako bi osigurale pun razvoj, napredak i osnaživanje žena, radi garantiranja vršenja i uživanja njihovih ljudskih prava i osnovnih sloboda iz ove Konvencije.*

UN-ova Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, pored člana 6, posebno upućuje na djevojčice i žene sa invaliditetom u Preambuli, i to u tački (o); u članu 3. *Opća načela*, tački (g); u članu 16. *Sloboda od eksploatacije, nasilja i zlostavljanja*, stavovima 1, 2, 4 i 5; u članu 25. *Zdravstvena zaštita* i u članu 28. *Adekvatan životni standard i socijalna zaštita*, stavu 2, tački (b).

Radi ostvarivanja svih zacrtanih funkcija, Konvencija u članu 34, stavu 4, definiše uspostavljanje Komiteta za prava osoba sa invaliditetom, vodeći računa o, pored ostalog, izbalansiranoj rodnoj zastupljenosti.

Diskriminacija i nasilje na osnovu pola nad osobama sa invaliditetom u području visokog obrazovanja

Rezultati kvantitativnog istraživanja u okviru projekta UNIGEM (University and Gender Mainstreaming), sa ciljem ispitivanja diskriminacije i nasilja u odnosu na pol kod pripadnika/ca manjina, u koje spadaju i osobe sa invaliditetom, pokazali su da se većina ispitanika/ca iz sve tri grupe (studenti/kinje, nastavno i administrativno osoblje) potpuno slaže ili delimično slaže sa tvrdnjom: *Nasilje i diskriminaciju na osnovu pola više trpe osobe koje su pripadnici/e manjina kao npr. romska populacija, osobe sa invaliditetom, osobe sa poteškoćama u razvoju i učenju, religijske i etničke manjine i LGBTIQ+ osobe*. Međutim, kako se tvrdnja odnosi i na druge pripadnike/ce manjinskih grupa, ona ne razjašnjava dovoljno precizno stavove ispitanika/ca prema rodnoj diskriminaciji osoba sa invaliditetom.

Kvalitativni deo istraživanja ukazuje na to da ispitanici/e imaju veoma oskudno lično i profesionalno iskustvo sa osobama sa invaliditetom. Navode da je broj studenata i studentkinja sa invaliditetom jako mali, a da je taj broj među zaposlenim osobljem

gotovo zanemariv.

Pa vrlo mali procenat, bar govoreći o fakultetu. Imamo osoba koje rade, a koje imaju nekih poteškoća sa invaliditetom. To je vrlo, vrlo mali procenat. Možda ispod 1% čak. (T160_M_NO_SR)

Mislim da nije rasprostranjeno i nemamo neki veliki broj. Mislim, to su stvarno mali brojevi. (T159_M_AO_SR)

Broj studenata i studentkinja sa invaliditetom u visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini generalno je veoma nizak. Istraživanje EUROSTUDENT V, u okviru TEMPUS projekta "Ka održivom i jednakopravnom finansiranju visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji", u akademskoj 2013/14. godini pokazalo je da od ukupnog broja ispitanih studenata/kinja iz Federacije Bosne i Hercegovine (3593), 8,8% njih ima neku vrstu oštećenja, a u Republici Srpskoj od 1375 ispitanih studenata/kinja, 6,6% njih ima neku vrstu oštećenja (Jovanović i Čekić Marković, 2016; Jokić i Čekić Marković, 2016). Ovo istraživanje nije uključilo rodnu dimenziju (kada su u pitanju studenti/kinje sa invaliditetom), tako da udeo studentkinja sa invaliditetom u navedenim rezultatima istraživanja nije poznat. Istraživanja u svetu pokazuju da su žene sa invaliditetom češće nepismene i generalno imaju veoma nisku stopu školovanja. Prema studiji "Human development report" (UN, 1998), globalna stopa pismenosti za odrasle osobe sa invaliditetom je samo 3%, a za žene sa invaliditetom ona iznosi 1%. Devojčice sa invaliditetom su višestruko diskriminisane u oblasti obrazovanja. One su suočene sa izazovima koje i druge mlade žene moraju savladati, kao što su društvene vrednosti koje ohrabruju devojčice da odustanu od školovanja jer je njihovo obrazovanje nepotrebno. Dodatne barijere koje su vezane za invalidnost su nepristupačni školski objekti i kupatila i nedovoljno obučeni nastavnici, koji često odražavaju predrasude i niska očekivanja društva za devojčice sa invaliditetom. To znači da su one često zanemarene i obeshrabrene u učionici i obrazovnom procesu. Devojčice sa invaliditetom imaju manje pristupa asistivnoj tehnologiji i rehabilitaciji. Sramota oko invaliditeta ponekad dovodi do toga da se devojčice skrivaju kod kuće. U nekim područjima nisu sve ni registrovane po rođenju, što onemogućava njihov upis u školu. Očekivanja porodice od njih su još niža, a ulaganje u njihovo obrazovanje često se smatra rasipničkim i bespotrebim. Ako su finansijska sredstva ograničena, obrazovanje dečaka sa invaliditetom je u velikoj meri prioritet, jer se od muškaraca češće očekuje da rade i obezbeđuju prihod u budućnosti, bez obzira na invaliditet.

Na pitanje: *Kada ste bili devojčica, šta ste hteli postati?* u intervjuu sprovedenom u okviru kampanje "16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja", koju je podržao projekat "University and Gender Mainstreaming (UNIGEM)", ispitanica A. G. je odgovorila:

Bit ću brutalno iskrena i priznati da kao djevojčica nisam imala nikakva očekivanja od sebe.

Pored manjka iskustva u kontaktima sa studentima i studentkinjama sa invaliditetom, ispitanici/e obuhvaćeni kvalitativnim istraživanjem u okviru projekta UNIGEM nemaju

saznanja ili lično iskustvo vezano za rodnu diskriminaciju i nasilje nad osobama sa invaliditetom na visokoškolskim ustanovama. Iskustva i lični stavovi vezani za diskriminaciju ovih osoba odnose se na njihovu invalidnost i najviše se tiču neprilagođenosti prostora i uslova za studiranje.

Pa mislim da nisu više u nasilju, nego možda nemogućnosti, nemanja ovih pomagala kako bi mogli da dođu do određenih odredišta, ali što se tiče same neravnopravnosti, mislim da ne. Znači nedostatak rampi, liftova i ostalih stvari. (T160_M_NO_SR)

Pa poznajem osobu sa invaliditetom koja je, koji su studenti i studentkinje na našem fakultetu, a, mislim da u smislu rodno zasnovanog nasilja nijesam primijetila niti jedan slučaj među njima. A sad, ja mogu govoriti o oblicima mogućeg nasilja ili moguće neke diskriminacije spram toga što su u pitanju osobe sa invaliditetom, ali u smislu toga da su one muškarac sa invaliditetom ili žena sa invaliditetom, zaista ne. (T150_Ž_ST.CG)

Znam vrlo malo osoba generalno koje su, mislim da je za početak veliki problem našeg fakulteta što je sam prilaz fakultetu poprilično otežan osobama u kolicima za početak, pošto rampe nisu dovoljno dobre, zapravo su pod nagibom, uglom koji nije toliko prilagođen kolicima. Kretanje po fakultetu nije toliko problem, postoje liftovi, rampe unutar zgrade gde je potrebno, ali sam pristup zgradi je poprilično otežan. Za početak mislim da je to najveći problem studenata, studentkinja sa nekim oblikom invaliditeta, da, po inerciji su u nepovoljnijem položaju. Sad konkretno verujem da jeste, da postoji ono višestruke marginalizacije i da postoji rodno zasnovano nasilje i osoba s invaliditetom i teškoćom u razvoju. Žao mi je kad ostaju opet nevidljivi na fakultetu, ne samo na ovom. Za neke druge fakultete znam da imaju veći broj osoba s invaliditetom, poput defektološkog koji prirodno gravitira ka tome. Mislim, i sama struka je takva, otvorenija svakako još, ali i oni imaju slične probleme pristupa fakultetu tako da, mislim da da, svakako jesu u nepovoljnijem položaju. Bilo kakav manjinski identitet je učinio potencijalnom žrtvom. (T145_M_ST_SR)

Rezultati istraživanja EUROSTUDENT V, kojim su obuhvaćeni studenti/kinje sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, pokazuju da 70% studenata/kinja sa nekim oblikom oštećenja vidi svoje oštećenje kao malu prepreku za studiranje, 17,7% smatra da je to srednja prepreka, a 12,2% velika prepreka. U Republici Srpskoj najveći broj studenata/kinja sa nekim oblikom oštećenja (80,19%) vidi svoje oštećenje kao malu ili nikakvu prepreku za učenje, 15,18% kao srednju prepreku, a 4,63% kao veliku. Dobijene podatke treba ozbiljno razmotriti, jer osim što ovako veliki porocenat studenata/kinja svoje oštećenje ne vidi kao veliku prepreku, treba da se ima na umu da je vrlo verovatno i to da veliki broj onih sa značajnim oštećenjima nije ni započeo studij zbog nedostatka adekvatnih uslova. Takođe, postoje određene razlike u percepciji prepreka za učenje kod različitih vrsta oštećenja. Procena u kojoj meri njihov fakultet (institucija) omogućava učenje bez prepreka, a ne oštećenje kao takvo, pokazuje da većina ispitanih studenata/kinja u Federaciji Bosne i Hercegovine koji imaju

neku vrstu oštećenja (67,7%) i 50% studenata/kinja iz Republike Srpske smatra da je institucionalna podrška tokom studiranja mala (Jovanović i Čekić Marković, 2016; Jokić i Čekić Marković, 2016). Upravo su ove razlike u samopercepciji osoba sa invaliditetom i njihovoj percepciji podrške od strane društva kao determinante invaliditeta istaknute u definiciji UN-ove Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, prema kojoj invalidnost nastaje kao rezultat međudelovanja osoba sa oštećenjima i prepreka koje proizlaze iz njihove okoline, te iz prepreka koje postoje u okolini, a koje onemogućuju njihovo puno i delotvorno učestvovanje u društvu na izjednačenoj osnovi sa drugim ljudima. Mnogi studenti/kinje sa invaliditetom frustrirani su mnogobrojnim barijerama sa kojima su suočeni u procesu obrazovanja, kao što su: negativni stavovi, fizičke barijere, nedostatak odgovarajućih asistivnih pomagala, servisa i programa i fondova za njihovu podršku. Postojeći propisi u Bosni i Hercegovini nedvosmisleno zabranjuju sve vidove diskriminacije po osnovu invalidnosti naglašavajući pravo na obrazovanje pod jednakim uslovima. Teškoće na koje nailaze mladi sa invaliditetom u ostvarivanju prava na obrazovanje su loši prostorni i materijalni uslovi, nepristupačna sredstva javnog transporta, arhitektonsko-urbanističke i informacione barijere, neujednačena rasprostranjenost mreže ustanova, nedovoljno osposobljen stručni kadar, predrasude, kao i neprilagođeni udžbenici, literatura i didaktička pomagala. Institucije obrazovanja u većini slučajeva ne planiraju sredstva neophodna za sprovođenje programa inkluzivnog obrazovanja za mlade sa invaliditetom. U toku samog procesa obrazovanja nastavnog osoblja ne postoje predmeti koji ih pripremaju za rad sa mladima sa invaliditetom. Nepristupačno i neodgovarajuće obrazovanje isključuje većinu osoba sa invaliditetom, čime su njihov razvoj i osposobljavanje za život i rad umanjeni ili onemogućeni.

Iako se iz intervjuja može videti da su, na većini univerziteta, nastavno osoblje i studenti/kinje spremni pružiti podršku studentima i studentkinjama sa invaliditetom na individualnom nivou, čini se da, umesto razumnog prilagođavanja i obezbeđivanja jednakih mogućnosti za učenje i učešće, osobama sa invaliditetom često se daju olakšice koje više naginju ka milosrđu i sažaljenju nego jednakopravnosti u visokom obrazovanju. Ovakvi postupci, sa jedne strane, dodatno podstiču predrasude i stereotipe prema ovoj populaciji od strane osoba bez invaliditeta, a sa druge strane podstiču potrebu kod osoba sa invaliditetom da ulažu više truda od svojih vršnjaka bez invaliditeta kako bi pokazali da su jednako vredni.

Evo, na primjer, računovodstvo, koje je težak predmet na našem fakultetu, i finansijsko računovodstvo, njoj je profesor izašao u susret i doveo je sa sobom u kabinet i ostavio je da radi koliko god joj je vremena bilo potrebno. Za usmeni isto tako. Rekao je, evo banalno: "Izaberi neko lagano pitanje. Izaberi pitanje koje god ti hoćeš." Kaže: "Ja sam namjerno izabrala najteže." I on je rekao: "Uh, draga." Tako baš, a kaže, najteže je pitanje. Tako da, barem što se nje tiče, ona je baš uživala ovdje i svi smo je voljeli, evo i dan-danas je volimo, i dan-danas sam sa njom u kontaktu. Ona je završila i prvi i drugi ciklus studija. Upravo tako, u kolicima. (T8_BA_ST_BIH)

Termin “pozitivna diskriminacija” odnosi se na norme i mere koje su usmerene na obezbeđenje jednakih mogućnosti, jednakih šansi osobama sa invaliditetom i cilj im je da nadoknade umanjene mogućnosti koje uzrokuje invaliditet. U praksi, međutim, nedostatak suštinske institucionalne podrške, nepostojanje razumnog prilagođavanja i neinformisanost nastavnog i administrativnog osoblja, kao i studenata/kinja bez invaliditeta, neosnaženost i niska odgovornost samih osoba sa invaliditetom dovode do problema sa pozitivnom diskriminacijom. Na primer, popuštanje osobama sa invaliditetom zbog njihovog invaliditeta rezultira povlasticama koje ne samo da nisu pozitivna diskriminacija nego su jasna manifestacija još uvek jako prisutnog modela milosrđa u pristupu osobama sa invaliditetom u bosanskohercegovačkom društvu, što ilustruju i sledeće tvrdnje intervjuisanih ispitanika/ca:

Ma ne bih ja to rekao ni pozitivna diskriminacija. To ustvari, mi smo kao merhametli, joj nemoj griješiti dušu, kao da ga obaraš, ne zna on. To nam se skoro svake godine dešava da imamo te situacije i dođu te osobe do četvrte godine i diplomiraju. (T5_M_NO_BIH)

Mislim da su osobe sa invaliditetom isključivo diskriminirane unutar mog kolektiva temeljem invaliditeta, a ne roda. Znači, ja sam isto nešto malo gledao, čini mi se da i oni ulaze malo u kategoriju tu, ali koliko mi se čini oni su više infantilizirani i smatrani nesposobnima i sve etikete, stereotipi, predrasude, stigme i diskriminacije koje postoje se primjenjuju. S time da je rezultat svega da je došlo do jednog monstruoznog porasta pozitivne diskriminacije koja je postala hiperpozitivna diskriminacija i koja nema veze sa pozitivnom diskriminacijom što bi trebalo biti. (T106_M_NO_HR)

Žene sa invaliditetom doživljavaju teška kršenja svojih ljudskih prava i višestruku diskriminaciju, zbog toga što su žene i osobe sa invaliditetom (UN Women, 2019). Nasilje nad ženama i devojčicama sa invaliditetom nije samo jedan vid rodno zasnovanog nasilja – to je intersekcionalna kategorija koja se bavi rodno zasnovanim nasiljem i nasiljem zasnovanim na invalidnosti. Spoj ova dva faktora rezultira izuzetno visokim rizikom od nasilja nad ženama sa invaliditetom (International Network of Women with Disabilities – INWWD, 2010). U osnovi ove višestruke diskriminacije nalaze se negativni stavovi o ženama upotpunjeni negativnim stavovima prema invaliditetu koji često presecaju kulture i nivoe društvenog razvoja. Žene i devojčice sa invaliditetom obično se stereotipiziraju kao bolesne, беспомоћне, detinjaste, zavisne, nekompetentne i aseksualne, što uvelike ograničava njihove izbore i mogućnosti (Rousso, 2003). Istovremeno, takvi stereotipi uglavnom ih, kod ispitanika/ca, isključuju kao moguće žrtve nasilja i diskriminacije po osnovu roda, što sugerise da bi takva ponašanja bila osuđena kao nemoralna i nespojiva sa “patrijarhalnim religijskim vaspitanjem” (zbog invaliditeta, odnosno implicirane aseksualnosti, bolesti i sl.) ili prosto neprirodna (jer su seksualnost i invalidnost nespojive kategorije).

Na pitanja vezana za saznanja o seksualnom iskorišćavanju devojaka sa invaliditetom, intervjuisani ispitanici/e navode sledeće:

Dobar dio ljudi koji rade na fakultetu su vjernici i da bi taj patrijarhalni religijski odnos proradio u nekom smislu osuđivanja, odbacivanja iz zajednice.
(T147_M_NO_BiH)

Predatorima, nažalost, nisu zanimljive takve osobe. Nažalost, ovo je ironično, je l' de. Nažalost, predatori traže drugačiji profil žena. Tako da, naravno, ima i toga. Ima sigurno. Mislim da toga, barem na mom fakultetu, sigurna sam da nema. Eto, za to sam sigurna da toga nema. Doduše nikad se ne bi trebalo biti ni u što siguran sto posto, ali, mislim da nema. Ne mogu stvarno, ja uopće ne mogu zamisliti da muškarci s kojima ja radim, evo, profesori najdirektnije rečeno, nije uopće riječ o patrijarhalnim muškarcima, nije, nije uopće riječ o ovim klasičnim muškarcima na kakve smo navikli i stvarno su ok. Ja maksimalno moram biti iskrena. Ima ih malo, pet-šest, to su pobožni, najčešće, pobožni ljudi, onako nekako u svom svijetu. Nisu stvarno ni nasilni ni bezobrazni.
(T18_Z_NO_BIH)

Feminističke naučnice usvojile su i proširile intersekcionalnost kao konceptualni okvir i analitičko sredstvo u proteklih nekoliko decenija kako bi se ispitala sukonstrukcija rase, roda i klase u oblikovanju individualnih, kolektivnih i strukturalnih uslova i naglasila "multidimenzionalnost" proživljenih iskustava pojedinaca i sistema ugnjetavanja koji ih oblikuju (Naples, Mauldin i Dillaway, 2019).

Invalidnost, međutim, dosledno nedostaje u većini savremenih intersekcionalnih studija. Istovremeno, i proučavanje fenomenologije invalidnosti neizostavno se oslanja na intersekcionalne perspektive, ali mali broj studija se sistematski bavi presekom roda i invaliditeta, odnosno refleksijom invalidnosti unutar roda i roda unutar invalidnosti.

I rod i invalidnost su tradicionalno viđeni kao proizvod biologije. Smatralo se da rod, kao rezultat biologije, određuje sve vrste društvenih ponašanja muškaraca i žena. Na sličan način se i invalidnost, kao proizvod biologije, vidi kao odrednica osoba sa invaliditetom i njihovih izbora i ponašanja. Feministkinje su 1970-ih godina pokušale razlikovati rod od pola (društveno od biološkog) kako bi se suprotstavile argumentu da su žene prirodno inferiorne i slabe. Tako su i teoretičari invaliditeta pokušali da razdvoje invalidnost od oštećenja (socijalnog od biološkog) (Meekosha, 2004).

Međutim, ni u proučavanju roda, niti u proučavanju invalidnosti više nije adekvatno odvajati društveno od biološkog na ovaj dihotomni način. Društvene dimenzije roda i invalidnosti mnogo su složenije i nijansirane.

Složenost intersekcionalnosti roda i invalidnosti možda najbolje ilustruje odgovor devojke sa invaliditetom S. S. na pitanje *Iz Vašeg iskustva, kako rod utiče na invaliditet ili obrnuto?*, iz intervjua u okviru kampanje "16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja", koju je podržao projekat "University and Gender Mainstreaming" (UNIGEM):

Ne mislim da je invaliditet taj koji utiče na rod, nego da su to tzv. standardi normalnosti fizičkih normi koji se konstantno nameću kroz medije i društvo.

Kao posljedicu imamo to da se kod žena sa invaliditetom često umanjuje njihov lični osjećaj ženstvenosti ili osjećaja maskuliniteta kod muškaraca. S druge strane, kada imate ženu sa invaliditetom, poput mene, koja svjesno iskače iz nekih okvira tipičnih ponašanja prihvatljivih za djevojke u smislu stila oblačenja i nekih preferencija, onda ćete često dobiti komentar: "Pa dobro, nosila bi i ti haljinu da možeš hodati." Pri tome niko ne dolazi na ideju da ja zapravo svojevrijedno mijenjam haljinu za leptir mašnu i pri tome ne mislim da sam manje žena. Ako se malo odmaknemo od tog body imagea, doći ćemo do tih nekih društvenih uloga koje se očekuju, odnosno koje su tipične za muškarce ili za žene, pa se tako od muškaraca očekuje da će doprinijeti porodici, a od žena da će se ostvariti u ulozi majke, koja je po ustaljenim stereotipnim razmišljanjima za žene s invaliditetom nedostupna ili čak zabranjena zona. Dakle, nedostatak sistemске podrške i nizak nivo osviještenosti društva nerijetko kod osoba s invaliditetom dovodi do narušavanja samoeфикаsnosti i osjećaja vlastite vrijednosti.

Zaključak

Brojni izveštaji istraživača i međunarodnih organizacija ukazuju na višestruku diskriminaciju osoba sa invaliditetom, a naročito žena i djevojčica sa invaliditetom, koje sa jedne strane determiniraju invalidnost, a sa druge strane pol i rodne uloge i društvena očekivanja. Rodno zasnovana diskriminacija i nasilje izazovi su visokog obrazovanja sa kojima se suočavaju i osobe sa invaliditetom i osobe bez invaliditeta. Dok se na visokoškolskim ustanovama svedoči o slučajevima rodno zasnovane diskriminacije i nasilja prema osobama, uglavnom ženama, bez invaliditeta, o ovoj temi vezano za osobe sa invaliditetom uopšte se ne raspravlja. Iako se priznaje mogućnost da su kao pripadnice manjinske grupe u većem riziku od ovakve vrste diskriminacije i nasilja, istovremeno se čini da se u opštoj populaciji ne percipiraju kao "tipične" i "poželjne mete" za seksualno nasilje i uznemiravanje. Sa druge strane, nizak nivo razvijenosti institucionalnih procedura za prevenciju, otkrivanje, prijavljivanje i sankcionisanje rodno zasnovane diskriminacije i nasilja obeshrabruje i osobe bez invaliditeta za javno istupanje vezano za iskustva ove vrste. Osobe sa invaliditetom, a naročito studenti/kinje, dodatno su ranjive jer se suočavaju sa svojevrsnom zavisnošću od individualne pomoći i podrške nastavnog osoblja, rukovodećeg osoblja i kolega/inica vezano za njihovu invalidnost s obzirom na to da nemaju zagarantovanu institucionalnu pristupačnost i mehanizme obezbjeđivanja jednakih mogućnosti u realizaciji svakodnevnih akademskih aktivnosti. UN-ova Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, odnosno istraživanja vezana za njenu implementaciju u nacionalna zakonodavstva, daje dobru osnovu za postavljanje istraživačkih pitanja i kreiranje instrumenata procene koji će na odgovarajući način istražiti pitanja vezana za ostvarivanje prava žena i djevojčica sa invaliditetom u svim društvenim kontekstima, u odnosu na vrstu i stepen invaliditeta u celom životnom kontinuumu. Ona, takođe, predviđa i obavezu podizanja

svesti društva o pravima osoba sa invaliditetom, ali i podizanja svesti samih osoba sa invaliditetom o njihovim pravima, koja su im Konvencijom i njenom implementacijom u nacionalna zakonodavstva zagantovana.

Zagovarajući jednakopravno i aktivno učešće osoba sa invaliditetom u društvu, interseksionalna istraživanja koja se fokusiraju na pitanja roda i invalidnosti moraju uključivati i same osobe sa invaliditetom u skladu sa krilaticom Međunarodnog pokreta osoba sa invaliditetom: “Ništa o nama bez nas.”

Literatura

International Network of Women with Disabilities (INWWD). (2010). Document on Violence against Women with Disabilities, 11.

Jokić, T., Čekić Marković, J. (Ur.). (2016). *Social Dimension of Studying in Bosnia and Herzegovina EUROSTUDENT V Report for Republika Srpska*. Beograd: Univerzitet u Beogradu. [http://www.cep.edu.rs/public/Eurostudent_-_Republika_Srpska_\(za_sajt\)1.pdf](http://www.cep.edu.rs/public/Eurostudent_-_Republika_Srpska_(za_sajt)1.pdf) (Preuzeto 20. 5. 2022)

Jovanović, V., Čekić Marković, J. (Ur.). (2016). *Social Dimension of Studying in Bosnia and Herzegovina – EUROSTUDENT V Report for the Federation of Bosnia and Herzegovina*. Beograd: Univerzitet u Beogradu. [http://www.cep.edu.rs/public/Eurostudent_-_Bosna_i_Hercegovina_\(za_sajt\)1.pdf](http://www.cep.edu.rs/public/Eurostudent_-_Bosna_i_Hercegovina_(za_sajt)1.pdf) (Preuzeto 20. 5. 2022)

Meekosha, H. (2004). Gender And Disability - Draft entry for the forthcoming Sage Encyclopedia of Disability. <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/meekosha-meekosha.pdf> (Preuzeto 10. 4. 2022)

Mirić, F. (2015). Jezik invalidnosti kao faktor diskriminacije osoba sa invaliditetom. *TEMIDA*. 113. DOI: 10.2298/TEM1501111M

Mitra, S. (2006). The Capability Approach and Disability. *Journal of Disability Policies Study*. 16(4), 236-247. <https://doi.org/10.1177/10442073060160040501>

Naples, N.N., Mauldin, L. i Dillaway, H. (2019). From The Guest Editors: Gender, Disability, and Intersectionality. *Gender & Society*. Vol 33 (1), 5–18 DOI: 10.1177/0891243218813

Nikolić, M. (2018). *Uvod u edukacijsko-rehabilitacijsku znanost*. Tuzla: IN SCAN d.o.o: 41.

Rousso, H. (2003). Education for All: a gender and disability perspective – “Paper commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2003/4, The Leap to Equality”. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000146931> (Preuzeto 10. 4. 2022)

Svjetska zdravstvena organizacija. (2001). *Međunarodna klasifikacija funkcionisanja, onesposobljenja i zdravlja (MKF)*. http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42407/9241545429_bos_lat.pdf;jsessionid=8108FE4FE2AD4FB4274F8260A5D8EBDA?sequence=3 (Preuzeto 8. 4. 2022)

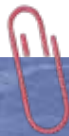
UN Women. (2019). *Declaration - Women with Disabilities in Political and Public Leadership: Towards Beijing+25*. New York: United Nations. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2019/11/2019-06-12-Declaration-towards-Beijing.pdf> (Preuzeto 15. 4. 2022)

UN. (1948). *Universal Declaration of Human Rights – UDHR*. https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf (Preuzeto 9. 4. 2022)

UN. (1979). *The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women – CEDAW*. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women> (Preuzeto 10. 4. 2022)

UN. (1998). *Human development report*. United Nations Development Programme. New York: Oxford University Press. https://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/259/hdr_1998_en_complete_nostats.pdf (Preuzeto 15. 4. 2022)

UN. (2006). *Konvencija o pravima osoba s invaliditetom*. <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/Medjunarodna%20konvencija%20o%20pravima%20osoba%20sa%20invaliditetom.pdf> (Preuzeto 18. 4. 2022)

Poglavlje 9

Zoran Krstić

Marginalizovane grupe i rodno zasnovano nasilje na fakultetima: izazovi LGBTIQ populacije i osoba sa invaliditetom

Imajući u vidu njihov specifičan položaj u društvu, ovaj rad pokušaće da detektuje izazove sa kojima se osobe iz LGBTIQ populacije i osobe sa invaliditetom susreću u procesu visokog obrazovanja. Pored svakodnevnih poteškoća i neprijatnosti kojima mogu da budu podvrgnuti, čini se, ove grupacije bi mogle da budu izložene različitim oblicima rodno zasnovanog nasilja, pa je naš cilj da utvrdimo da li u okviru fakultetskih prostorija mogu naići na bezbednije područje i bolje razumevanje njihove različitosti ili se pak njihova ranjivost reflektuje i kroz samo studiranje.

Teorijsko razumijevanje seksualnosti i invaliditeta

Prateći istoriju seksualnosti, možemo se upoznati sa različitim poimanjem i tretmanima homoseksualnih osoba kroz vremensku distancu, od detektovanja njihove drugosti, do prihvatanja te drugosti kao specifične različitosti tih osoba, što je važno u razumevanju sadašnjeg tretmana LGBTIQ zajednice. Kako ističe Fuko, polna usredsređenost tokom 17. i 18. veka bila je podređena jednoj osnovnoj brizi, kako obezbediti naseljenost, obnovljivost radne snage i održavanje dominantnih društvenih odnosa (Fuko, 1976, 36). Drugim rečima, fokus polnosti u biti je bio ekonomski koristan i politički oveštao. Međutim, do zaokreta dolazi tokom 19. i posebno 20. veka, kada dolazi do porasta izopačenosti, kako veli Fuko, odnosno porasta perifernih pojava oblika seksualnosti, koji bi ujedno mogli značiti i slabljenje kontrole crkve, ali i afirmaciju medicine, psihijatrije i patologije u razvrstavanju i upravljanju ovim nekonvencionalnim polnim odnosima (Fuko, 1976, 40). Shvatanje Fukoa biće potpunije ako ga svrstamo u socio-konstruktivističku perspektivu kojoj ovaj autor pripada, a koja je jednim delom i naša teoretska podloga za analizu LGBTIQ populacije i osoba sa invaliditetom.

Društveni konstrukcionizam odnosi se na različite sociološke, istorijske i filozofske projekte, čiji je cilj da prikažu ili analiziraju aktuelne, situirane društvene interakcije ili kauzalne veze koje dovode ili su uključene u nastajanje ili afirmisanje nekog prisutnog entiteta ili činjenice (Hacking, 1999, 76). Dakle, Heking se u svom radu protivi tumačenju nekog sadašnjeg entiteta uzetog zdravo za gotovo, samo na osnovu njegovog egzistiranja u sadašnjosti na osnovu njegove determinisanosti iz prošlosti. Na tom

tragu i Vivian Ber, suprotno pozitivizmu i empirizmu, smatra da znanje nije dovoljno pouzdano, odnosno da je pre svega istorijski i kulturno specifično, da ima društvene osnove, tačnije da nastaje u interakciji među ljudima u svakodnevnom životu (Burr, 2001, 33-34). Danas društveni konstrukcionizam predstavlja dominantan pristup na osnovu kog sociologija proučava homoseksualnost, a koji je direktno suprotstavljen esencijalističkom stanovištu, prema kom je homoseksualizam prisutan u svim društvima i svim dobima, rečju, univerzalnog je karaktera (Radoman, 2018, 20).

Pristup socijalnog konstrukcionizma se razvijao pre svega u odnosu prema homoseksualnosti. Početna tačka bio je esej "Homoseksualna uloga" britanske sociološkinje Meri Mekintoš iz 1968. godine, koji je značajan jer se prvi put u fokus ne stavljaju uzroci homoseksualnosti već pitanje zašto se uopšte bavimo homoseksualnošću kao stanjem koje nužno ima uzroke (Viks, 2019, 54). Tako je nastao novi pristup koji homoseksualnost posmatra kao društvenu, a ne medicinsku ili psihijatrijsku kategoriju.

Takođe, teoretski pristup iz kog ćemo analizirati osobe sa invaliditetom je, kao i u slučaju LGBTIQ populacije, društveni konstrukcionizam i kritički realizam. Ovo je gotovo standardizovan pristup kada je reč o sociološkom istraživanju ove teme, gde se invaliditet, prema Hekingu, može razumeti samo kao kategorija koja je društveno proizvedena i strukturno uslovljena (Hacking, 1999, 38). Brojna sociološka istraživanja oslanjajući se na ovaj pristup i polaze od pretpostavke da se fenomen invalidnosti ne može izdvojiti od istorijskog i kulturnog konteksta, konkretnije, da se ovaj problem ne može svesti samo na zdravstveno oštećenje pojedinca, već se mora uzeti u obzir u kojoj je meri društveno okruženje prilagođeno različitim sposobnostima pojedinca (Petrović, 2012, 157). U tom smislu, Vendel navodi kako osobu koja u njenom okruženju može dnevno da prepešači pola milje nekoliko puta nedeljno niko neće smatrati invalidom, s obzirom na prosečnost u datom društvu, dok bi takva distanca u, recimo, istočnoj Africi, gde treba preći po nekoliko milja dnevno pri nabavci vode ili hrane, takvu osobu mogla okarakterisati kao osobu sa fizičkim nedostatkom, što bi je činilo više invalidom nego u prvom slučaju (Wendell, 1996, 14).

Konačno, kada je reč o rodno zasnovanom nasilju i konstruktivističkoj perspektivi, njihova veza se najlakše očitava u okviru feminističkog rada u tematskoj oblasti bezbednosti, gde sada možemo detektovati feminističke bezbedonosne studije (Feminist Security Studies) (van Ingen, 2020, 225). Majkl van Ingen ovde vidi i ključne nedostatke konstruktivističkog pristupa temama rodno zasnovanog nasilja u okviru feminističkih bezbedonosnih studija, ističući pre svega nekonzistentnost teorije i prakse, odnosno nemogućnost pružanja osnove i obrazloženja za interdisciplinarna istraživanja, zbog čega ovaj autor predlaže pristup kritičkog realizma koji uspešno prevazilazi navedene manjkavosti konstrukcionizma (Ibid.). U generalnom smislu, kritički realizam smatra da stvarnost postoji nezavisno od naših predstava i intencija naučnika da određene pojave razumeju i objasne (Tsekeris i Lydaki, 2010, 72; van Ingen, Grohmann, Gunnarsson, 2020, 10-12). Rečju, u okviru takvog analitičkog okvira, empirijska društvena nauka treba da formuliše istinite teorije i objašnjenja, nastavi da preispituje i kritikuje druge teorije, uz minimalnu razliku između objektivnog i subjektivnog znanja, što pruža jednu pronaučnu poziciju sa

mного više fleksibilnosti i filozofske dubine od, recimo, pozitivizma/naturalizma sa jedne strane, odnosno interpretativnih pristupa sa druge (Ibid.). Drugim rečima, kako ističe M. van Ingen, kritički realizam omogućuje feminističkim bezbedonosnim studijama ono što konstrukcionizam ne čini, a to je jedan višedimenzionalan filozofski okvir, koji nije antropocentričan, a koji je zasnovan na višesmernom razumevanju uzročnosti (van Ingen, 2020, 252). Naravno, autor ističe da ovo nikako ne znači eskapizam od konstrukcionizma; cilj je smekšati “debeli” konstruktivistički pristup zagrljajem kritičkog realizma, kako bi se smanjila konstruktivistička dogma (Ibid.), jer, kao što ističe Ivana Spasić, usvajanje nekog oblika društvenog konstrukcionizma gotovo je nužno u društvenim istraživanjima, odnosno svi smo mi pomalo konstrukcionista (Spasić, 2019, 26-27).

Svakodnevni izazovi LGBTIQ populacije

Kako smo još na početku pretpostavili, pripadnici i pripadnice svih manjinskih grupa, bilo da su u pitanju nacionalne ili religijske manjine, odnosno seksualne ili osobe sa invaliditetom, mogu da budu diskriminisane po nekoliko osnova. Kada je reč o LGBTIQ populaciji, kako primećuje Zorica Mršić, netolerancija i diskriminacija mogu da budu još i izraženije, budući da recimo religijske, nacionalne i ostale manjine najčešće bivaju makar podržane unutar svojih zajednica i porodica, dok kod LGBTIQ populacije i ova podrška i razumevanje mogu izostati, odnosno pripadnice i pripadnici ove grupe mogu da budu odbačeni i iz sopstvenih porodica (Mršević, 2013, 234), što ih posledično stavlja u možda i najnepovoljniji položaj.

Kada je reč o Srbiji, nije zgoreg pomenuti i nekoliko istraživanja. Tako, studija “Mladi u Srbiji”, sprovedena 2015. godine, pokazuje nalaze da oko četvrtina mladih, od 14 do 29 godina, smatra da su osobe drugačije seksualne orijentacije u nekoj meri prihvatljive, dok preko polovine ima negativan stav o lezbejkama i gejevima (Tomanović, Stanojević, 2015, 84).

Generalno, situacija je slična i u regionu. Tako, kako navodi Baterfield, nezaposlenost je veliki problem LGBT osoba u Hrvatskoj, gde teško pronalaze posao, a i kada ga pronađu, neretko, prema istraživanjima, dožive neki vid diskriminacije (Butterfield, 2019, 283). Na to se nadovezuju i generalno teži uslovi za život u ruralnim i manjim mestima za ove osobe, budući da u takvom okruženju dodatno osećaju nesigurnost i obeshrabreni su da javno obznane svoju seksualnu orijentaciju, pa se na osnovu razgovora sa njima može zaključiti da odlazak na zapad Evrope u njihovoj percepciji predstavlja olakšanje i prostor gde mogu naići na viši stepen razumevanja svoje različitosti i manje prisutnu heteronormativnost (Ibid.). Sa druge strane, na osnovu izveštaja “Biti LGBT osoba u Istočnoj Evropi” dakako da se može zaključiti da situacija nije bolja ni u Bosni i Hercegovini. Naime, i tu istraživanja pokazuju da su LGBT osobe najnepoželjnija manjinska grupa, kao i da su mnogo češće podvrgnute nekom obliku fizičkog nasilja od ostalih kategorija društva, u čemu se poklapaju stavovi tih pripadnika/ca i ostatka stanovništva.¹⁶

¹⁶ Biti LGBT osoba u Istočnoj Evropi: Smanjenje nejednakosti i isključenosti i borba protiv homofobije i transfobije kojoj su izložene LGBTI osobe u Bosni i Hercegovini https://www.lgbti-era.org/sites/default/files/pdfdocs/0346%202017%20BSC%20Biti_LGBTI_u_BiH.pdf (Pristupljeno 20. 5. 2022)

Rečju, ako uzmemo u obzir vernakularno okruženje, što se tiče Srbije, kao zemlje koja se nalazi na poluperiferiji svetskog kapitalističkog sistema, gde verovatno možemo svrstati i ostale zemlje nastale raspadom Jugoslavije, građanski rat, usporena tranzicija, siromaštvo i permanentne političke i ekonomske krize uslovile su sporiji modernizacijski iskorak i demokratsku konsolidaciju, što je imalo za posledicu neuvažavanje drugog i drugosti i izgradnju politika solidarnosti, čije se reperkusije protežu i do današnjeg dana.

Konačno, kakve zaključke možemo dobiti na osnovu iskaza ispitanika i ispitanica u okviru mešovite metode (*mixed-methods*)¹⁷ i sprovedenog kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja?

Tabela 1. Stepen slaganja ispitanika sa tvrdnjom: U zemlji u kojoj živim pripadnici/e LGBTIQ+ populacije ravnopravni su sa ostalima u svim oblastima javnog života – analiza odgovora prema polu

	Muško		Žensko		Drugo		Ukupno	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
U potpunosti se slažem	152,0	14,6	129,0	4,5	3,0	25,0	284,0	7,3
Delimično se slažem	174,0	16,8	287,0	10,0	0,0	0,0	461,0	11,8
Neodlučan/na sam	125,0	12,0	301,0	10,5	3,0	25,0	429,0	11,0
Delimično se ne slažem	218,0	21,0	621,0	21,7	2,0	16,7	841,0	21,5
U potpunosti se ne slažem	369,0	35,0	1522,0	53,2	4,0	33,3	1895,0	48,5
Ukupno	1038,0	100,0	2860,0	100,0	12,0	100,0	3910,0	100,0
Pr (chi2)								0,000

Kada je reč o marginalizovanim grupama, konkretno o LGBTIQ populaciji, UNIGEM kvantitativno istraživanje donosi sledeći rezultat. Na uzorku od čak 3910 ispitanika, na pitanje o ravnopravnosti LGBTIQ+ populacije sa ostalima u svim oblastima javnog života, skoro polovina ispitanika (48,5%) je iznela stav o potpunom neslaganju, što ide u prilog našoj tezi o njihovoj marginalizaciji i poteškoćama u svakodnevnom životu.

¹⁷ Kresvel pod ovim metodom podrazumeva prikupljanje i kvantitativnih i kvalitativnih podataka, tako da se oni integrišu uz korišćenje različitih dizajna sa različitim filozofskim i teoretskim pretpostavkama (Creswell i Creswell, 2018, 41-42), što je čini pogodnom za dublje razumevanje konkretne pojave (Denzin, 1978, 291), konsekvntno, posebno zahvalno u našoj analizi rodno zasnovanog nasilja.

Takođe, da rodno zasnovano nasilje na fakultetima, nažalost, nije raritet samo po sebi, vidimo i u nedavno sprovedenom istraživanju Viktimološkog društva Srbije, na uzorku od 1597 studenata koji je obuhvatao studentkinje i studente treće i četvrte godine sa šest univerziteta i 22 fakulteta u Srbiji; otkriveno je da je neki oblik seksualnog nasilja doživelo čak 17% ispitanih, dok njih čak 27% poznaje nekog od koleginja ili kolega koji su doživeli neki vid seksualnog nasilja.¹⁸ Takođe, sa polnog aspekta, od 271 ispitanika i ispitanice koji su naveli da su doživeli neki vid seksualnog nasilja, čak 242 su osobe ženskog pola, a 29 muškog (Ibid.).

Sve se navedeno odnosi na participaciju LGBTIQ populacije u obrazovanju. Stoga, šta se može zaključiti na osnovu kvalitativnog dela istraživanja? Pre analize i uvida u neke od odgovora treba ipak istaći da je i sama LGBTIQ populacija heterogena, odnosno da homoseksualni identitet jeste njihov zajednički, ali svakako ne i jedini, kako to ističu Švab i Kuhar na osnovu istraživanja u Sloveniji (Radoman, 2018, 74). U tom smislu ne treba očekivati istovetne odgovore LGBTIQ ispitanika/ca studenata/kinja ili nastavnog kadra na viđenje položaja svoje grupacije na fakultetima i u društvu uopšte.

Tako, ispitanik pripadnik LGBTIQ populacije i profesor na fakultetu ističe sledeće o eventualnoj izloženosti LGBTIQ populacije rodno zasnovanom nasilju na fakultetima:

Pa generalno kod nas ljudi čute o tome. Deli informacije s osobama s kojim se osećaju prijatno [...] Nije to nešto zato što i dalje postoji strah od nekog revanšizma jer u društvu postoji strah od revanšizma. Možda su ljudi malo slobodniji na fakultetu, opet, što je manja ekipa ljudi su slobodniji, a što je veća to se gubi. U tom odnosu su fakulteti, bar mislim, iskaču iz okvira u smislu tretiranja. (T81_M_SR_MN)

Sa druge strane, student deklarisan kao LGBTIQ osoba na isto pitanje iznosi sledeći odgovor:

Pa, zapravo da. Mislim da li su, da li više, mislim da, da, ali mislim da, pa svakako možda bi najteže bilo tim, trans osobama ukoliko ih imamo na fakultetu, da li neko krije sopstveni rodni identitet [...] da, konkretno poznajem koji su u određenoj meri autovani, nisu svi podjednako saopštili sopstvenu seksualnost, ali opet kad se nađemo u većem društvu gde je prisutan broj hetero osoba, nekako se ove teme manje pominju pod ovom parolom ne pitaj, ne govori, tako da don't ask, don't tell [smeh]. (T145_M_SR_MS)

Odgovor ova dva ispitanika koji dele zajednički identitet, ali nastupaju iz različitih perspektiva, profesora odnosno studenta, važan je budući da možemo detektovati određene sličnosti i razlike. Recimo, oba ispitanika ističu veću slobodu LGBTIQ populacije u manjim grupama, s tim što student iznosi stav da navedena populacija može više biti ugrožena po osnovu rodno zasnovanog nasilja na fakultetima, dok profesor više staje na stranu institucije, verujući da je tu ipak manja verovatnoća izloženosti takvoj

¹⁸ Danas: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/skoro-petina-studenata-dozivela-neki-vid-seksualnog-nasilja-na-fakultetu/> (Pristupljeno 15. 4. 2022)

vrsti nasilja nego u društvu uopšte. Očigledan je raskorak u moći koju poseduju ova dva ispitanika, pa možemo pretpostaviti da je u ovom slučaju profesoru lakše da bude autovan¹⁹ i rezistentan na rodno zasnovano nasilje, pre svega zbog autoriteta i statusa koji uživa kao univerzitetski profesor.

U prilog tome zanimljivo je navesti još jedan iskaz, heteroseksualnog profesora:

Recimo, prošle nedelje sam saznao da svi znaju da je jedan gostujući profesor gej i da valjda jedan asistent je gej, nemam pojma. A ne znam da li su autovani ili je samo situacija da ljudi znaju. Ono što je bilo zanimljivo da sam to saznao kroz prilično odvratan komentar nekog iz uprave, komentarisao je kako neki mladi asistenti dosta dobro napreduju, to je komentar na hodniku, jer su verovatno raspoloženi da se druže s profesorom koji je gej. (T153_M_SR_MN)

U celini, možemo navesti još jedan interesantan odgovor:

Pa moram da kažem da je na našem fakultetu malo specifična situacija zato što smo mi imali dekana koji je LGBT, i to otvoreno, i imamo jednu tradiciju rodni studija, imamo dosta studenata koji pohađaju te studije, i izjašnjavaju se kao LGBT tako da je situacija nešto tolerantnija nego u širem društvu. (T84_Z_SR_FN)

Svakodnevni izazovi osoba sa invaliditetom

Život osoba sa invaliditetom, osim što je sam po sebi društveno marginalizovan, dobrim je delom i društveno konstruisan i uslovljen brojnim društvenim faktorima. Kako je invaliditet relativan u odnosu na kulturno, socijalno i fizičko okruženje, mnogi invaliditeti nastaju s obzirom na zahteve i nedostatke pogođenih osoba iz okruženja. Drugim rečima, kako navodi Vendel, mnogi invaliditeti nastaju posredstvom ratova, terorizma, haosa koji nastaje nakon takvih događaja, silovanja, nedostupnosti zdravstvene zaštite, zdravih uslova za život ili zbog nedostatka prevencije (Wendell, 1999, 36-37). Dakle, društveni standardi u odnosu na definisanje zdravog i normalnog tela, odnosno značajne kulturne stereotipizacije invaliditeta posledično svrstavaju ove osobe u nepovoljan položaj i na samu marginu društva, ograničavajući im neka od osnovnih prava, pre svega na rad, obrazovanje, partnerstvo...²⁰

Jedan od najvažnijih vidova inkluzivnosti osoba sa invaliditetom je svakako njihova integracija u obrazovne institucije, posebno imajući u vidu konsenzus o obrazovanju kao legitimnom kanalu vertikalne društvene pokretljivosti. Da li je obrazovanje uopšte dostupno ovim osobama? Ako jeste, sa kakvim diskriminacijama se mogu susresti u procesu obrazovanja, da li tu mogu računati na veće razumevanje nego u društvu u celini, ili mogu da budu podvrgnuti specifičnim oblicima rodno zasnovanog nasilja? Najpre,

¹⁹ *Coming out* na engleskom, što u prevodu znači otkrivanje sopstvene seksualne orijentacije.

²⁰ Koliko su u teškoj poziciji osobe sa invaliditetom koje su istovremeno i pripadnici/e LGBT populacije, više u istraživanju Labrisa: https://www.academia.edu/41219268/U_mre%C5%BEama_drugosti_Intersekcionalnost_i_LGBT_aktivizam_u_Srbiji_i_Hrvatskoj (Pristupljeno 20. 5. 2022)

treba imati u vidu da se u školama za specijalno obrazovanje, prilagođenim osobama sa invaliditetom, usvojene kvalifikacije slabije verifikuju, pa kandidati i kandidatkinje mogu imati poteškoće pri traženju zaposlenja, usled nedovoljnih kvalifikacija (Delin, 2007, 20). Sa druge strane, oni koji se odluče da nastave školovanje i upišu fakultet suočavaju se sa brojnim organizacionim, tehničkim, ali i psihološkim izazovima (Pavlović, 2012, 259). Da li uz sve navedene prepreke ove osobe mogu da budu konačno i podvrgnute nekim vidovima rodno zasnovanog nasilja na fakultetima? Evo nekih od odgovora profesorki i studenata iz našeg istraživanja, najpre viđenje profesorke sa invaliditetom:

Što se tiče pitanja: Koliko su osobe sa poteškoćama u razvoju ili sa različitim oblicima invaliditeta na fakultetu više izložene rodno zasnovanom nasilju, moram da kažem da nisam sigurna da su osobe s invaliditetom izložene rodno zasnovanom nasilju na fakultetima, bar kada gledam svoj fakultet. Mi među studentima imamo osobe s invaliditetom i među zaposlenima, niko od njih nije bio izložen rodno zasnovanom nasilju, bar ne da su o tome javno pričali, da su to prijavili. (T85_Z_SR_FN)

Još jedna profesorka iznosi svoja zapažanja na ovo pitanje:

Rijetko zato jer je ovo, instrumenti su takvi da i, mislim, standardi uopće ulaska na tu razinu obrazovanja su tako visoki da to je teško sa ljudima sa invaliditetom, ali imali smo recimo slijepih i slabovidnih studenata i za to se uvijek, kako bih rekla, znači mi nemamo neki obrazac prilagodbe nastave, ili kako prilagoditi, kako privući te ljude koje institucija tradicionalno isključuje, a to bi i bile osobe sa invaliditetom, znači kako njih uključiti, nego kad takva osoba dođe, onda će se stvarno napraviti sve što je moguće, znači i neko od studenata će možda čak i dobiti nešto tipa demonstrature pa da pomaže studentu, pogotovo kod teorijskih predmeta gdje treba zapisivati diktate ili tako nešto, materijali će se, znači ima ta neka, i neki, meni se čini, da će se za takvu neku osobu možda zato što su takve osobe rijetke, da ta neka solidarnost će među studentima, i oni će imati razumijevanja samim tim što, kako bih rekla, i to onda znači još onda uz ili baš zbog fizičkog nedostatka kad neko bude dobar glazbenik. (T103_Z_HR_FN)

Dakle, na osnovu nekoliko odgovora možemo naslutiti određen nivo empatičnosti za osobe sa invaliditetom na fakultetima, budući da nastavno osoblje njihove telesne nedostatke pre svega shvata u relativnom odnosu, fokusirajući se pre svega na njihova postignuća u studiranju. Sledeći naš teoretski okvir, premda su osobe sa invaliditetom *sui generis*, one se, makar kad je reč o fakultetima, konstruišu kao potpuno ravnopravni članovi i članice. Da li su u tom smislu onda jednako izložene i rodno zasnovanom nasilju kao ostatak populacije?

Posebno je interesantno još jedno, idiosinkratično stanovište:

Nisu. To stvarno moram priznat. Prvo, nema ih, iako mi imamo Odsjek za edukaciju i rehabilitaciju, to su najčešće osobe s manjim teškoćama i nisu,

stvarno, moram biti iskrena, nisu, mislim, dapače da ih pazimo, ali to, ali to nema veze s rodnom [...] Predatorima nažalost nisu zanimljive takve osobe. Nažalost, ovo je ironično, je l' de. Nažalost, predatori traže drugačiji profil žena. (T18_Z_BA_FN)

Nekoliko navedenih stavova dobijenih tokom razgovora sa nastavnim osobljem i studentima/kinjama po pitanju izloženosti rodno zasnovanom nasilju na fakultetima LGBTIQ populacije i osoba sa invaliditetom nije dovoljno za generalizacije, ali nedvosmisleno može ukazati na određene pravilnosti i tendencije koje ćemo sublimirati u završnom poglavlju.

Zaključak

Kakve zaključke možemo doneti nakon konsultovanja postojeće literature i kvalitativnog, odnosno kvantitativno sprovedenog UNIGEM istraživanja o položaju LGBTIQ populacije i osoba sa invaliditetom na fakultetima i o njihovoj eventualnoj izloženosti rodno zasnovanom nasilju? Nedvosmisleno, čini se da dojam stečen intervjuima u okviru kvalitativnog dela pronalazi svoje kvantifikovano uporište u odgovorima iz anketnog istraživanja.

Premda smo ove dve grupacije svrstali u jednu, marginalizovanu grupu, deluje da se njihova iskustva unekoliko razlikuju. Najpre, u određenom smislu neočekivano, ali možemo uočiti da i na fakultetima dominira heteronormativnost, u većoj ili manjoj meri. Tamo gde su pozicije moći rezervisane dominantno za heteroseksualne orijentacije, biće manji broj autovanih osoba LGBTIQ populacije, što svedoči o njihovoj pasivnosti da javno obznane svoju seksualnu orijentaciju, odnosno o njihovom ostanku u "ormaru". Suprotno, gde imamo autovane osobe LGBTIQ populacije, posebno na pozicijama sa većom moći, čini se realnijom situacija veće slobode za pripadnike i pripadnice ove seksualne orijentacije. Kada je pak reč o rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima prema pripadnicima i pripadnicama LGBTIQ populacije, jasno je da je njihova pozicija tu generalno bolja u odnosu na društvo u celini, ali da li i dovoljno dobra? Svojom seksualnom mimikrijom ove osobe se u određenom smislu brane od eventualno rodno zasnovanog nasilja, pa ako ga prema ovim kategorijama i ne detektujemo na univerzitetima, ne znači da ono u potencijalu ne postoji.

Osobe sa invaliditetom dele nešto drugačiji položaj od LGBTIQ populacije, makar kad je reč o položaju na fakultetima. Najpre, važno je konstatovati da eventualno rodno zasnovano nasilje kom bi bile podvrgnute ove osobe nije u toj meri vidljivo, uzimajući u obzir njihovo generalno jako slabo prisustvo u okviru visokog obrazovanja. Kada i uzmu participaciju u njemu, suočavaju se sa nizom poteškoća koje smo već navodili. Njihov status drugosti, ili bolje rečeno različitosti (Milinković, 2016, 125), uglavnom nije moguće sakriti, pa je okruženju odmah jasno da te osobe imaju drugačiji status od većine. Isto se to okruženje, rekli bismo, manje hostilno odnosi prema osobama sa invaliditetom nego prema pripadnicima LGBTIQ populacije, pa u tom smislu mogu manje biti podvrgnute seksualnom uznemiravanju kao specifičnom obliku rodno

zasnovanog nasilja, što bi u njihovom slučaju predstavljalo eksces. Međutim, ako imamo u vidu rodno zasnovano nasilje u širem smislu, bez obzira na uočene skrupule i pijetete u razgovorima, i ovde je reč o tendenciji.

Literatura

Biti LGBT osoba u Istočnoj Evropi: Smanjenje nejednakosti i isključenosti i borba protiv homofobije i transfobije kojoj su izložene LGBTI osobe u Bosni i Hercegovini: https://www.lgbti-era.org/sites/default/files/pdfdocs/0346%202017%20BSC%20Biti_LGBTI_u_BiH.pdf

Burr, V. (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.

Butterfield, N. (2019). Imaginarni ruralni prostori: Nenormativne seksualnosti u malim gradovima i ruralnim područjima Hrvatske. U: Bilić, B. (Ur.). *U mrežama drugosti: intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj*. Novi Sad: Mediteran.

Creswell, John W., Creswell, David J. (2018). *Research design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Los Angeles. Sage.

Danas – Skoro petina studenata doživela neki vid seksualnog nasilja na fakultetu. Izvor: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/skoro-petina-studenata-doživela-neki-vid-seksualnog-nasilja-na-fakultetu/>

Delin, A. (2008). U susret osobama sa invaliditetom. U: *Kultura jednakosti*. Beograd: Britanski savet.

Denzin, Norman K. (1978). *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York. McGraw-Hill Book Company.

Fuko, M. (1976). *Istorija seksualnosti II: Volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.

Hacking, I. (1999). *The social construction of what?*. London: Harvard University Press.

Labris (2019). Invaliditet i neheteroseksualnost: Intervju s lezbejkama sa invaliditetom. U: Bilić, B. (Ur.). *U mrežama drugosti: intersekcionalnost i LGBT aktivizam u Srbiji i Hrvatskoj*. Novi Sad: Mediteran.

Milinković, M. (2016). Tela koja nešto znače: telo sa invaliditetom, invalidnost kao "Drugost". U: Sekulić, N. i Radoman, M. (Ur.). *Feministički forum Filozofskog fakulteta: izabrani radovi studije roda*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Mršević, Z. (2013). Nediskriminativno obrazovanje: utopija, nekstopija, ili realnost. U: *Obrazovanje i razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka: Centar za ekonomska istraživanja.

Pavlović, A. (2012). Sprečavanje diskriminacije osoba sa invaliditetom na fakultetima. U: Trkulja, J., Rakić, B. i Tatić, D. (Ur.). *Zabrane diskriminacije osoba sa invaliditetom*. Beograd: Službeni glasnik.

Petrović, J. (2012). Društveni položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji: između diskriminacije i integracije – studija slučaja. U: Trkulja, J., Rakić, B. i Tatić, D. (Ur.). *Zabrane diskriminacije osoba sa invaliditetom*. Beograd: Službeni glasnik.

Radoman, M. (2018). *Homoseksualne zajednice u Beogradu: komparativno istraživanje stavova heteroseksualaca i homoseksualaca o fenomenu homoseksualnih zajednica: doktorska disertacija*. Beograd.

Spasić, I. (2019). *Društvena konstrukcija stvarnosti i konstrukcionizam: nesporazum koji (možda) to nije*. Beograd: Glasnik Etnografskog instituta SANU. (S.1), v. 67, n. 1, 15-31, maj 2019. ISSN 2334-8259

Tomanović, S. i Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja verovanja i nada-nja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, SeConS Grupa za razvojnu inicijativu.

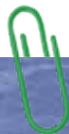
Tsekeris, C., Lydaki, A. (2011). The Micro-macro dilemma in sociology: perplexities and perspectives. *Sociologija*. 53(1), 67-82.

van Ingen, M. (2020). After constructivism: Rethinking Feminist Security Studies through interdisciplinary research. U: van Ingen, M., Grohmann, S., Gunnarsson, L. (Ur.). *Critical realism, feminism, and gender: A reader* (1st ed., pp. 225-262). Routledge.

van Ingen, M., Gronhmann, S., & Gunnarsson, L. (2020). Philosophical preliminaries: critical realism, feminism, and gender. U: van Ingen, M., Grohmann, S. & Gunnarsson, L. (Ur.). *Critical realism, feminism, and gender: A reader* (1st ed., 9-15). Routledge.

Viks, DŽ. (2019). *Šta je istorija seksualnosti?*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Wendell, S. (1996). *The Rejected Body: feminist philosophical reflections on disability*. New York: Routledge.

Poglavlje 10

Milena Karapetrović

Značaj institucionalizovanja rodne politike

Uvod

Institucionalni mehanizmi na nivou država realizuju se kroz osnivanje agencija za ravnopravnost polova i njihovi programi rada predstavljaju opšti okvir za delovanje u svim segmentima društva. Način rada reguliše se preciznije unutar određenih oblasti, kao što je i visoko obrazovanje, a to podrazumeva da same visokoškolske institucije treba da iniciraju odgovarajuće aktivnosti. Prema Foks, neophodno je uvek naglasiti: "Institucionalne veze između nauke, obrazovanja i države i sistemi verovanja koji su u njihovoj osnovi, utvrđuju značaj nauke kao moćnog pokretača i kada je reč o studijama/istraživanjima roda i društva." (Fox, 2006, 442). Upravo kroz pokazatelje jednog od prethodnih istraživačkih programa Evropske unije – Horizont 2020 (Horizon 2020) bilo je jasno vidljivo da u sferi visokog obrazovanja i u naučnoistraživačkim institucijama i dalje postoji jasno izražen rodni jaz (European Commission, 2018; Genderaction, 2018). To je vodilo ka naglašavanju rodnog pristupa u naučnim istraživanjima unutar programa pokrenutih od 2021. godine (European Commission, 2021a) te uspostavljanju Akcionog plana za rodnu ravnopravnost (Gender Equality Plan, GEP) kao obaveznog dodatnog mehanizma za partnere u naučnim projektima (European Commission, 2021b).

Promene unutar oblasti naučnoistraživačkog rada tako se direktno odražavaju i na promenu organizacione kulture na univerzitetima. Paralelno sa tim, pristupa se izmenama u obrazovnom delu rada visokoškolskih institucija, a jedan od načina jeste uvrštavanje rodne dimenzije u kriterijume pri akreditaciji univerziteta/fakulteta/studijskih programa (Benito i Verge, 2020). Kako ovaj proces tek počinje u državama regiona, na prvom mestu važno je istražiti na koji način se unutar akademskog prostora percipira rodna (ne)jednakost i šta je do sada učinjeno u pogledu ostvarenja rodne ravnopravnosti.

I u ovom delu knjige ostajemo u okviru glavne paradigmatke pozicije – kritičkog realizma s obzirom na to da to, prema Flečer, podrazumeva "identifikovanje i razotkrivanje prirode kauzalnih struktura koje proizvode rodnu nejednakost u svakodnevnom životu, sa krajnjim ciljem promovisanja pozitivnih društvenih promena" (Fletcher, 2020, 209). U poglavlju 5. 1. se u okviru mešovite metode (*mixed-methods*) istraživanja koristi varijanta QUAL+quant. Prvi deo se fokusira na rezultate dobijene anketnim ispitivanjem u okviru grupe pitanja "Mere i prevencija u borbi protiv rodno zasnovanog

nasilja na fakultetima i univerzitetima“. Drugi deo, iz kvalitativnih istraživanja, usmeren je na pitanja o institucionalnom okruženju, individualnoj informisanosti o procedurama i merama, kao i percepciji odgovornosti i nadležnosti u domenu prevazilaženja rodnog jaza.

Analiza rezultata istraživanja

Zastupljenost institucionalnih mehanizama na univerzitetima i individualna percepcija problema rodne neravnopravnosti – Kvantitativni pokazatelji

Formalno osnivanje i postojanje određenih tela ili mehanizama za prevenciju i borbu protiv seksualnog uznemiravanja i/ili rodno zasnovanog nasilja ne podrazumeva i aktivan pristup rešavanju problema. Pokazuju to odgovori ispitanika i ispitanica na pitanje da li su upoznati sa ovom vrstom mera i procedura na matičnim ustanovama. Podatak koji se posebno ističe jeste da najveći broj, odnosno 71% njih ne zna za postojanje tela koje se bavi ovim pitanjem, a još 16,9% odgovara da na njihovim fakultetima nisu preduzeti koraci u pravcu njegovog formiranja. U odgovoru na ovo pitanje pokazuju se tek manje razlike prema državi, ali se značajnije ističu razlike u odgovorima prema grupi kojoj pripadaju. Kako pokazuje Tabela 1, najmanje pozitivnih odgovora (8,7%) daju studentkinje i studenti, a, mada je nešto više administrativnog osoblja upoznato sa procedurama (20,1%), kod nastavnog osoblja taj procenat iznosi 17,3%. Ovi podaci ukazuju i na to da su sa formalnim procedurama tek nešto više upoznati oni koji su prema opisu posla upućeni na poznavanje funkcionisanja visokoškolskih institucija, ali da je i u toj grupi veliki broj neupućenih.

Tabela 1. Aktivno delovanje tela za koordinaciju, implementaciju, monitoring i evaluaciju mera za prevenciju i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja i/ili seksualnog uznemiravanja – analiza odgovora prema grupi ispitanika/ca

	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Da	8,7	17,3	20,1	12,1
Ne	15,4	21,1	14,9	16,9
Ne znam	75,9	61,6	65,1	71,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Nešto preciznije odgovore dobijamo tragom sledećeg postavljenog pitanja, kojim se nastoji sagledati u kojoj meri institucija aktivno učestvuje u zalaganju za borbu protiv rodno zasnovanog nasilja, odnosno koliko anketiranih smatra da su ove aktivnosti važne za samu instituciju. Taj pokazatelj se izražava kroz diseminiranje informacija i upotrebu različitih medijskih kanala kako bi obaveštenja bila pravovremeno upućena što

širem broju korisnica i korisnika u svim delovima akademske zajednice. Na pitanje da li su na zvaničnoj internetskoj stranici i/ili drugim društvenim mrežama jasno istaknute upute o rodno zasnovanom nasilju, nešto značajnije razlike primećuju se takođe tek prema grupama ispitanika (Tabela 2). Tako potvrđan odgovor daje 4,4% studenata i studentkinja, 7,4% nastavnika i nastavnica i 17,4% administrativnog osoblja.

Tabela 2. Moj fakultet ima na svojoj zvaničnoj internetskoj stranici i/ili drugim socijalnim medijima jasno istaknute upute o rodno zasnovanom nasilju – analiza odgovora prema grupama ispitanika/ca

	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Da	4,4	7,4	17,4	6,4
Ne	21,9	23,7	18,1	22,1
Nisam upoznat/a	73,7	68,8	64,4	71,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

U ovim podacima beleži se visok procenat ispitanika i ispitanica koji odgovaraju da nisu uopšte upoznati sa postojanjem mera, procedura, uputstava. Anketirane osobe odgovarale su i na pitanje da li su učestvovalе u različitim formama edukacije na ovu temu unutar matične institucije ili izvan nje. Samo 2,2% muškaraca i 2,6% žena je izjavilo da je često prisustvovalo edukaciji ovog tipa, čemu se mogu dodati i oni koji su učestvovali povremeno – 8,1% ispitanika i 7,1% ispitanica. Uzmimo li se ponovo u obzir pitanja prema grupama (Tabela 3), negativan odgovor na ovo pitanje daje 75,5% studenata i studentkinja, 74,7% nastavnog osoblja i 80% administrativnog osoblja.

Tabela 3. Koliko često ste prisustvovali radionicama/seminarima/treninzima/kampanjama u svojoj instituciji na temu rodne ravnopravnosti – analiza odgovora prema grupama ispitanika/ca

	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	2,6	2,8	0,7	2,5
Povremeno	6,4	9,5	7,8	7,4
Retko	9,0	8,9	7,0	8,8
Jednom	6,4	4,0	4,4	5,6
Nikada	75,5	74,7	80,0	75,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Da li se samo radi o tome da ne postoji dovoljno dobar institucionalni odgovor na ovaj problem ili je isto tako reč o neprepoznavanju značaja ove problematike na individualnom nivou, delom se može pokazati i pri odgovoru na pitanje o spremnosti za učešće u (ne)formalnim edukacijama izvan matične institucije. Ovde se pokazuje da je reč o nešto većem broju potvrdnih odgovora, te je 4,1% muškaraca i 5,2% žena izjavilo da

je često učestvovalo u edukacijama na ovu temu, čemu se mogu dodati i oni koji su učestvovali povremeno – 10,2% ispitanika i 10,2% ispitanica. Ipak, i dalje je taj procenat veoma mali. Sagledamo li odgovore na pitanja prema grupama, primetno je da su učesnici i učesnice u nešto većoj meri iz studentske populacije i nastavnog osoblja nego iz administrativnog osoblja (Tabela 4). Kada je reč o nastavnicama i nastavnicima, 63,4% je izjavilo da nikad nije prisustvovalo edukaciji na ovu temu, kao i 67,7% studenata i studentkinja, te 73% administrativnih radnika i radnica.

Tabela 4. Koliko često ste prisustvovali radionicama/seminarima/treninzima/kampanjama izvan fakulteta/univerziteta na temu rodne ravnopravnosti – analiza odgovora prema grupama ispitanika/ca

	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	4,9	5,4	3,0	4,9
Povremeno	9,5	12,7	7,0	10,2
Retko	11,0	10,8	10,4	10,9
Jednom	6,9	7,7	6,7	7,1
Nikada	67,7	63,4	73,0	66,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Razmotrimo li prethodno prikazane rezultate kvantitativnog istraživanja u okvirima ontologije kritičkog realizma, uočavamo jasno naznačavanje prva dva od tri nivoa realnosti: *empirical* (interpretativni), *actual* (stvarnosni) i *real* (strukturnalni) (Fletcher, 2017). Značajno je istaknut interpretativni, odnosno individualni pristup problemu uzmemo li u obzir razmatranje mehanizama za sprečavanje rodno zasnovanog nasilja. Naime, većina ispitanika i ispitanica jednostavno nije upoznata sa tim da li na univerzitetu postoje takvi mehanizmi. To bitno pokazuje na koji način se ovi podaci mogu sagledati u okviru trećeg ontološkog nivoa – odnosno same strukture – univerzitetskog okruženja koje pokazuje onemogućavanje jasnog protoka informacija iako su one prisutne. Istovremeno, upravo na tom nivou se otvara prostor za promene uzmemo li u obzir individualna nastojanja, iako izražena u malom procentu, da se problem rodne neravnopravnosti razume učestvovanjem u (ne)formalnoj edukaciji.

Zastupljenost institucionalnih mehanizama i individualna percepcija problema rodne neravnopravnosti – Kvalitativni pokazatelji

U kvalitativnom istraživanju analizirani su izdvojeni kodovi u okviru tema: 1) Informisanost, organizaciona kultura i institucionalne prakse; te 2) Nadležnost i odgovornost za rodno zasnovano nasilje. U okviru prve teme fokus je na pitanjima o (ne)informisanosti i (ne)upućenosti kako u vezi sa konkretnim slučajevima tako i u vezi sa procedurama prevencije i procesiranja rodno zasnovanog nasilja. Druga grupa kodova u prvoj temi odnosi se na ohrabrenost za javni govor ili upravo suprotno – na strah

i oklevanje da se javno govori. Iz druge teme posebno se izdvajaju kodovi vezani za odgovornost i nadležnosti kako šire društvene zajednice tako i obrazovnih institucija. Reč je o kodovima koji pokazuju najveću frekventnost unutar tematske oblasti kojom se ovo poglavlje bavi.

Unutar ovde označene teme 1 (N=808) najzastupljeniji kod je "Ohrabrenost za javni govor o rodnoj ravnopravnosti i/ili rodno zasnovanom nasilju" (20,8%) i može se pronaći u 65% narativa, a sledeći kod po frekventnosti (18,6%) je "Strah ili oklevanje vezano za javni govor o rodnoj ravnopravnosti i/ili rodno zasnovanom nasilju" i zastupljen je sa 45% u narativima. U okviru ovde naznačene teme 2 (N=577) od ukupnog broja kodova – 39% se odnosi na "Odgovornost širih društvenih struktura/institucija za nastanak i reprodukciju nasilnih obrazaca" i ovaj kod se pojavljuje u 69% narativa. Drugi kod po zastupljenosti (32,4%) je "Odgovornost obrazovnih institucija za nastanak i reprodukciju nasilnih obrazaca" i nalazi se u 59% narativa. Prethodni podaci nam pokazuju da postoji izražena potreba ispitanica i ispitanika da se bave odgovorima na pitanja: da li smatraju da treba javno da se govori o ovim temama, na koji način i da li postoje razlozi ili jasno izražene prepreke da se o rodnoj ravnopravnosti i rodnom zasnovanom nasilju ne govori. Ovde se može primetiti da se posebno naglašava i odgovornost i nadležnost širih društvenih struktura, odnosno društva u celini, a onda i obrazovnog sistema kao dela tako percipiranog društva koji učestvuje u reprodukcivanju rodni stereotipa i rodno nasilnih obrazaca.

Treba primetiti i to da je mnogo manje odgovora na pitanje o informisanosti o konkretnim slučajevima, te upravo to uzimamo kao polaznu tačku, a ne najfrekventnije kodove. Većina sagovornika i sagovornica najčešće odgovara da ne zna da se nešto slično dogodilo u njihovom bliskom okruženju, odnosno da ima prijavljenih slučajeva. Istovremeno, primetno je da se informacije o negativnim pojavama na fakultetima nastoje zadržati unutar manjih krugova prvenstveno da bi se onemogućilo stvaranje negativne slike o toj instituciji u javnosti.

Za taj slučaj smo svi čuli, generalno mi zaposleni na fakultetu. Čuli smo preko veze, ljudi u upravi koji su pokušavali da to reše, koji su zvali na razgovor tog docenta, koji su pokušavali da nađu pravnu osnovu da taj čovek bude kažnjen. Tako da iz ličnih veza se informacija širila. Ta devojka je, mislim, obezbeđeno je da položi ispit, ali taj čovek nije izgubio posao i nije bio kažnjen za svoje zaista nedopustivo ponašanje. (T84_Z_NO_SR)

Kada se i navode primeri, onda je uglavnom reč o osobama (posebno iz grupe nastavnog i administrativnog osoblja) koje su bolje upoznate sa funkcionisanjem fakulteta i univerziteta, odnosno koje su bile na rukovodećim pozicijama ili su učestvovala u radu određenih komisija i tela.

Ja sam (...) član Etičkog komiteta (...) i u okviru Etičkog komiteta dolaze brojne prijave (...) vezane za napad nastavnika na studentice, verbalni, uglavnom su verbalni. Nije bilo nikakvih fizičkih, uglavnom su verbalni i to su napadi koji su tako odvratni. (T15_M_NO_BA)

Osim toga, povremeno se iskazuje i stav da, ako je i bilo govora o naznakama da postoji rodna diskriminacija ili seksualno uznemiravanje, to se ne prijavljuje.

Pa, nažalost, niko se nije, niko se nije izravno ono požalio (...) u smislu da je formalizirao tu svoju žalbu. (T136_Z_NO_BA)

Kao što se moglo videti i iz rezultata anketa i u okviru intervjua, generalno se više pokazuje neinformisanost nego informisanost ili neka opšta saznanja o postojanju procedura na univerzitetu koje se odnose na preveniranje rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja. To je skoro podjednako izraženo bez obzira na polnu strukturu, univerzitet ili grupu kojoj ispitani pripadaju (nastavno osoblje, administrativno osoblje, studentska populacija).

Da, postoji, ali sad se pokušavam, recimo, spustiti na razinu kćeri koja je studentica i za koju mislim da to ne zna. Znači, evo, sad nama je jasno i ako ja ne mogu pronaći, mislim da znam koga bih pitala i ko bi mi pomogao, ali da mi sad ona kaže da je došla sa fakulteta i da je nešto doživjela, vjerovatno ona ne bi znala kako, što napraviti, i kome se obratiti i može li, pogotovo ako je u pitanju profesor ili netko... ali, ako ne griješim, imamo sve. (T98_Z_AO_HR)

Detaljna upućenost u postojanje dokumenata koji regulišu pitanja vezana za rodnu ravnopravnost ili način prijavljivanja konkretnih slučajeva može se pronaći tek u pojedinačnim odgovorima.

Međutim, nama je vrlo interesantno da je Univerzitet prošle godine usvojio smjernice za prevenciju seksualnog i rodno uslovljenog nasilja, ali šta to znači? To znači da za razliku od prethodnih dokumenata kao što su Kodeks profesionalne etike (...) koji definiše šta, šta je to seksualno, odnosno rodno uslovljeno nasilje, pa i koje su sankcije za počinioc. Dakle sistematski se krenulo (...) (T125_M_NO_BA)

Prema frekventnosti narativa, jasno je vidljivo da je posebno izražena potreba sagovornika i sagovornica da naglase svoj stav da li treba u većoj meri govoriti o rodnoj neravnopravnosti i, ako se o tome ne govori, da li to znači da to nije potrebno ili postoje prepreke i razlozi da se to ne čini. U okviru ovog dela možemo uočiti razlike u fokusiranju na ono što se smatra značajnim u vezi sa javnim govorom. Muškarci sagovornici iz reda nastavnog i administrativnog osoblja uglavnom naglašavaju da oni lično nemaju razloga da se plaše da javno govore o ovim temama, ali smatraju da postoji strah kod onih koji se sa tim suoče.

(...) ako se dese nekada takve situacije, znamo da su one jako neugodne, neko može zbog ličnog nedostatka hrabrosti ili nečega, nesučeljavanja s određenom problematikom, može možda ustručavati se prijaviti nešto i tako dalje, iz nekog straha i tako dalje, ali to je opet dakle lična procjena, ali nikako da je, da je tako pravilo (...) (T55_M_NO_BA)

Istovremeno je uočljiva sličnost narativa u odgovorima kod studentkinja i studenata, bez obzira na pol, i kod sagovornica iz grupe nastavnog i administrativnog osoblja.

Ovde su odgovori uglavnom duži i prvenstveno se nastoje objasniti razlozi zbog kojih se ne govori previše o rodnoj (ne)ravnopravnosti i zašto nema u znatnijoj meri prijavljivanja rodno zasnovanog nasilja. Kod sagovornika iz studentske populacije češće se susreću odgovori u kojima se ističe da smatraju da njihove koleginice, i ako im se dogodi seksualno uznemiravanje ili rodno nasilje, verovatno to ne mogu i ne žele da prijave jer se plaše da će to uticati na njihovo dalje studiranje. Takođe, prvenstveno se ističe hijerarhijski odnos profesori – studenti, te strah od sankcija zbog suprotstavljanja autoritetu.

I mislim da je lakše studentima da, bukvalno, da im je previše samo stalo da završe s tim ispitima, da progutaju sve što se može i da krenu dalje. Bukvalno, svaki završeni ispit, jedno završeno poglavlje, više se ne vraćaš ni sa tim profesorom, ni sa tim nastavnicima i ideš dalje. (T89_M_ST_SR)

Nastavnice, administrativne radnice i studentkinje, iako dobrim delom smatraju da bi trebalo da se govori o tim temama uopšteno, nisu sigurne na koji način bi to bilo prihvaćeno u široj okolini i da li bi bile podržane u tom nastojanju.

(...) uredu sam sa temom općenito rodne ravnopravnosti, ali mislim da je to poprilično jedna teška tema i zbog našeg pravnog sustava i zbog takvog gledanja na rodnu ravnopravnost i općenito seksualno uznemiravanje, da je dosta teško napraviti nekakav veliki, veliki, ohrabreni korak i slobodno govoriti o tome u takvom smislu. (T_97_Z_ST_HR)

Većina sagovornica i sagovornika, bez obzira na grupu kojoj pripadaju, veoma često pod javnim govorom podrazumeva razgovor o temama rodne neravnopravnosti unutar užeg kruga i u neformalnom okruženju, a ređe je reč o tome da se istupa na tribinama, na formalnim sastancima, u studentskim organizacijama ili da se generalno aktivno zalažu za promenu stanja.

Treća grupa pitanja koja je razmatrana u ovom poglavlju odnosi se na odgovornost za održavanje rodne neravnopravnosti i reprodukciju nasilnih obrazaca. Kada se govori o širim društvenim strukturama, većina ispitanica i ispitanika smatra da se rodni stereotipi i predrasude grade prvenstveno unutar porodice, da opstaju u obrazovnom sistemu, te da su i političke strukture pre deo problema nego rešenja. Stoga se jasno uočava da je neophodno učiniti sveobuhvatnu reformu društva, a posebnu ulogu, ipak, ima obrazovni sistem od najnižeg do najvišeg nivoa:

Znate kako, vi kad vidite, to je jedan društveni problem, znate. Praktično svi su odgovorni. Međutim, mislim da je politika ta koja kreira sve. Znate u kojem smislu. Mislim da kreira i obrazovanje, mislim da kreira i sve. (T9_M_NO_BA)

(...) taj problem bilo koje vrste seksualnog uznemiravanja i bilo koje vrste diskriminacije ne može se ograničiti samo na jedan prostor, odnosno javni diskurs niti se može ograničiti samo na jednu instituciju, nego one sve moraju da budu u saglasju, dakle džaba na primer na Univerzitetu jedan fantastičan mehanizam i podrška i sve ako policija ne radi svoj posao kako treba, ako centar

za socijalni rad ne radi svoj posao kako treba i tako dalje, dakle jednostavno je to verovatno moguće na neki način postići, ali mislim da to mora sve da ide zajedno. (T79_Z_ST_SR)

Generalno mislim da je obrazovni sustav tu definitivno zakazao. Dakle, obrazovni sustav koji iz korijena bi zapravo trebao izbaciti takve stvari i djecu ne učiti tim stvarima, po pitanju, recimo, rodne neravnopravnosti i to, tih svih pogleda na ženu kao slabiji spol. (T151_M_NO_HR)

U okviru razmatranja odgovornosti i nadležnosti unutar univerziteta, sagovornici i sagovornice smatraju da je neophodno upravo delovati kako kroz uvođenje određenih konkretnih pojedinačnih mera tako i da se na pravi način širi obrazovanje i vaspitanje o rodnoj ravnopravnosti. Odgovornost onih koji upravljaju fakultetima/univerzitetima trebalo bi da bude da u okviru svoje nadležnosti kreiraju adekvatne institucionalne mehanizme i obezbede njihovo sprovođenje i funkcionisanje. Važno je, međutim, sagledati na koje sve načine univerziteti delotvorno mogu primeniti sve ono što se usvaja kroz pravilnike i dokumente.

Pre svega trebaju biti jasni pravilnici, zakoni, procedure, svi oblici rodno zasnovanog nasilja trebaju biti ozbiljno shvaćeni i sankcionisani. Ne samo u zakonu nego kada se ti zakoni donose, treba da se naprave mehanizmi da se efikasno sprovode, a ne da bude mrtvo slovo na papiru. Mislim da je od ključne važnosti sistem obrazovanja. (T84_Z_NO_SR)

Pa možda za početak jednostavno nekako, ta neka rodna ravnopravnost na nekim ovim pozicijama tipa da na neki način tako i nekim studentima u stvari dadnemo do znanja da su podjednako, je li, važne obe, ovaj, je li, i muškarci i žene. (T134_M_AO_BA)

Sagledavajući rezultate kvalitativnog istraživanja kroz prizmu kritičkog realizma, jasnije se ocrtavaju umrežavanja na tri ontološka nivoa realnosti (Fletcher, 2017) u pogledu: individualnog tumačenja rodnog jaza, stvarnosti u kojoj se ne prepoznaje prikrivanje preostalih patrijarhalnih obrazaca u akademskom okruženju i potrebe da se propituju mogućnosti strukturalne promene. Upravo ovde smo u mogućnosti da jasnije uočimo kauzalne mehanizme (Fletcher, 2020) i ponašanje aktera koji učestvuju u izgradnji kako akademskih institucija tako i organizacione kulture unutar njih. Sa jedne strane, upravo preko izražavanja sopstvenog oklevanja i straha o govoru o konkretnim primerima rodno zasnovanog nasilja ili o javnom (ne)zalaganju za rodnu ravnopravnost posebno ispitanice, odnosno mladi (i studenti i studentkinje) pokazuju da samo okruženje (institucije) nema adekvatan odgovor. Sa druge strane, uočava se nastojanje da se ukaže na potrebu razotkrivanja kauzalnih lanaca koji predstavljaju prepreku za promene unutar institucija, te da se sagleda kako da podrška u vidu mehanizama ili svesti o odgovornosti onih koji su u upravljačkim strukturama univerziteta/fakulteta ne bude samo formalna već uistinu delotvorna.

Završna razmatranja

Recentna istraživanja potvrđuju da se i u akademskim ustanovama gde se beleži i višedecenijsko zalaganje za podizanje svesti o položaju žena u društvu rodni jaz veoma polako smanjuje. Rosa i Klavero (2022) ukazuju na to da rodni disbalans ostaje vidljiv na univerzitetima u državama Evropske unije. To svakako treba da imaju u vidu univerziteti u regionu, koji tek počinju sa izgradnjom institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti, kako bi na vreme prepoznali otpore unutar institucija prema promena (Hodgins i O'Connor, 2021).

Na osnovu kvantitativnog istraživanja jasno se uočava da znatna većina ispitanika i ispitanica ne zna da li na matičnom fakultetu/univerzitetu postoje tela/institucionalni mehanizmi za prevenciju i borbu protiv seksualnog uznemiravanja i rodnog zasnovanog nasilja. Tek je mali broj onih koji mogu sa sigurnošću da potvrde da njihova visokoškolska ustanova u dovoljnoj meri objavljuje informacije iz okvira rodne ravnopravnosti. Rezultati ankete pokazuju da je na matičnoj visokoškolskoj ustanovi tek neznatan broj ispitanih učestvovao na edukacijama koje se bave pitanjem neravnopravnog položaja žena u društvu, što može biti pokazatelj kakav je institucionalni odgovor na ovu temu. Istovremeno, tek neznatno veći broj ispitanih se izjasnio da se obrazovao o rodnoj ravnopravnosti izvan univerziteta/fakulteta. Analiza narativa iz kvalitativnih istraživanja potvrđuje nalaze dobijene putem anketa, te pruža mogućnost da se jasnije sagledaju razlozi za slabu zainteresovanost za teme o rodnoj ravnopravnosti u akademskim okvirima, a samim tim i za nedovoljnu razrađenost institucionalnih mehanizama. Rodno zasnovano nasilje je tema koja bude obično potaknuta konkretnim slučajevima, ako su bili vidljivi u medijima ili sudski procesirani, ali isto tako seksualno uznemiravanje ostaje najčešće neprimećeno i o tome više govore žene nego muškarci. To se tek može bolje sagledati kroz kvalitativno istraživanje s obzirom na to da se i dalje često ispoljava patrijarhalno-tradicijski stav da je reč o temama o kojima ne treba javno da se govori i da će više naneti štete samoj žrtvi nego počiniocu.

Sprovedeno kvantitativno i kvalitativno istraživanje pokazuje da analiza narativa dopunjava, proširuje i značajnije objašnjava rezultate statističkih podataka. Tako se triangulacijom metoda dolazi do značajnijih uvida kada je reč o pristupu problemima rodne neravnopravnosti kako na individualnom tako i na institucionalnom nivou na visokoškolskim institucijama. O odgovornosti i nadležnosti društvenih institucija uopšte i obrazovnog sistema izražavaju se uglavnom jasni stavovi, ali u većini slučajeva izostaje i spremnost za individualno učešće u tim procesima. Ako postoje individualni naponi da se i unutar akademskog prostora menja stav o rodnoj ravnopravnosti, oni su i dalje nedovoljni, kao i spremnost institucija da na te izazove odgovore kroz celovitu analizu sopstvenog delovanja i načina pristupa kada je reč o primeni rodni politika u obrazovanju i naučnom delovanju.

Literatura

Benito, E., Verge T. (2020). Gendering higher education quality assurance: a matter of (e) quality. *Quality in Higher Education*. 26 (3), 355-370. <https://doi.org/10.1080/13538322.2020.1769268>. (Pristupljeno 7. 4. 2022)

European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. (2018). *Interim evaluation: gender equality as a crosscutting issue in Horizon 2020*. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/054612>. (Pristupljeno 3. 4. 2022)

European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. (2021). *Horizon Europe, gender equality: a strengthened commitment in Horizon Europe*. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/6773>. (Pristupljeno 5. 4. 2022)

European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. (2021). *Horizon Europe guidance on gender equality plans*. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/876509>. (Pristupljeno 5. 4. 2022)

Fletcher, A. J. (2017). Applying critical realism in qualitative research: methodology meets method. *International Journal of Social Research Methodology*. 20 (2), 181-194. <https://doi.org/10.1080/13645579.2016.1144401>.

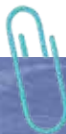
Fletcher, A. J. (2020). The reality of gender (ideology). Using abduction and retroduction in applied critical realist. U: van Ingen, M., Grohmann, S., Gunnarsson, L. (Ur.). *Critical realism, feminism, and gender: A reader* (1st ed., 205-224). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315112138>.

Fox, M. F. (2006). Gender, hierarchy, and science. U: Chafetz, J. S. (Ur.). *Handbook of the sociology of gender* (441-458). Springer. https://doi.org/10.1007/0-387-36218-5_20.

Genderaction (2018). Policy Brief 1. *Gender in Horizon Europe. An Unfinished Business*. http://genderaction.eu/wp-content/uploads/2018/06/GENDERACTION_PolicyBrief1_GENDER-IN-FP9.pdf. (Pristupljeno 31. 3. 2022)

Hodgins, M., O'Connor, P. (2021). Progress, but at the Expense of Male Power? Institutional Resistance to Gender Equality in an Irish University. *Frontiers in Sociology*. (6). <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.696446>. (Pristupljeno 8. 4. 2022)

Rosa, R., Clavero S. (2022). Gender equality in higher education and research. *Journal of Gender Studies*. 31 (1), 1-7. <https://doi.org/10.1080/09589236.2022.2007446>. (Pristupljeno 31. 3. 2022)

Poglavlje 11

Dženana Radončić
Karolina Lendák-Kabók

Orođnjavanje nastavnih planova i programa

Uvodne napomene

Mnoge države centralne i istočne Evrope usvojile su zakone protiv diskriminacije i za promovisanje jednakih mogućnosti, ali, u većini slučajeva, takvi zakoni i dalje ostaju formalna demonstracija usklađenosti normi sa zahtevima Evropske komisije, jer sa njima nisu povezane jasne politike i, što je još važnije, budžeti za sprovođenje politika i aktivnosti. Države, kao politički akteri, pristale su da usvoje politike rodne ravnopravnosti kao uslov da budu prihvaćene u klubu evropskih zemalja. Integrisanje roda u nastavne planove i programe je više od neophodnosti, to je generalno zakonska obaveza sistema obrazovanja, a posebno akademskih institucija.

Orođnjavanje nastavnog plana i programa visokog obrazovanja podrazumeva integraciju rodno opredeljenih i rodno osetljivih sadržaja u kurseve osnovnih i postdiplomskih programa, sa posebnom pažnjom na intersekciju roda sa drugim identitetskim markerima kao što su rasa, etnička pripadnost, klasa ili seksualna orijentacija. Pružanje širokog spektra “navigacionih uvida” pomaže studentima i studentkinjama da identifikuju i problematizuju postojeće rodno zasnovane norme i uloge (Lyle-Gonga, 2013). Štaviše, uključivanje ženskih perspektiva i iskustava, kao i priznanje njihovog doprinosa sadržaju kursa (Rios et al., 2010) osnažuje studentkinje tako što dovodi u pitanje i preispituje rodne stereotipe (Cassese i Bos, 2013).

Visokoobrazovne institucije karakteriše protivljenje rodnim reformama, i ono će biti najizraženije tamo gde institucionalne kulture štite muške privilegije i moć (Mergaert i Lombardo, 2014, 15), gde inovacije ne rezonuju sa vrednostima i normama članova i članica (Hafner-Burton i Pollack, 2009) i gde su rodne reforme usmerene na iste rodne norme, prakse i rutine organizacija i institucija (Benschop i Verloo, 2011). Kao rezultat toga, otpor, definisan kao nastojanje ka “održavanju *statusa quo* i suprotstavljanju promenama” (Lombardo i Mergaert, 2013, 299), može dovesti do nesprovođenja rodnih reformi i proizvesti ravnodušnost ili nesvesnost o rodnoj politici, problemima i izazovima (Cavaghan, 2016, 11).

U dijagnostici da li otpor prema orođnjavanju u nastavi otkriva širi obrazac “isparavanja” rodne ravnopravnosti (Weiner i MacRae, 2014) ključno je razotkriti gde i kako formalna pravila koja se odnose na rod (pisana, poput zakona) nisu uspela da se sprovedu kao i kako različite neformalne (nekodifikovane) norme i prakse čuvaju dominaciju muškaraca. Ovo uključuje i rodne i naizgled rodno neutralne norme koje imaju različite efekte na žene i muškarce (Mackay, 2011). Takođe je neophodno otkriti načine na koje institucionalni narativi o rodno opredeljenom ponašanju legitimišu rodne ishode

(Lowndes, 2014). Uzroci otpora prema orodnjavanju univerziteta “leže u rodnim normama duboko ukorenjenim u institucijama i organizacijama” (Lombardo i Mergaert, 2013, 301). Neformalna pravila, kao što su društveno podeljene vrednosti i norme, konvencije, rutine i prakse, usmeravaju u praksi institucionalne procese i mogu da potkopaju rodne reforme kada se formalna pravila ne održavaju ili sprovede aktivno (Waylen, 2014). Zaista, napori institucionalne reforme moraju da se bore sa akterima koji se često “sećaju starog” i “zaboravljaju novo” (Mackay, 2014).

Analiza rezultata istraživanja

U poglavlju 5. 2. koristi se mešovita metoda istraživanja i to varijanta QUAL + quant, sa fokusom na analizu kvalitativnih podataka. Prvi deo obuhvata analizu podataka dobijenih anketnim ispitivanjem u okviru grupe pitanja “Mere i prevencija u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja na fakultetima i univerzitetima”. U drugom delu se analiziraju kvalitativni podaci – stavovi koje su ispitanice i ispitanici iznosili kroz polustrukturisane intervjue o dve ključne podteme u okviru teme “Orodnjavanje nastavnih planova i programa”, a to su (a) *prisutnost rodni tema u nastavnim planovima i programima* i (b) *potreba za inkorporisanjem rodni tema u nastavne planove i programe*. Kritički obrađena iskustva i mišljenja sadržana u, prvenstveno, kvalitativnim podacima, pružiće osnovu za dublje, potpunije i tačnije spoznaje o orodnjenosti i potrebi za orodnjenosti nastavnih planova i programa, čime je ovo poglavlje opredeljeno za kritički realizam kao osnovnu paradigmatiku poziciju.

Izraz *nastavni planovi i programi*, za potrebe ove analize, obuhvata listu predmeta koji se izvode u nastavi na konkretnim obrazovnim ustanovama, sa definisanim sadržajem, metodologijom i modalitetima nastave u funkciji ostvarivanja unapred definisanih ishoda učenja (sticanje znanja, razvijanje veština i stavova). Kritičko analiziranje nastavnih planova i programa nalaže uzimanje u obzir kulturološkog, političkog i socijalnog konteksta u kojem se obrazovni proces realizuje po konkretnom nastavnom planu i programu. Važno je imati na umu da nastavni planovi i programi nikad nisu neutralni, nego predstavljaju sredstvo društvene kontrole i verziju *legitimnog* znanja koje je uvek rezultat kompleksnih odnosa moći između različitih socijalnih kategorija, poput klase, roda, pola i rase (Grünberg, 2011, 7).

Polazna pretpostavka u analizi je tvrdnja da orodnjeni nastavni planovi i programi u zemljama regiona predstavljaju izuzetak, a ne pravilo. Posebni predmeti ili kolegijumi posvećeni temama rodne ravnopravnosti retko su dostupni, a najmanje u formi redovnog, odnosno obaveznog predmeta. Generalno nedostaje sistematičan pristup edukacijama na temu rodne ravnopravnosti. Kvantitativni podaci potvrđuju ovu hipotezu. Ubedljiva većina, u proseku 74,3%, svih grupa ispitanica i ispitanika (studenti/kinja, nastavno i administrativno osoblje) nikad nije prisustvovala kolegijumima, odnosno nastavnim predmetima na temu rodne ravnopravnosti. Uočljive su razlike između pojedinih država u odnosu na studentsku grupu. U Srbiji najveći procenat ispitanica i ispitanika nikad nije prisustvovao edukacijama u formi kolegijuma ili nastavnog

predmeta na temu rodne ravnopravnosti i/ili rodno zasnovanog nasilja, čak 87,2%. Slede Bosna i Hercegovina sa 73% i Hrvatska sa 70,1%, dok se u Crnoj Gori nešto više od polovine studentske grupe izjasnilo da nikad nisu prisustvovali ovakvim aktivnostima, preciznije 51,1%.

Tabela 1. Frekventnost prisustvovanja na kolegijumima / nastavnim predmetima na temu rodne ravnopravnosti po grupama ispitanika/ca

	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	3,1	3,8	1,9	3,2
Povremeno	8,4	8,1	6,7	8,2
Retko	9,6	8,0	6,3	8,9
Jednom	6,8	2,7	3,3	5,4
Nikada	72,0	77,3	81,8	74,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Rezultati istraživanja nisu značajno drugačiji ni u pogledu prisustva vannastavnim aktivnostima sa rodnom tematikom, u formi radionica, seminara i treninga u okviru matične institucije. Većina ispitanica i ispitanika (75,6%) izjasnila se da nikad nije učestvovala u navedenim sadržajima na svom univerzitetu. Najmanje je prisustvovalo administrativno osoblje, tj. 80% ispitanih je izjavilo da nikad nije učestvovalo u neformalnim edukacijama, u odnosu na 74,7% nastavnog osoblja i 75,5% studenata/kinja.

Tabela 2. Frekventnost prisustvovanja na radionicama / seminarima / treninzima / kampanjama u instituciji na temu rodne ravnopravnosti po grupama ispitanika/ca

	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	2,6	2,8	0,7	2,5
Povremeno	6,4	9,5	7,8	7,4
Retko	9,0	8,9	7,0	8,8
Jednom	6,4	4,0	4,4	5,6
Nikada	75,5	74,7	80,0	75,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

U odnosu na prisustvo radionicama, seminarima i treninzima izvan fakulteta, odnosno univerziteta, anketni podaci pokazuju nešto veću uključenost svih grupa ispitanica i ispitanika. Tako je 4,9% ispitanika često, a gotovo jedna trećina *povremeno*, *retko* ili *makar jednom* prisustvovala edukacijama izvan svoje visokoobrazovne ustanove. Ako uporedimo podatke u odnosu na ispitanice i ispitanike koji nikad nisu prisustvovali edukacijama na temu rodne ravnopravnosti, uočavamo da u proseku 74,3% nije nikad prisustvovalo orodnjenim nastavnim predmetima ili kolegijumima, 75,6% nije nikad

prisustvovalo vannastavnim oblicima edukacija na svom fakultetu/univerzitetu, dok 66,9% nije nikad prisustvovalo edukacijama izvan fakulteta ili univerziteta. Opšti zaključak je da je manji procenat ispitanica i ispitanika prisustvovao različitim oblicima edukacija na temu rodne ravnopravnosti koje su, u većem broju slučajeva, organizovane *izvan* fakulteta/univerziteta.

Tabela 3. Frekventnost prisustvovanja na radionicama / seminarima / treninzima / kampanjama izvan fakulteta/univerziteta na temu rodne ravnopravnosti po državi

	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Srbija	Ukupno
	%	%	%	%	%
Često	5,0	10,9	3,3	0,6	4,9
Povremeno	10,0	17,9	7,7	8,1	10,2
Retko	11,1	17,6	9,8	5,3	10,9
Jednom	7,7	7,0	4,7	6,5	7,1
Nikada	66,2	46,6	74,6	79,5	66,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Razlog za generalno nizak procenat učešća na formalnim i neformalnim edukacijama verovatno je uslovljen neadekvatnom institucionalnom politikom i nedostatkom obuhvatnijeg programa edukacija unutar i izvan univerziteta. Osim toga, mogući razlog su nezainteresovanost studentkinja i studenata, ali i neutemeljena percepcija irelevantnosti tema rodne ravnopravnosti. Dodatno, ali ne manje bitno, činjenica da se 77,3% nastavnica i nastavnika izjasnilo da nikad nije prisustvovalo edukacijama na ove teme znači da najmanje isti procenat nastavnog osoblja nema znanja niti veština potrebnih za razvijanje i kvalitetno implementiranje orodnjenih nastavnih planova i programa ili drugih oblika edukacija na temu rodne ravnopravnosti.

Značajna podzastupljenost predmeta u koje su inkorporisane rodne teme i njihova pretežna izbornost (opcionálnost) percipiraju se kao izraz rodno slepog i nesenzibilnog pristupa nastavi i istraživanju, te pružaju mogućnost marginalizacije rodniha tema u oblasti visokog obrazovanja. Još jedan način marginalizacije tema rodne ravnopravnosti jeste korišćenjem rodno neosetljivog jezika (Spahić Šiljak, 2019, 150). Odgovori na pitanje da li univerziteti koriste rodno osetljiv jezik u nastavi i organizaciji rada značajno variraju između država. Tako se u Srbiji i Bosni i Hercegovini manji procenat izjasnio pozitivno na navedeno pitanje (26,1%, odnosno 31,5%), dok je u Hrvatskoj, a naročito u Crnoj Gori taj procenat znatno veći, iako i dalje nezadovoljavajući (51,8%, odnosno 64,6%).

Kreiranje i implementacija orodnjenih nastavnih planova i programa, bez obzira na konkretni modalitet, zahtevaju korišćenje rodno osetljivog jezika u nastavi i organizaciji rada, ali i edukovano i senzibilisano nastavno osoblje. Manji broj studentkinja i

studenata se odlučno izjasnio da profesori i profesorke tokom svojih predavanja izražavaju predrasude i stereotipe o muškarcima/ženama i LGBTQIA+ zajednici, u proseku 3,2% (najviše u Bosni i Hercegovini). Treba izuzetno oprezno izvoditi zaključke iz ovih podataka. Navedeno ne znači da su nastavnice i nastavnici senzibilisani i da su predavanja lišena predrasuda i stereotipa. Moguće je da se o određenim, potencijalno kontroverznim i *spornim* temama uopšte ne priča na predavanju, pa je mogućnost iznošenja određenih stavova ograničena ili nepostojeća. Već je navedeno da najveći procenat studenata/kinja nije prisustvovao nastavnim ili vannastavnim edukacijama na temu rodne ravnopravnosti, što posledično znači da verovatno većina studenata i studentkinja nije u dovoljnoj meri senzibilisana niti osvešćena da bi mogla da uoči predrasude ili stereotipe profesorki i profesora. Uostalom, stavovi bremeniti predrasudama i stereotipima mogu značajno da variraju u eksplicitnosti, a samim tim i u uočljivosti za nesenzibilisane studente i studentkinje. Ovo pitanje zahteva daljnje istraživanje.

(Ne)prisutnost rodni tema

Kvalitativna analiza odgovora je podudarna sa rezultatima ankete – većina ispitanica i ispitanika smatra da rodne teme nisu adekvatno, potpuno ili sistematično zastupljene u nastavnim planovima i programima. Kao razlozi se navode nedostatak strateške opredeljenosti visokoobrazovnih institucija, institucionalni otpor inkorporisanju rodni tema u nastavne planove i programe, prirodu naučne discipline (npr. tehničke ili društvene nauke), ali i nedostatak udžbenika sa adekvatno obrađenim rodni temama. Osim navedenih, kao jedan od važnijih razloga za neprisutnost tema (potpunu ili delimičnu) izdvaja se nedostatak senzibilisanog i edukovanog nastavnog osoblja koje će moći realizovati rodne teme na kvalitetan način. Svakako da uključivanje rodni tema, bez prethodne pripreme, nosi sa sobom opasnost njihove nekvalitetne obrade u nastavi, što bi posledično moglo uticati i na pogrešnu percepciju i otpor izučavanju rodni tema od strane rukovodstva, nastavnica/ka i studenata/kinja. Iako zaključak o generalnoj nezastupljenosti rodni tema nije iznenađujući, značajno je utvrditi *razloge za neprisutnost rodni tema*, kako bi se moglo delovati na njihovom uklanjanju.

Institucionalni i sistemski naponi za orodnjavanje nastavnih planova i programa gotovo su nepostojeći, a ponegde i uz otvoreno protivljenje rodni reformama. Takve prakse su izraz institucionalnih kultura koje štite muške privilegije i moć (Mergaert i Lombordo, 2014, 15) te stvaraju institucionalni otpor koji proizvodi ravnodušnost ili nesvesnost o rodni politikama, preprekama i izazovima (Cavaghan, 2016, 11). U značajnom broju slučajeva ispitanice i ispitanici navode da su, u nedostatku rodno inkluzivnih nastavnih planova i programa, bili *delimično* upoznati sa rodni temama u okvirima visokog obrazovanja isključivo zahvaljujući dobrim praksama i individualnim naporima i entuzijazmu pojedinih profesorki. Ovaj zaključak je potvrđen rezultatima ankete. Čini se da je promocija rodno osetljivog visokog obrazovanja individualni problem posvećenih pojedinaka, a ne institucionalni cilj (tako i Grünberg, 2011, 9). Čak i tamo gde se orodnjavanje nastavnog procesa proklamira kao institucionalni cilj i strateško opredeljenje, kao što je istaknuto u uvodnim napomenama, neformalna pravila

i prakse usmeravaju institucionalne procese na način da potkopavaju rodne reforme i sprečavaju aktivno sprovođenje formalnih pravila (Waylen, 2014).

Potreba za inkorporisanjem rodnih tema u nastavne planove i programe

Pregled analize frekvencija pojavljivanja određene vrednosti u uzorku pokazuje da se u okviru teme "Orođnjavanje nastavnih planova i programa" kao ključni aspekt analiziranih podataka (tzv. kôd) učestalo pojavljivala potreba za inkorporisanjem rodnih tema u nastavne planove i programe. Kôd "Potreba za rodnim temama u nastavnim planovima i programima" najzastupljeniji je u okviru teme "Orođnjavanje NPP-ova", a njegova zastupljenost je 59,4% od ukupnog broja kodova za navedenu temu. Prikupljeni podaci nedvojbeno pokazuju da se većina ispitanica/ka slaže da postoji potreba za inkorporisanjem rodnih tema u nastavne planove i programe. Manji broj ispitanika/ca smatra da potreba za inkorporisanjem rodnih tema uopšte ne postoji ili je minimalna, zbog ličnog stava da studentima i studentkinjama takve teme ne bi bile zanimljive, naročito ako se radi o pojedinim naukama i fakultetima (tehničke nauke, ekonomske nauke itd.).

Na osnovu kvalitativne analize podataka prikupljenih kroz polustrukturisane intervjuve moguće je istaći razlike između ispitanica/ka koji su iskazali *potrebu za inkorporisanjem rodnih tema u nastavne planove i programe*, s obzirom na različite stavove i predloge konkretnog modaliteta orodnjavanja.

Iskazuje se potreba za orodnjavanjem – uvođenjem rodnih tema u nastavne planove i programe po kojima će se sprovoditi nastavni proces sa studentima/kinjama – ali i za stručnim edukacijama, treninzima i seminarima sa rodnom komponentom za administrativno i nastavno osoblje. Značajan broj ispitanica/ka naglašava važnost pravovremenog delovanja, počevši čak od predškolskog perioda, kroz osnovno i srednje obrazovanje, sa izraženom skepsom spram mogućnosti delovanja na menjanju stavova kroz visoko obrazovanje. Drugi pak smatraju da je visoko obrazovanje *pravo vreme za delovanje* zbog zrelosti studenata/kinja, jer se u pravilu radi o *formativnim godinama mladih ljudi*. Čini se ipak da osnovno pitanje nije da li su rodne teme potrebne nego *kako* najsvrsishodnije obezbediti njihovu zastupljenost i ostvariti orodnjavanje nastavnog procesa.

Pristupi orodnjavanju nastavnih planova i programa

Prikupljeni podaci od administrativnog i nastavnog osoblja i studenata/kinja potvrđuju da rodne teme nisu integralni delovi konvencionalnih nastavnih planova i programa, iako postoji svest i pretežni konsenzus ispitanika/ca o potrebi za rodnom inkluzivnošću. Kao što je već istaknuto, manji stepen usaglašenosti postoji o konkretnom modelu orodnjavanja nastave. Konkretna pristup može delimično zavisiti od nauke, odnosno discipline koja se izučava na konkretnom fakultetu. Tradicionalno, tehničke i prirode nauke će u pravilu imati manji stepen uključenosti rodnih tema (Grünberg,

2011, 12) i percepciju da je manje mogućnosti za inkorporisanje rodniha tema u te nauke. U nastavnim planovima u okviru društvenih i humanističkih nauka rodne teme će da budu vidljivije i zastupljenije. Većina ispitanica/ka smatra da je lakše, adekvatnije ili priličnije da se rodne teme inkorporišu u okviru društvenih i humanističkih nauka. Štaviše, značajan broj ispitanica/ka je izjavio da u okviru drugih nauka nema mogućnosti za inkorporisanje rodniha tema, niti smisla, naročito ne kao obaveznog predmeta ili obaveznog dela postojećih predmeta, te da rodne teme *ne bi bile zanimljive studentima tehničkih nauka*, koji bi se retko opredeljivali za takav izborni predmet. Pojedine ispitanice/i naglašavaju važnost umerenosti u pristupu (obimom, obaveznošću), obrazlažući to postojanjem rizika od stvaranja neželjenog efekta – *ogorčenja na rodne teme*.

Velika raznolikost predloga sadržanih u odgovorima ispitanica/ka opredelila je autorke da izvrše kategorizaciju predloženih modela orodnjavanja nastavnog plana i programa: *inkluzivni pristup* i *komplementarni pristup*. Kvalifikacija se vršila s obzirom na suštinu predloga, odnosno trajnost i intenzitet potrebne intervencije u nastavne planove i programe.

a) Inkluzivni pristup

Inkluzivni (integralni) pristup podrazumeva kreiranje *politike* orodnjavanja u svakoj visokoškolskoj ustanovi i *sistemske pristup* orodnjavanja svakog pojedinačnog predmeta, u odnosu na koje materija izučavanja omogućava inkorporisanje rodniha tema. Cilj je menjanje *nasleđenih matrica mišljenja* kroz razvijanje konkretnih rodno inkluzivnih sadržaja za pojedinačne predmete. Razvijanje rodno inkluzivnih nastavnih planova i programa pretpostavlja *ozbiljnu evaluaciju silabusa i nastavnica/ka od strane ekspertkinja i eksperata u oblasti rodne ravnopravnosti*. Iako određen broj ispitanica/ka iznosi sumnju u mogućnost smislenog inkorporisanja rodniha tema u sve oblasti i nauke, drugi/e iznose konkretne primere iz kojih se vidi da je orodnjavanje moguće u odnosu na sve nauke i sve oblasti, uz variranja u pogledu obima i načina na koje bi rodne teme bile inkorporisane.

Ja mislim da je vrlo važno zato što zapravo sad, kao i druga brojna pitanja, ostaje zapravo samo na razini individualnog entuzijazma i osviještenosti pojedinačnog nastavnika i nastavnice. Ja mogu, imam neko pravo, ne ja, nego svako od nas u akademskoj zajednici, u tom svom silabusu (...) provući neke teme, ubaciti neku literaturu. (...) važno da tu postoji, ali ne ono tipa samo specijalistički studiji, rodni, rodne studije i slično, koji onda opet nekako idu, to je više za profesionalce. (T102_Z_NO_BA)

b) Komplementarni pristup

Ovo je pristup koji karakterišu dizajniranje i realizacija odvojenih, zasebnih predmeta posvećenih rodniha temama ili drugi modaliteti inkorporisanja rodniha tema u nastavu, ali koje ne karakteriše *sistemske pristup*. Prema prikupljenim podacima, postojeće

stanje je takvo da ako nastavni plan i program uopšte uključuje rodne teme, one su u najboljem slučaju marginalizovane u vidu zasebnih predmeta. U drugim predmetima se rodne teme pojavljuju sporadično ili uopšte nisu zastupljene. S tim u vezi, većina ispitanika i ispitanica je predložila uvođenje zasebnog predmeta koji bi se bavio rod-nim temama kao *izbornog*. Pored ovog pristupa, u nastavku će biti navedeni i ostali predlozi koji suštinski podrazumevaju komplementarni (dodatni) pristup.

- Zasebni i odvojeni predmeti/kursevi posvećeni rod-nim temama

Zasebni predmeti koji se bave temom rodne ravnopravnosti na dodiplomskom studiju su najčešće u formi izbornih predmeta. Opcionalnost rodno inkluzivnih predmeta predstavlja indikator percipiranja rod-nih tema kao marginalnih, kao dodatnog znanja koje nije toliko značajno da bi bilo delom obaveznog sadržaja nastavnog procesa. Daju se predlozi da zasebni predmeti budu izborni, kako bi se zadržao *zdrav pristup temi*, ali *jako oprezno*, bez potrebe da se pravi *bauk od toga*, jer ne treba *od muhe praviti slona*. Rodne teme se generalno prepoznaju kao značajne, s tim da treba da budu opcionalne za izučavanje. Ovakvo promišljanje dalje vodi zaključku da rodne teme ne treba da budu obavezne za sve, da nije nužna edukacija i senzibilizacija svih, nego onih koji to žele, a to će najčešće biti osobe koje su već, makar delimično, senzibilisane, čime pristup kroz izborni predmet ne ostvaruje željeni cilj – sistemsko orodnjavanje nastavnog procesa i procesa naučnog istraživanja.

Pojedine ispitanice/i su dali predloge da uz nastavnika/cu na konkretna, tematska predavanja budu pozvani eksperti/ce iz konkretne rodne teme, kako bi se studentima/kinjama pružilo korisno, sadržajno i obuhvatno predavanje na konkretnu temu. Ukoliko orodnjavanje shvatimo kao dugoročni proces koji ima za cilj da omogući strukturalno podizanje svesti i razvijanje senzibiliteta svih studentkinja i studenata, onda se čini izvesnim da izborni predmet to neće postići. Izborne predmete studenti/kinje biraju pretežno prema preferencijama profesora/ki ili tema koje su im zanimljive i koje se doimaju značajnim.

- Individualni uspešni pristupi zasnovani na senzibilitetu i entuzijazmu pojedinki

Ispitanice/i su navodili brojne primere pojedinačnih uspešnih priča o inspirativnim nastavnicama koje su kroz različite oblasti uspele, na naučno adekvatan i zanimljiv način, obrađivati rodne teme. Od većeg broja primera navodimo da su npr. u ekonomskim naukama, u okviru predmeta Organizaciona kultura i "leadership", studenti/kinje bili temeljitije upoznati sa osnovama rodne ravnopravnosti, ali i kroz druge predmete u okviru kojih su obrađeni primeri uspešnih preduzetnica koje su unele inovacije u postojeće poslovne poduhvate, žena na menadžerskim pozicijama, dizajniranju brendova proizvoda i slično. U okviru filozofije i kulturoloških studija analizirani su odnos religije prema ženama, rod i nasilje u okviru kulturoloških studija, rodno nasilje i rodna neravnopravnost u književnosti, nasilnost u jeziku, preispitivanje kanona u književnosti, analiza rod-nih stereotipa u udžbenicima i slično. Navedena je kao primer dobre prakse i analiza autorki kroz političku antropologiju, problematizovanje roda i politike

na političkim naukama, a u okviru biologije kroz etiologiju ponašanja, genetiku ponašanja i delinkventna ponašanja itd.

Ipak, generalni zaključak je da nedostaje sistemska i institucionalna podrška pojedincima i pojedincima koji pokušavaju delovati. Ukoliko izostane institucionalna podrška, ove uspešne priče često se završavaju sa pojedinačnim nastavnicama.

Hajmo otvoriti bilo koji nastavni plan i program i hajmo tražiti koliko se puta rod ili ravnopravnost spominju u nastavnim planovima i programima, na sociologiji, na pravu, na politologiji. Dakle, sve uzimam one oblasti na kojima bi to trebalo biti tema koja je uključena u sve sadržaje, dakle, čak i ono matematičko traženje koliko puta se spominje. Ne spominje se. Gdje se spominje u kurikulumima pojedinačnih predmeta? Koliko je sadržaja posvećeno tim temama? I, na kraju, u principu, ta čitava ova priča zavisi od nekih desetak osoba koje mi svi međusobno poznajemo, koje se bave sa tom temom, pišu o tome, pričaju i vjerovatno svojim studentima i studenticama, ali tu je priča završena. (T83_Z_NO_BA)

- *Ad hoc radionice, treninzi i seminari, savetovanje*

Uvođenje zasebnog predmeta, bez obzira na to da li se radi o izbornom ili obaveznom predmetu, pretpostavlja senzibilisanu i edukovanu nastavnicu, odnosno senzibilisanog i edukovanog nastavnika sa odgovarajućim materijalima na raspolaganju (članci, studije, udžbenici). Kroz intervju je uočen manjak navedenih resursa neophodnih za uspešnu realizaciju predmeta na kojem bi se obrađivale rodne teme. Kao alternativni predlozi navode se drugi oblici specijalizovanih predavanja, radionica ili treninga, gde se kao predavači/ce predlažu osobe iz nevladinog sektora, često specijalizovanih organizacija sa ekspertizom u odnosu na rodne teme. Ispitanice/i navode primere realizovanih radionica i treninga (za nastavno osoblje i/ili za student(kin)je) ili pravnih klinika koje je inicijalno finansirala određena nevladina organizacija, a što je kasnije pretočeno u konkretan predmet (iako kao izborni). Radionice, treninzi i seminari koje organizuju nevladine organizacije važan su doprinos orodnjavanju nastavnog procesa i senzibilisanju nastavnog i administrativnog osoblja, ali ovaj model nije održiv dugo-ročno, jer često zavisi od resursa i projektnih aktivnosti nevladinih organizacija. Uvažavajući okolnost da će osobe iz nevladinih organizacija često imati ekspertizu u pitanjima roda i rodne ravnopravnosti, moguće je obezbediti njihovo učešće u nastavnom procesu kao gostujućih predavačica i predavača ili osoba koje mogu realizovati deo, npr. trećinu, izbornog predmeta. Važno je da inicijativa i realizacija konkretnog modela orodnjavanja nastavnog procesa budu rezultat internih i strukturalnih promena, a ne privremena implementacija projektnih aktivnosti.

Dodatni predlozi obuhvataju pripremu i diseminaciju informacija u vidu uvodnih predavanja za bruceše i podelu informativnih letaka, ali i uspostavljanje tela/centra za pružanje osnovnih informacija, koje bi imalo mandat da pruža ekspertizu, podršku i vrši monitoring nad poštovanjem principa rodne ravnopravnosti u svim sferama univerzitetskog obrazovanja.

Preduslovi / potencijalne prepreke za uspešno i održivo orodnjavanje nastavnih planova i programa

Pored strateške opredeljenosti i jasne institucionalne politike orodnjavanja i strukturalnog uključivanja tema rodne ravnopravnosti (kroz strateške dokumente, uspostavu interdisciplinarnog tela za rodnu ravnopravnost, korišćenje rodno osetljivog jezika), uspostavljanje odgovarajućeg normativnog okvira je neophodno za sistemsko orodnjavanje nastavnih planova i programa.

Drugi važan segment su infrastruktura i ljudski resursi. Finansijska sredstva su od ključnog značaja za osmišljavanje i implementaciju rodno inkluzivnih predmeta, održavanje treninga i specijalističkih edukacija za nastavno i administrativno osoblje, organizovanje konferencija za razmenu iskustava i dobrih praksi, ali i podizanje svesti, obogaćivanje biblioteka relevantnom bibliotečkom građom, podršku istraživanjima i slično.

Otvoreno je pitanje ko može i želi izvoditi nastavu u okviru orodnjenih predmeta ili u okviru zasebnih predmeta sa rodnim temama. Pojedine ispitanice smatraju da je dobrovoljnost ključna za uspeh, jer stvara dobre temelje za kvalitetan rad, odgovarajuću percepciju tema, a pretpostavka je za senzibilnost nastavnika/ice, koja se dalje prenosi na student(kin)je. Ako nedostaje dobrovoljnosti, moguće je da rodni sadržaj predmeta ne bude realizovan ni adekvatno niti stručno.

Odgovarajuće edukacije, obuke i treninzi za nastavno osoblje učestalo se navode kao preduslov za razumevanje značaja uvođenja rodnih tema u nastavu, ali i kvalitetnu realizaciju orodnjenog nastavnog procesa. Pojedini ispitanici/e ističu značaj edukovanja i razvijanja veština i stavova nastavnog osoblja kroz intenzivne i stručne edukacije:

(...) različite vrste radionica i usavršavanja u tim temama na koje će doći stručnjaci, koji neće samo biti u obliku predavanja, nego koji će zaista ljude prodrmati i postaviti ih u ovu ili onu ulogu i da probaju sami smisliti rešenje (...) ali kad je taj neki sigurni prostor u kojem su svi bez obzira na svoju hijerarhijsku poziciju zajedno i zajedno smišljaju i razmišljaju o tome kako se osjećaš u nekoj poziciji i u tome ko će ti pomoći i kako ti može pomoći i da se iz toga onda vadi neki sustav.
(T123_Z_NO_HR)

Manjak sistemskog delovanja na svim nivoima formalnog obrazovanja prepoznat je kao otežavajući faktor.

Propituje se i adekvatnost postojeće udžbeničke politike. Dostupni udžbenici koji ne samo da ne uključuju rodne teme nego imaju sadržaje kojima održavaju i u ekstremnim slučajevima podstiču rodne stereotipe i predrasude, otežavaju realizaciju nastavnog procesa. Uočava se i rasprostranjeni problem nedostatka naučnih i stručnih radova koji bi postavljali temelj za interdisciplinarni pristup kroz interakciju različitih disciplina, podsticanjem dijaloga i saradnje.

Postoji jasan i vidljiv otpor orodnjavanju nastavnih planova i programa od samih institucija i upravljačke strukture, preko nastavnog osoblja do studenata/kinja. Na

institucionalnom nivou se izdvaja opšti nedostatak senzibiliteta spram rodnihi tema, ali i njihova percipirana irelevantnost, pa čak i štetnost po uvrežene norme ponašanja i rodne uloge. Ističe se da i studenti/kinje povremeno propituju značaj rodnihi tema za izučavanje matičnih naučnih oblasti ili da razlikuju *bitne* od *nebitnih* rodnihi tema. Institucionalna opredeljenost za orodnjavanje nastavnog procesa kroz javne politike i normativni okvir od nezamenjivog je značaja za izgradnju pravednog i inkluzivnog društva.

Možemo [li] stvarno zamisliti profesora, profesoricu sociologije u srednjoj školi koji nemaju ovu rodnu dimenziju? Možemo li zamisliti socijalnog radnika, radnicu koji nema ovu rodnu dimenziju? Možemo li zamisliti osobe koje će sutra raditi na kreiranju javnih politika da nemaju ovu dimenziju? Možemo li zamisliti buduće pravnike i pravnice, dakle one koji će osmišljavati i provoditi zakone, a da ne uzimaju u obzir ovu rodnu dimenziju? (...) u svim sferama nam je neophodno uključivati i ovu rodnu dimenziju i uzimati [je] u obzir. (T87_Z_NO_BA)

Zaključak sa preporukama

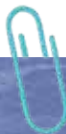
Prikupljeni podaci jasno i nedvosmisleno ističu potrebu za rodno inkluzivnim pristupom; drugačiji stavovi – da ne postoji potreba za orodnjavanjem nastavnih planova i programa – izuzeci su. Manja saglasnost postoji oko konkretnog modaliteta orodnjavanja. Značajan deo ispitanika/ka smatra da bi najbolji pristup bio da se rodne teme ne nameću nego da se predvidi izborni predmet koji bi zainteresovani studenti/kinje izabrali. Drugi smatraju da treba da se uvede *uvod u rodne studije* kao obavezan predmet gde god to predmetna naučna disciplina dozvoljava (npr. fakultet političkih nauka, pravni fakultet, filozofski fakultet). Čini se da bi hibridni pristup bio optimalan u trenutnim uslovima. Hibridni pristup podrazumeva da se izvrši orodnjavanje nastavnih planova i programa za većinu predmeta (gde god je to moguće), a da se dodatno predvidi drugi oblik nastave (obavezni ili izborni predmet, serija specijalističkih predavanja, radionica ili treninga) tamo gde nije moguće u zadovoljavajućoj meri izvršiti orodnjavanje svakog pojedinačnog nastavnog plana i programa. Značajan broj ispitanika/ca smatra da dodatni neformalni oblici edukacija treba da obuhvate sve uključene subjekte (administrativno i nastavno osoblje, studentkinje i studente).

Podsticanje pozitivnih društvenih promena je neophodno vršiti na sistemski način, primarno kroz sistem formalnog obrazovanja. Takav pristup zahteva strateško planiranje, interdisciplinarni pristup, delovanje na nivou politika, pravnog i institucionalnog okvira, modifikovanje i prilagođavanje nastavnih planova i programa, edukovanje i obučavanje nastavnog i administrativnog osoblja i podsticanjem rodno osetljivog naučnoistraživačkog rada. Postojeći resursi, finansijski, institucionalni i ljudski, treba da budu prilagođeni i unapređeni. Poželjno je da inicijalni impuls za neophodne promene bude generisan interno, podizanjem svesti i razumevanja značaja rodnihi tema za kvalitetan obrazovni proces i, dugoročno gledano, pravednije i inkluzivnije društvo.

Druga alternativa je da podsticaj za promene dospe izvana. Jedna moguća verzija je da uspešan proces akreditacije visokoobrazovnih ustanova bude uslovljen inkorporiranjem tema rodne ravnopravnosti na jedan od gore predloženih načina (inkluzivni ili komplementarni pristup). U svakom slučaju, orodnjavanje nastavnog procesa i njegova kvalitetna realizacija predstavljaju dugoročan proces, koji treba započeti prikupljanjem i analiziranjem podataka o postojećem stanju. Ova publikacija je doprinos u tom pravcu. Na podlozi analize prikupljenih podataka i najboljih komparativnih praksi, potrebno je iskazati istinsku stratešku opredeljenost preduzimanjem konkretnih koraka u pravcu orodnjavanja nastavnih planova i programa. Nezaobilazno je prethodno preduzimanje svih pripremnih radnji, ali i uspostavljanje interdisciplinarnog tela koje bi vršilo monitoring kvaliteta procesa orodnjavanja i svojom ekspertizom pružalo podršku i pomoć za održiv sistem rodno inkluzivnog visokog obrazovanja.

Literatura

- Benschop, Y., Verloo, M. (2011). Gender change, organizational change and gender equality strategies. U: Jeanes, E., Knights, D., Yancey-Martin, P. (Ur.). *Handbook of Gender, Work and Organization* (277-290). London: John Wiley.
- Cassese, E. C., Bos, A. L. (2013). A hidden curriculum? Examining the gender content in introductory level political science textbooks. *Politics and Gender*. 9(2), 214–223.
- Cavaghan, R. (2016). Bridging rhetoric and practice: New perspectives on barriers to gendered change. *Journal of Women, Politics and Policy*. DOI: 10.1080/1554477X.2016.1198209.
- Grünberg, L. (2011). *From Gender Studies to Gender in Studies*. Bucharest: Unesco-Cepest.
- Hafner-Burton, E. M., Pollack, M. A. (2009). Mainstreaming gender in the European Union: Getting the incentives right. *Comparative European Politics*. 7(1), 114–138.
- Lombardo, E., Mergaert, L. (2013). Gender mainstreaming and resistance to gender training: A framework for studying implementation. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. 21(4), 299–301.
- Lowndes, V. (2014). How are things done around here? Uncovering institutional rules and their gendered effects. *Politics and Gender*. 10(4), 685–691.
- Lyle-Gonga, M. (2013). A critical analysis of gender mainstreaming. *Politics and Gender*. 9(2), 209–213.
- Mackay, F. (2011). Conclusion: Towards a feminist institutionalism?. U: Krook, M. L., Mackay, F. (Ur.). *Gender, Politics and Institutions: Towards a Feminist Institutionalism* (181-196). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mackay, F. (2014). Nested newness, institutional innovation, and the gendered limits of change. *Politics and Gender*. 10(4), 549–571.
- Miroiu, M. (2003). *Guidelines for Promoting Gender Equity in Higher Education in Central and Eastern Europe*. Bucharest: UNESCO-CEPES.
- Rios, D., Stewart, A. J., Winter, D. G. (2010). Thinking she could be the next President: Why identifying with the curriculum matters. *Psychology of Women Quarterly*. 34(3), 328–338.
- Spahić Šiljak, Z. (2019). *Sociologija roda – feministička kritika*. Sarajevo: TPO fondacija.
- Waylen, G. (2014). Informal institutions, institutional change, and gender equality. *Political Research Quarterly*. 67(1), 212–223.
- Weiner, E., MacRae, H. (2014). The persistent invisibility of gender in EU policy: Introduction. *European Integration Online Papers*. 18(3), 1–20.

Poglavlje 12

Nikoleta Đukanović

Usklađivanje nastavnih planova i programa na univerzitetima na Balkanu sa standardima Evropske unije u oblasti rodne ravnopravnosti

Uvod

Savremene tokove u kojima se nalaze države Balkana karakterišu procesi globalizacije, evropeizacije i demokratizacije, kao tri ključne determinante opšteg razvoja, ali i mnogobrojnih političkih, društvenih i ekonomskih promena. U procesu pristupanja Evropskoj uniji države regiona treba da ispune veoma zahtevne standarde i kriterijume. Upravo kroz politiku uslovljavanja, Evropska unija danas ima veoma značajnu ulogu i transformativni uticaj (Grabbe, 2006, 10) u procesu demokratizacije i demokratske konsolidacije na Balkanu. Polazeći od činjenice da je uspostavljanje rodne ravnopravnosti jedan od ključnih preduslova postizanja demokratskog društva koje poznaje Evropa XXI veka, Evropska unija propisuje i niz uslova koji se tiču uspostavljanja rodne ravnopravnosti, a koji se dostižu kroz proces *evropeizacije*. Prvu značajniju definiciju evropeizacije postavio je Robert Ladreh (1994, 69), koji je definiše kao proces preorijentacije smjera i oblikovanja politika do stepena u kojem politička i ekonomska dinamika EU postaje deo organizacione logike nacionalnih politika i oblikovanja političkih programa. Klaudio Radaeli (2000, 4) definiše evropeizaciju kao “proces oblikovanja, širenja i institucionalizacije formalnih i neformalnih pravila, procedura, *policy* paradigmi, stilova, načina ponašanja, podijeljenih vjerovanja i normi, koje se najprije definišu i konsoliduju u procesu stvaranja javnih i drugih politika na nivou EU, a potom se ugrađuju u logiku ‘domaćega’ diskursa, identiteta, političkih struktura i javnih politika”.

Kroz proces evropeizacije, države na Balkanu nastoje ispunjavati neophodne standarde rodne ravnopravnosti i u oblasti visokog obrazovanja. Polazeći od činjenice da nepostojanje svesti o rodnoj ravnopravnosti kod predavač(ic)a u obrazovnim institucijama samo doprinosi još većoj nejednakosti između muškaraca i žena, brojni međunarodni i evropski akti propisuju standarde za usklađivanje nastavnih sadržaja sa vrednostima rodne ravnopravnosti. Tako član 10. *Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena* (CEDAW) promoviše i uvođenje principa rodne ravnopravnosti u nastavne sadržaje, eliminaciju stereotipnog koncepta uloga muškaraca i žena na svim nivoima obrazovanja i u svim njegovim oblicima, što se postiže inoviranjem nastavnih planova i programa, adaptacijom nastavnih metoda, te izborom adekvatne nastavne literature. Takođe, i mnogi akti Saveta Evrope i Evropske unije propisuju mere kojima se teži otklanjanju tradicionalnog razumevanja uloge muškaraca i žena

u svim oblicima i na svim nivoima obrazovanja, i to dominantno revizijom nastavnih programa i inoviranjem nastavnih metoda. U skladu sa međunarodnim i evropskim obavezama u ovoj oblasti, u nekim državama regiona postoje čak i zakonska rešenja (Zakon o ravnopravnosti polova R. Srbije) koja predviđaju da rodna ravnopravnost i nediskriminacija moraju biti deo svih nastavnih sadržaja. Bez obzira na to, veliko je pitanje da li i u kojoj meri institucije visokog obrazovanja na Balkanu i njihovi nastavni planovi i programi neguju ove vrednosti, te u kojoj meri ispunjavaju evropske standarde kada je u pitanju rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju. Upravo zbog toga Evropska unija od 2021. godine zahteva rodni pristup u svim naučnoistraživačkim aktivnostima, te propisuje obavezujuće mehanizme i uslove koje nosioci aktivnosti u naučnim projektima moraju zadovoljiti da bi mogli aplicirati za fondove i programe EU (European Commission, 2021). Tako je, na primer, postojanje Akcionog plana za rodnu ravnopravnost neophodan uslov za pristup istraživačkim programima Evropske unije (Horizone, 2020). Zato je ovo poglavlje usmereno na analizu stavova ispitanika/ca, dominantno iz reda nastavnog osoblja, na univerzitetima u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj o usklađivanju nastavnih planova i programa sa evropskim standardima u oblasti rodne ravnopravnosti. Sa tim u vezi, i u ovom delu knjige ostajemo u okviru glavne paradigmatске pozicije – kritičkog realizma, pri čemu se, u okviru mešovite metode (*mixed-methods*) istraživanja koristi varijanta QUAL + quant, sa fokusom na analizu kvalitativnih podataka. U prvom delu se analiziraju kvalitativni podaci – stavovi koje su ispitanice i ispitanici iznosili kroz polustrukturisane intervju o potrebi i opravdanosti uvođenja evropskih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti u nastavne planove i programe, pitanju opravdanosti uslovljavanja Evropske unije strogim kriterijumima iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove, te efikasnosti i održivosti navedenih mehanizama uslovljavanja EU. Drugi deo se fokusira na rezultate dobijene anketnim ispitivanjem u okviru grupe pitanja “Mere i prevencija u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja na fakultetima i univerzitetima”. Kritički obrađena iskustva i mišljenja sadržana u dominantno kvalitativnim podacima pružiće osnovu za temeljnije i sadržajnije proučavanje mogućnosti i potreba za usklađivanje nastavnih planova i programa na univerzitetima u regionu sa evropskim standardima iz oblasti rodne ravnopravnosti.

Analiza kvalitativnih rezultata istraživanja

U ovom poglavlju obrađuju se kvalitativni podaci koji sadrže analizu stavova profesorki i profesora sa univerziteta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore koje su iznosili kroz polustrukturisane intervju. Stavovi i mišljenja ispitanica i ispitanika odnose se na pitanja potrebe i opravdanosti uvođenja evropskih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti u nastavne planove i programe, pitanje opravdanosti uslovljavanja Evropske unije strogim kriterijumima iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove, te sagledavanje efikasnosti i održivosti mehanizama uslovljavanja EU prema univerzitetima iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove.

Potreba i opravdanost uvođenja evropskih standarda iz oblasti rodne ravnopravnosti u nastavne planove i programe – kvalitativni pokazatelji

Bez obzira na postojeće stanje na univerzitetima u regionu, većina ispitanica ističe važnost i značaj usklađivanja nastavnih planova i programa sa rodnim temama i standardima EU iz oblasti rodne ravnopravnosti, obrazlažući takav stav činjenicom da predavači/ce i sadržaji njihovih nastavnih planova utiču na formiranje generacija, odnosno zajednice generalno, pa je tim pre značajnije ova pitanja uvrstiti u nastavne planove univerziteta.

Mislim da je to itekako pitanje za sveučilišta, jer (...) mi proizvodimo nove generacije koje će formirati društvo, zajednicu... Znači, što god mi napravimo, to će ići i u budućnosti, i reflektira se na budućnost zajednice. (T95_Ž_NO_HR)

Bez obzira na to, gotovo svi/e intervjuisani/e ispitanici/e smatraju da nastavni planovi i programi ne sadrže *gender* teme, te da usklađivanje nastavnih planova i programa sa evropskim standardima iz oblasti rodne ravnopravnosti nije postavljeno kao prioritet na univerzitetima na kojima su zaposleni, kao ni u institucijama visokog obrazovanja generalno. Većina ispitanica iz reda nastavnog osoblja ističe činjenicu da usklađivanje nastavnih planova i programa sa evropskim standardima nije tema u svakodnevnom radu na univerzitetu, te da:

čak ni u formi obavještenja nastavni kadar nije informisan o potrebi ispunjavanja određenih standarda. (T82_Ž_NO_SR)

Izuzev politika u oblasti visokog obrazovanja, razlog za takvo stanje ispitanice posebno vide u nedostatku sistemskog pristupa kada su u pitanju mere za uvođenje rodne ravnopravnosti na univerzitetima, budući da svedočimo gotovo samo *ad hoc* i pojedinačnim naporima profesorki kojima je ova oblast bliska ili od posebne važnosti. Tako značajan deo ispitanica posebno naglašava činjenicu da su retki primeri da kurikulumi sadrže predmete iz oblasti rodni studija, te da samo određene predavačice i predavači, shodno svojoj sopstvenoj volji, svesti i znanju, obrađuju određene *gender* teme na svojim predmetima. I dalje *ne postoji sistemsko uvođenje rodne ravnopravnosti, ni znanja o rodnoj ravnopravnosti, niti nastojanje da se ta situacija popravi* (T70_Ž_NO_SR).

Posebno su zapaženi odgovori ispitanica koje smatraju da su određeni/e pojedinci/ke ključne figure koje iniciraju prioritizovanje ovih tema na univerzitetima, a ne standardi ili uslovi koje propisuje Evropska unija. Kao prilog ovoj tezi, ispitanice navode pozitivne primere – univerzitete koji beleže značajne rezultate u procesu usklađivanja svojih nastavnih planova i programa sa evropskim standardima rodne ravnopravnosti, a koji su, ustvari, produkti želje pojedinaca i pojedinki na univerzitetskim jedinicama da *gender* pitanja visoko prioritizuju u politikama i programima rada univerziteta, pa samim tim i u nastavnim programima i politikama.

Mislim da je možda tu neka, ne možda nego sigurno velika iznimka određena sveučilišta, ali opet to isto mi se čini da previše ovisi o osobi ili nekim, nekom

broju osoba koje će se u jednom trenutku... to nije neka strukturna stvar i nešto što se želi strukturno riješiti, nego je više neka, neka osobna želja pojedinaca da se s tim stvarima nose... (T103_Ž_NO_HR)

Sa druge strane, manji deo ispitanica je naglasio da konkretne mere koje se primenjuju na univerzitetima i fakultetima ipak ne zavise od nastavnog kadra već primarno od uprave univerziteta.

Pa moje mišljenje bi bilo da teme rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja generalno nisu prioritet na univerzitetima... i to da li će postati prioritet ili ne umnogome zavisi od toga da li na univerzitetu ili na konkretnom fakultetu postoji senzibilisanost uprave za ova pitanja. (...) samo ukoliko nova uprava univerziteta bude naklonjena ovim pitanjima, onda verujem da će se na univerzitetu, a samim tim i na fakultetima (...) napraviti ozbiljan pomak na ostvarivanju i postizanju rodne ravnopravnosti. (T85_Ž_NO_SR)

Nasuprot činjeničnom stanju, određeni broj ispitanica smatra da osavremenjivanje kurikuluma, u skladu sa evropskim standardima iz oblasti rodne ravnopravnosti, treba da bude obavezan deo agende svih univerziteta, i to ne kao prioritet, već kao nešto što univerziteti u kontinuitetu treba da neguju.

Ja mislim da se ne može uopšte govoriti na taj način o prioritetima zato što (...) postoje stvari koje padaju u nešto što univerzitet treba da neguje i ne postavlja se pitanje prioriteta... (T83_Ž_NO_SR)

Kako to druga ispitanica objašnjava,

rodna ravnopravnost je tekući problem koji mora da se dešava bez obzira šta su prioriteti. Znači, to je nešto s čim moramo da živimo i što mora biti uvriježeno u sve druge zadatke koje univerzitet ima. (T84_Ž_NO_SR)

Za razliku od intervjuisanih profesorki, profesori dele različita mišljenja u odnosu na pitanje potrebe osavremenjivanja kurikuluma u skladu sa evropskim praksama iz oblasti rodne ravnopravnosti. Naime, jedna grupa ispitanika je saglasna da pitanja rodne ravnopravnosti nisu sadržana u nastavnim planovima i programima na adekvatan način, te da ih treba osavremeniti u skladu sa evropskim standardima i praksama.

Moj neki generalni savjet bi bio da se svi kurikulumi prožmu idejom rodne ravnopravnosti. Znači, da vi, kad predajete matematiku, govorite o tome. Dakle, kad vi predajete biologiju, govorite o tome, kad predajete humanističke nauke, da govorite o tome, da naprosto to se prožme kroz obrazovni proces, jer jedino tako ćemo mi mijenjati ove naslijeđene matrice mišljenja i djelovanja. (T3_M_NO_BA)

Drugi pak smatraju da njihovo uključivanje u nastavne sadržaje treba da se ograniči samo na "srodne" oblasti ili predmete (na primer etika, antidiskriminaciono pravo i sl.), dok ima i onih koji zastupaju stav da *gender* teme nisu važne da bi bile sadržane u kurikulumima, pri čemu je i veoma komplikovano da se inkorporišu u nastavne sadržaje mnogih fakulteta, jer

(...) jako je teško na... jednom tehničkom fakultetu imati predmet koji bi pokrивao tu oblast... onda imamo i dosta drugih oblasti koje bi trebalo pokriti... I sad kad bismo sve uveli kao predmete... u nastavne planove i programe... onda ne biste imali prostora za ovo što je izvorno, ono što se studira, odnosno što je studijski program. (T16_M_NO_BA)

Treba dodati i činjenicu da, iako većina ispitanica smatra da postoji veliki prostor za unapređenje kada je u pitanju usklađivanje nastavnih planova i programa sa evropskim standardima u oblasti rodne ravnopravnosti, mnoge ispitanice, slično kao i ispitanici, ipak posebno ističu društvene nauke kao “pozvanije” da u silabuse i kurikule svojih studijskih programa uvrste *gender* teme. Sa druge strane, smatraju da fakulteti iz oblasti prirodnih nauka mogu opravdati svoje nepostupanje u ovoj oblasti *nepostojanjem prostora u nastavnim planovima za integraciju gender predmeta i novih nastavnih jedinica* (T94_Ž_NO_HR).

Dodatno, manji deo ispitanica ističe oblike vannastavnih ili izbornih sadržaja kao mnogo pogodnije načine prihvatanja evropskih standarda i praksi u ovoj oblasti. One ističu da je mnogo važnije da postoje određeni vidovi edukacije i seminara iz domena rodne tematike nego što je to moguće univerzalno uvesti kao akreditovan modul ili program na svim fakultetima (T153_SR_UNBG_MN). Na kraju, veoma mali broj ispitanika uopšte ne vidi potrebu za usaglašavanjem nastavnih sadržaja sa evropskim praksama, kao ni opravdanost iniciranja posebnih modula za rodnu ravnopravnost.

Ne. Kratko i jasno ne... pa malo li imamo besmislenih modula i programa. Tako da meni je to potpuno besmisleno. (T80_SR_UNBG_MN)

Opravdanost uslovljavanja Evropske unije univerziteta strogim kriterijumima iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove – kvalitativni pokazatelji

Među ispitanicama ima manji broj onih koje nisu u potpunosti upoznate sa uslovima koje Evropska unija propisuje univerzitetima da bi se mogli prijavljivati za pozive i programe finansiranja naučnoistraživačkih projekata. One koje su sa datim uslovima upoznate dele različita mišljenja o opravdanosti uslovljavanja Evropske unije strogim kriterijumima iz oblasti rodne ravnopravnosti. Naime, jedan deo ispitanica smatra da je potpuno opravdano što Evropska unija propisuje dosta stroge kriterijume i uslove u vezi rodne ravnopravnosti kada univerziteti apliciraju za evropske fondove, te takve mehanizme vide kao odlične spoljne uticaje ili pritiske na institucije da razvijaju različite mehanizme za uspostavljanje rodne ravnopravnosti u institucijama visokog obrazovanja.

Mislim da je dobro da postoji nekakav vanjski utjecaj koji će zapravo pritisnuti institucije (...) mislim da je to zapravo nužno potrebno i da treba možda još i više. (T92_Ž_NO_HR)

Ove sagovornice ujedno smatraju da je direktno uslovljavanje Evropske unije u ovoj oblasti često jedini način da se uvedu promene u politikama i mehanizmima borbe za rodnu ravnopravnost u institucijama visokog obrazovanja. Ipak, procenjuju da je usvajanje strateških dokumenata manje efikasan način, jer formalnopravno ne obavezuju, već se češće radi o preporukama, dok uslovljavanje Evropske unije vide kao najefikasniji način za unapređenje ove oblasti (T82_Ž_NO_SR).

Tako većina ispitanika uslovljavanje pristupanja EU fondovima ispunjavanjem određenih kriterijuma vidi kao potpuno *opravdano*, dok neki čak smatraju da takve prakse treba primeniti i kod apliciranja za nacionalne naučnoistraživačke fondove.

Po meni ovo je apsolutno opravdano iz razloga što je pitanje rodne ravnopravnosti izuzetno važno civilizacijsko pitanje. Da je sreće, na tome bi se insistiralo i na nacionalnom nivou prilikom finansiranja naučnoistraživačkih projekata. Samim tim taj uslov bi naterao fakultete i univerzitete da se ozbiljno pozabave pitanjima rodne ravnopravnosti. Pritom, ako sam dobro informisana, EU ne samo da traži da se kroz dokumentaciju vidi prosto postizanje rezultata na planu rodne ravnopravnosti, u smislu rodne ujednačenosti zaposlenosti, nego se traže i dokazi, primeri i pokazatelji koji će nedvosmisleno pokazati da se u toj određenoj instituciji ostvaruje rodna ravnopravnost. To u potpunosti podržavam. (T85_Ž_NO_SR)

Bez obzira na različita gledišta o načinu i opravdanju uslova Evropske unije u ovoj oblasti, većina ispitanica profesorki je saglasna da je takva vrsta uslovljavanja važna za bolje uređenje pitanja rodne ravnopravnosti na univerzitetima. Međutim, među profesorima ima i onih koji ne opravdavaju prioritizovanje teme postizanja rodne ravnopravnosti na univerzitetima. Posebnu pažnju je zaokupilo mišljenje profesora koji čak smatra da postoje teme od mnogo većeg značaja koje treba da se urede na univerzitetima nego što je to rodna ravnopravnost, te smatra da EU treba u većoj meri da utiče na druge oblasti:

ja mislim da ima puno važnijih stvari (...) koje bi se trebale prije odraditi. (...) ima puno većih strukturnih problema na sveučilištu našem i općenito u visokoobrazovnoj zajednici, koji su uvjetovani sa puno većim problemima... (T152_M_NO_HR)

Efikasnost i održivost mehanizama uslovljavanja univerziteta iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove – kvalitativni pokazatelji

Iako je dominantno mišljenje među ispitanicama i ispitanicima iz reda nastavnog osoblja da su ovakve mere EU i inicijative uslovljavanja univerziteta potpuno opravdane, određen broj takvu vrstu pritiska sagledava kao nedovoljnu ili neodgovarajuću. Prevažodno, manji broj ispitanica naglašava opreznost kada je reč o intenzitetu delovanja donosilaca odluka ili onih struktura sa nacionalnih ili evropskih adresa koje propisuju određene uslove i sprovede inicijative vezane za ovu temu. Naime, sagovornice

ističu da danas ova tema zauzima sve značajnije mesto u raspravama i inicijativama u akademskim institucijama, ali naglašavaju i otpor koji je prati, odnosno eventualni kontraefekat:

*da li ponekad, neću reći pretjerano, ali previše naglašavanja, da li možda do-
vodi do nekakve reakcije tipa, šta bi oni htjeli, ili neprepoznavanja ili nečeg
negativnog, tako da mislim da treba tu imati određenu mjeru i nekakav vid
postupanja koji, gdje će osvješćivanje biti nenametljivo i gdje neće izazivati
nekakve negativne reakcije. (T94_Ž_NO_HR)*

Sa druge strane, ima i ispitanica koje smatraju da je delovanje Evropske unije u kontekstu direktnog uslovljavanja prilikom apliciranja za fondove i projektne programe, ali i drugih međunarodnih aktera koji propagiraju dostizanje Globalnih ciljeva održivog razvoja, došlo sa značajnim zakašnjenjem. Tako one tvrde da je delovanje ovih međunarodnih aktera zakašnjelo, jer da nije, ne bismo čak i danas bili svedoci pojava rodne nejednakosti i rodno zasnovanog nasilja na univerzitetima. Sa tim u vezi, određen deo ispitanika smatra da nije dovoljan pritisak Evropske unije i uslovljavanje univerziteta na Balkanu da u većoj meri ispune evropske standarde iz ove oblasti, kroz uticaj na usvajanje zakona, strategija, akcionih planova, pravilnika i ostalih strateških dokumenata. Kao dokaz toj tezi navode upravo primer Hrvatske, za koju se, kao punopravnu članicu EU, pretpostavlja da ne bi trebalo da ima toliko izražen problem neravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja. Shodno njihovom mišljenju, to znači da pritisak i uticaj EU na usvajanje normativnog i strateškog okvira nije dovoljan, jer treba da se radi na promeni kulture, navika, mentaliteta, obrazaca ponašanja.

*Mi to i dalje kao društvo ne radimo, zapravo nama, vlade nisu se za to brinule,
a mene što uvijek strašno žalosti, da smo mi ipak jedan dio Europe oduvijek,
tim više da smo zadnjih sedam-osam godina dio Europske unije, ja sam se
naivno nadao da će se neke politike promijeniti... (T106_M_NO_HR)*

Sa druge strane, više sagovornica prepoznaje problem loše implementacije usvojenih zakona i propisa koji su usklađeni sa evropskim standardima. One tvrde da je usvajanje propisa i standarda jedan deo procesa usklađivanja sa evropskim standardima, dok je nešto sasvim druga praksa, odnosno implementacija propisa koji se usvajaju.

*(...) Najjednostavnije je donijeti pravilnike, a puno je teže pridržavati se pravil-
nika... (T102_Ž_NO_HR)*

Tako ove sagovornice posebno ističu važnost usvajanja standarda, ali ne na način da se usvajaju zakonski i strateški akti kao jedan od štrihova koje beleže države u procesu integrisanja u EU, već je potrebno mnogo više obratiti pažnju na implementaciju takvih akata:

*Negdje razumijem da stvari moraju ići odozgo i razumijem da moramo imati
neke pravilnike i neke zakone koji će promicati to na nekoj višoj razini i da
neki dio mora dolaziti odozgo (...) ali ono što meni nedostaje je (...) neka ideja
da se stvari doista mogu mijenjati i da ti svi progresi koji se donose na razini*

institucija ne ostanu samo na razini nekog papirnatog dokumenta, već da se to doista onda i provodi... (T103_Ž_NO_HR)

Posledično, ova grupa ispitanica smatra da države na Balkanu koje su u procesu pristupanja Evropskoj uniji formalno zadovoljavaju uslove, usvajaju zakone i druge propise, ali samo da bi se zadovoljila forma, ali da suštinski ne dolazi do unapređenja. U nekim slučajevima to radimo zbog međunarodnog ili evropskog pritiska, a u nekim i zbog medija.

Moj je utisak da to na papiru možda i izgleda da smo na pravom putu uspostavljanja rodne ravnopravnosti, ali da u praksi to i nije slučaj. (T85_Ž_NO_SR)

Dakle, ispitanice smatraju da je usklađivanje nastavnih planova i programa itekako dobrodošlo, ali je *važno da ne ostane na deklarativnom i da to bude nešto što će prožimati stvarno društvo, a ne biti mrtvo slovo na papiru (T83_Ž_NO_SR).*

Upravo zbog navedenog problema u implementaciji normativnih akata, ispitanice smatraju da nije dovoljno promeniti nastavne planove i programe i uskladiti ih sa evropskim standardima, nego treba menjati osobe koje pišu nastavne planove i programe kako bi došlo ne do formalnih nego stvarnih, supstantivnih promena. Sa tim u vezi, jedna ispitanica posebno ističe ograničenja procesa definisanja politika i iniciranja/usvajanja normativnih akata “odozgo”, odnosno sa najviših adresa donosilaca odluka, te ističe da je vrlo važno da inicijative poteknu “odozdo” (tzv. *bottom-up* pristup), što opravdava činjenicom da će takav pristup obezbediti bolju primenu usvojenih akata, odnosno dalekosežnije promene (T103_Ž_NO_HR).

Među ispitanicima ima i onih koji ne opravdavaju uslovljavanje koje Evropska unija propisuje univerzitetima da bi mogli biti deo evropskih programa finansiranja. Smatraju da, iako je veoma bitno doneti set zakona kao i pravilnika koji bi bili prepoznati na nivou države, veoma je teško odjednom usloviti institucije dodatnim i rigoroznim setom pravila.

Pa to je poprilično teško pitanje s obzirom da ne možemo preko noći uzeti i napraviti rodnu ravnopravnost niti sa stanovišta zaposlenih. Odjednom prepoloviti, otpustiti, ne znam ni ja, 30% muškaraca da bi se zaposlilo 30% žena. Mislim da takva, takav preokret preko noći ne može da dođe, ali u narednim godinama mislim da je jako bitno da takvo nešto bude doneto, samo što je uvek problem takvi rezovi koji mogu nekog da dovedu u nepriliku, ali opet uvek postoje partnerske institucije koje mogu da odgovore na taj način i da eventualno uključe se u taj projekat koji bi napravile taj neki balans između muškog i ženskog kadra. (T160_M_NO_SR)

Analiza kvantitativnih rezultata istraživanja

U ovom poglavlju se obrađuju rezultati koji su dobijeni anketnim ispitivanjem u okviru grupe pitanja “Mere i prevencija u borbi protiv rodno zasnovanog nasilja na

fakultetima i univerzitetima“. Nažalost, zbog manjka odgovarajućih pitanja u anketnom upitniku u vezi teme usklađivanja nastavnih planova i programa sa evropskim standardima u oblasti rodne ravnopravnosti, ne mogu se upoređivati rezultati kvalitativnog i kvantitativnog istraživanja u odnosu na sve nalaze koje smo obradili u prethodnom poglavlju. U odnosu na postojeći materijal, da se zaključiti da su rezultati ankete u određenom delu podudarni sa kvalitativnom analizom odgovora, budući da značajna većina ispitanica i ispitanika smatra da nastavni planovi i programi ne sadrže *gender* sadržaje, te da usklađivanje nastavnih planova i programa sa evropskim standardima iz oblasti rodne ravnopravnosti nije postavljeno kao prioritet na univerzitetima. Ove zaključke možemo potvrditi i rezultatima anketnog ispitivanja, odnosno podacima o procentu ispitanica i ispitanika koji su pohađali nastavni predmet iz oblasti rodni studija. Naime, čak 72% studenata i studentkinja nije nikada pohađalo nastavu na predmetu iz ove oblasti, što upravo potvrđuje tezu nastavnika/ca da predmeti iz oblasti rodni studija nisu zastupljeni u nastavnim kurikulumima na univerzitetima (vidi Tabelu 1).

Tabela 1. Frekventnost prisustvovanja kolegijumima / nastavnim predmetima na temu rodne ravnopravnosti

Koliko često ste prisustvovali kolegijumima / nastavnim predmetima na temu rodne ravnopravnosti – analiza odgovora prema grupama ispitanika/ca	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	3,1	3,8	1,9	3,2
Povremeno	8,4	8,1	6,7	8,2
Retko	9,6	8,0	6,3	8,9
Jednom	6,8	2,7	3,3	5,4
Nikada	72,0	77,3	81,8	74,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
Pr (chi2)	0,000			

Do vrlo sličnih podataka smo došli kada je reč o različitim oblicima vannastavnih aktivnosti iz oblasti rodne ravnopravnosti koje pohađaju studenti i studentkinje na univerzitetu, ali i nastavno osoblje (vidi Tabelu 2). Čak 75,5% studenata i studentkinja nije nikada pohađalo nijedan vid vannastavnih aktivnosti, poput seminara, treninga, radionica ili različitih vidova kampanja iz oblasti rodne ravnopravnosti, što govori o tome da univerziteti ni u svojim vannastavnim aktivnostima ne prioritizuju edukaciju studentske populacije u oblasti rodne ravnopravnosti.

Tabela 2. Frekventnost prisustvovanja radionicama / seminarima / treninzima / kampanjama na matičnim univerzitetima na temu rodne ravnopravnosti

Koliko često ste prisustvovali radionicama / seminarima / treninzima / kampanjama u svojoj instituciji na temu rodne ravnopravnosti – analiza odgovora prema grupama ispitanika/ca	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	2,6	2,8	0,7	2,5
Povremeno	6,4	9,5	7,8	7,4
Retko	9,0	8,9	7,0	8,8
Jednom	6,4	4,0	4,4	5,6
Nikada	75,5	74,7	80,0	75,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
Pr (chi2)	0,007			

Posebno zabrinjava činjenica da veoma mali procenat nastavnog osoblja, čak samo 18,1%, povremeno ili često pohađa različite vannastavne aktivnosti iz ove oblasti izvan univerziteta, dok čak 81,9% nastavnog osoblja retko ili nikada nije pohađalo ove vidove edukacije. Navedeni podaci upravo govore i o manjku svesti profesorki i profesora da se u ovoj oblasti samoinicijativno edukuju. Posledično, takvu praksu ne guju i studenti i studentkinje, pa čak 85,6% retko ili nikada nije imalo priliku pohađati vannastavne aktivnosti iz rodne tematike izvan univerziteta (vidi Tabelu 3).

Tabela 3. Frekventnost prisustvovanja radionicama / seminarima / treninzima / kampanjama izvan fakulteta / univerziteta na temu rodne ravnopravnosti

Koliko često ste prisustvovali radionicama / seminarima / treninzima / kampanjama izvan fakulteta / univerziteta na temu rodne ravnopravnosti – analiza odgovora prema grupama ispitanika/ca	Studenti/kinje	Nastavno osoblje	Administrativno osoblje	Ukupno
	%	%	%	%
Često	4,9	5,4	3,0	4,9
Povremeno	9,5	12,7	7,0	10,2
Retko	11,0	10,8	10,4	10,9
Jednom	6,9	7,7	6,7	7,1
Nikada	67,7	63,4	73,0	66,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0
Pr (chi2)	0,045			

Zaključna razmatranja

Analizirani podaci pokazuju da nastavni planovi i programi moraju da se usklade sa standardima Evropske unije iz oblasti rodne ravnopravnosti, te ukazuju na veoma zabrinjavajuće aktuelno stanje u ovoj oblasti budući da ova tema apsolutno nije prioritizovana na univerzitetima. Osvrćući se isključivo na pojedinačne inicijative određenih profesorki, značajan deo ispitanica ukazuje na važnost sistemskog umesto individualnog pristupa osavremenjivanju nastavnih planova i programa u skladu sa evropskom praksom i standardima. Dok ispitanice većinom podržavaju osavremenjivanje kurikuluma evropskom praksom i standardima, ispitanici su podeljeni na one koji takvu potrebu uočavaju i podržavaju, one koji smatraju da su izborni ili vannastavni edukativni sadržaji, umesto obaveznih, pogodniji način inkorporisanja rodne tematike u nastavne sadržaje, dok ima i onih ispitanika, iako malobrojnih, koji tvrde da postoje mnogo važnije teme od pitanja rodne ravnopravnosti kojima univerziteti treba da se pozabave.

Sa druge strane, mnogi ispitanici i ispitanice vide opravdanost uslovljavanja univerziteta od strane Evropske unije strogim kriterijumima iz oblasti rodne ravnopravnosti prilikom apliciranja za EU fondove, smatrajući spoljne uticaje međunarodnih aktera najefikasnijim, a često i jedinim načinom da se dođe do dugoročnog unapređenja u ovoj oblasti. Ipak, i one koje opravdavaju takve mehanizme EU smatraju da nije dovoljno vršiti pritisak na usvajanje određenih strateških dokumenata i pravilnika, budući da često ostanu samo "mrtvo slovo na papiru", već je mnogo važnije raditi na trajnom menjanju obrazaca ponašanja, navika, odnosno mentaliteta koji doprinosi izraženoj rodnoj neravnopravnosti u institucijama visokog obrazovanja i društvu generalno. Kritičari propisanih mehanizama uslovljavanja EU posebno ističu neefikasnost i neučinkovitost njenih mera budući da se i same punopravne članice suočavaju sa problemima rodne neravnopravnosti na univerzitetima, dok države koje pristupaju Uniji samo formalno usvajaju zakonske i strateške akte, bez vidljivijeg stvarnog napretka u toj oblasti. Među ispitanicima manji broj ne podržava propisivanje rigoroznih pravila univerzitetima, ceneći da nije realno da se sprovedu u kraćem vremenskom periodu.

O tome koliko nastavni planovi i programi ne sadrže *gender* teme i koliko pitanje njihovog usklađivanja sa evropskim standardima i praksom nije adekvatno prioritizovano na univerzitetima govore i kvantitativni podaci, jer preko 70% studenata i studentkinja nije nikada pohađalo nastavu na kolegijumu ili predmetu iz ove oblasti, pa čak ni u okviru vannastavnih aktivnosti. Svi navedeni podaci ukazuju na potrebu osavremenjivanja nastavnih sadržaja u skladu sa evropskim standardima i praksama postizanja rodne ravnopravnosti u institucijama visokog obrazovanja, i to kao neophodan uslov i jedan od kriterijuma koje države u procesu pristupanja Evropskoj uniji moraju zadovoljiti. Takav pristup bi neminovno unapredio postojeću situaciju na univerzitetima, ali i dugoročno uticao na postizanje rodne ravnopravnosti generalno u društvu.

Literatura

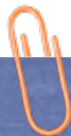
European Commission, Directorate-General for Research and Innovation. (2021). *Horizon Europe, gender equality: a strengthened commitment in Horizon Europe*. <https://data.europa.eu/doi/10.2777/6773> (Pristupljeno 17. 4. 2022)

Grabbe, H. (2006). *The EU's Transformative Power, Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Basingstoke, Palgrave.

Ladrech, R. (1994). Europeanization of Domestic Politics and Institutions. The Case of France. *Journal of Common Market Studies*. Vol. 32, no. 1.

Radaelli, M. C. (2000). Whither Europeanization? Concept Stretching and substantive change. *European Integration online Papers* (EIoP). 8, 4, 1-27; www.eiop.or.at/texte/2000-008a.htm.

Zakon o ravnopravnosti polova Republike Srbije. (2009). *Službeni glasnik RS*. Broj 104/09

Sažetak

Uzimajući u obzir nedostatak ranijih studija o zastupljenosti rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja na univerzitetima u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, UNIGEM istraživanje kao pionirsko istraživanje ovog tipa imalo je za cilj ne samo ustanoviti prevalentnost različitih oblika rodno zasnovanog nasilja već istražiti nivo razumevanja ključnih termina vezanih za rod, pol, seksualnost, nasilje i diskriminaciju, načine kako muškarci i žene na univerzitetima reaguju na rodno zasnovano nasilje, kako iskustvo nasilja utiče na njihov život i karijeru, te koji su institucionalni mehanizmi neophodni i koje su promene potrebne kako bi univerziteti gradili kulturu nulte tolerancije na diskriminaciju i rodno zasnovano nasilje. Ovim jedinstvenim komparativnim istraživanjem prvi put je obuhvaćen veći broj javnih i privatnih univerziteta u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, a učestvovalo je preko 4000 nastavnica i nastavnika, studenata i studentkinja te administrativnog osoblja. Pored metode anketiranja, realizovana su 133 intervjua na ovim univerzitetima, kako bismo što dublje proniknuli u tematiku, percepcije i iskustva sa diskriminacijom i rodno zasnovanim nasiljem. Osnovna premissa od koje polazi ovo istraživanje jeste da su rodna diskriminacija i rodno zasnovano nasilje posledica etabliranih socijalnih struktura, i to ne samo u akademskoj već i široj društvenoj sredini, te da se usled ograničavajućih kontekstualnih faktora žrtve diskriminacije odlučuju ili na održavanje *statusa quo* ćutanjem i potiskivanjem trauma usled preživljenog nasilja, ili, u ređim slučajevima, pokazuju agensnost, odnosno konkretno delovanje, javno govore o diskriminaciji i nasilju i u konačnici ga prijavljuju.

Empirijski rezultati su pokazali da žene u uzorku posmatranih univerziteta pokazuju bolje razumevanje pola, roda i seksizma. Pored rodnih razlika u nivou razumevanja pojmova, postoje i kulturološke razlike, pa su tako određena društva na Balkanu obuhvaćena ovim istraživanjem specifična po boljem razumevanju osnovnih pojmova iz oblasti rodne ravnopravnosti, dok su druge kulture tradicionalnije u tom smislu. Ipak, bez obzira na to što su žene demonstrirale bolje poznavanje terminologije, vredi istaknuti da značajan broj ispitanika i ispitanica slabije poznaje osnovne pojmove u domenu rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja, što ukazuje na činjenicu da je neophodno sistemski raditi na edukovanju o rodnoj ravnopravnosti u univerzitetskim sredinama.

Univerzitetske sredine su opterećene rodnim stereotipima, koji imaju tendenciju da se odraze i na druge aspekte univerzitetske svakodnevnice. Naime, prevalentan je stereotip da se u zemljama zapadnog Balkana više cene lepota i izgled kod žena nego pamet i sposobnosti, a značajno je veći broj muškaraca u ovom istraživanju koji se slažu sa ovim stereotipom. Sa druge strane, značajno je više žena koje se slažu da se kod muškaraca više cene prodornost i dominantna ličnost, a ovakav stav je posebno

izražen u Crnoj Gori u odnosu na ostale zemlje obuhvaćene istraživanjem. Žene su takođe češće odgovarale da su iskusile, tj. svedočile stereotipnim komentarima o ženama poput *ženska glavo*, *babuskara*, *jezikara*, *klimakterična baba*, *histerična*, *sterilna*, *frigidna*, a ovakvim komentarima su češće svedočili i ispitanici i ispitanice iz BiH i Srbije, što je takođe slučaj sa stereotipnim komentarima o muškarcima poput *proračunati*, *karijeristi*, *ženskaroši*, *papučari*. Ovi nalazi svakako mogu ukazivati na činjenicu da društva na zapadnom Balkanu nisu homogena u kontekstu rodni stereotipa, te da su ona pod uticajem kulturoloških finesa, različitosti, konzervativnosti ili pak otvorenosti.

Stavovi ispitanika_ca o iskustvima rodno zasnovanog nasilja ukazuju na to da su žene češće osobe od poverenja svojim kolegicama i kolegama koje su bile žrtve nekog oblika rodno zasnovanog nasilja i diskriminacije na univerzitetu, ali su ujedno žene skeptičnije od muškaraca da su studentkinje i studenti ohrabreni i osnaženi da prepoznaju različite vrste rodno zasnovanog nasilja. I one same se u manjoj meri osećaju bezbedno i ohrabreno da otvoreno i javno govore o rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji na univerzitetu. **Najmanje ohrabrena populacija za javni govor o rodno zasnovanom nasilju su studenti i studentkinje**, koji nisu sigurni da mogu otvoreno da govore o ovim temama, što svakako ukazuje na potrebu da se institucionalno radi na razbijanju zida ćutanja, straha, srama i stida, što su vrlo često razlozi zbog kojih izostaje javni narativ o rodno zasnovanom nasilju na univerzitetima. **Iskustva sa rodno zasnovanim nasiljem nisu izolovani slučajevi na univerzitetima obuhvaćenim UNIGEM istraživanjem**. Kroz dubinske intervjuve smo saznali da većina ispitanika_ca ili ima direktna saznanja o iskustvu drugih o seksualnom uznemiravanju, rodno zasnovanom nasilju i diskriminaciji, ili ima lična iskustva sa nekim vidom rodno zasnovanog nasilja ili uznemiravanja. Posebno zabrinjava činjenica da je značajan broj onih koji su otvoreno iskazali strah ili su oklevali da javno progovore o ovom problemu u akademskoj sredini.

Jezik kao semantički simbol organizacione kulture univerziteta ima veoma važnu ulogu u kreiranju okruženja nulte tolerancije na sve vidove diskriminacije. Stoga smo u ovom istraživanju obratili posebnu pažnju na upotrebu rodno osetljivog jezika kao simbola ili mehanizma koji može da se koristi za promovisanje inkluzivne univerzitetske kulture. Sa tim u vezi, nalazi istraživanja su pokazali da najveći broj ispitanika_ca prepoznaje rodno osetljiv jezik kao *način izražavanja koji uvažava rodnu ravnopravnost* i *način za povećanje vidljivosti žena i naglašavanje jednakosti svih osoba*. Ipak, značajno je veći broj žena u odnosu na muškarce koje percipiraju rodno osetljiv jezik kao mehanizam za *povećavanje vidljivosti žena* i *poštovanje rodne ravnopravnosti*. Umesto toga, muškarci češće doživljavaju rodno osetljiv jezik kao *kvarenje jezika*, kao *umetnu tvorevinu* i *nasilje nad zakonima jezika*. Iako većina ispitanika_ca prepoznaje značaj rodno osetljivog jezika kao kulturološkog mehanizma za promovisanje i postizanje rodne ravnopravnosti, najveći broj njih nije upoznat sa tim da li se na njihovim univerzitetima koristi rodno osetljiv jezik u nastavi i organizaciji rada. Tu ponovno prednjače BiH i Srbija, dok je značajno bolja informisanost o korišćenju rodno osetljivog jezika na univerzitetima u Crnoj Gori i u Hrvatskoj. O korišćenju rodno osetljivog

jezika na univerzitetu najbolje su informisani nastavnici i nastavnice, a nešto slabije administrativno osoblje i studenti i studentkinje. Rezultati UNIGEM istraživanja pokazuju da se **jezik kao semantički simbol organizacione kulture ne koristi u dovoljnoj meri kako bi se jasno i transparentno komuniciralo o gorućem problemu rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja u akademskoj sredini**. Posebno treba da se ima u vidu činjenica da su tokom intervju sagovornici i sagovornice istaknuli da je nepotrebno uvoditi i aktivno koristiti rodno osetljiv jezik u službenoj komunikaciji i dokumentima, kako bi se borba za rodnu ravnopravnost i uspostavljanje nulte tolerancije na diskriminaciju i na taj način učinili jasnima.

Vođeni činjenicom da univerziteti ne egzistiraju u vakuumu, istražili smo uticaj kulture, religije i tradicije na shvatanje i prihvatanje rodno zasnovanog nasilja i ustanovili da postoje značajne razlike u stavovima muškaraca i žena. Naime, muškarci su češće skloni da veruju da se iza rodne ravnopravnosti *krije ideologija koja nastoji promeniti rodne i polne uloge kako bi uništila porodicu i osnovne društvene vrednosti*. Pono-vo, ovakvi stavovi su češći u BiH i Srbiji, što svakako može da ukazuje na tradicionalnije shvatanje rodnih uloga u ovim društvima, u odnosu na Crnu Goru i Hrvatsku. **Preovladava percepcija da religijske tradicije promovišu tradicionalne uloge žena i muškaraca**, a ovakav stav je najdominantniji među ispitanicima_ama u Hrvatskoj. U skladu sa prethodno izrečenim, većina veruje da religijska učenja judaizma, hrišćanstva i islama zagovaraju rodnu podelu poslova i odgovornosti na način da žene treba da vaspitavaju decu i brinu se o porodici, dok muškarci imaju obavezu da finansijski obezbede porodicu.

Žene su češće demonstrirale osetljivost na nasilje i diskriminaciju koju trpe osobe iz ranjivih grupa, uključujući Rom(kinj)e, osobe sa invaliditetom i teškoćama u razvoju i učenju, kao i religijske i etničke manjine te LGBTIQIA+ osobe, posebno ispitanice iz BiH i Hrvatske. Izraženu senzibilnost su pokazali studenti i studentkinje u odnosu na nastavno i administrativno osoblje, što može da ukazuje na činjenicu da su češće u prilici da primećuju neravnotežan odnos naspram pripadnika_ca ranjivih grupa u studentskoj svakodnevici. Zabeležena su i iskustva da su profesori i profesorke tokom svojih predavanja izražavali predrasude i stereotipe prema LGBTIAQ+ zajednici, posebno u BiH i Hrvatskoj, dok su takva iskustva nešto ređa u Crnoj Gori i Srbiji. Rezultati su takođe pokazali da LGBTIAQ+ osobe u nastavnom osoblju češće nailaze na poteškoće da ispune uslove za napredovanje, tj. nemaju iste mogućnosti za učestvovanje u projektima, visokorangiranim istraživanjima i imenovanjima na rukovodeće pozicije. Pored navedenih rezultata na bazi anketnog upitnika, tokom intervju frekventno je ističana potreba za prilagođavanjem nastavnih i naučnih sadržaja i univerzitetskih infrastruktura osobama sa invaliditetom i poteškoćama. Kada su upitani da komentarišu važnost solidarnosti svih aktera i zajedničkog delovanja na pitanjima rodne ravnopravnosti, bez obzira na pol i druge vidove identiteta, intervjuisane osobe su najčešće isticale važnost podrške muškaraca rodnoj ravnopravnosti i zajedničkog delovanja muškaraca i žena, dok se u značajno manjoj meri diskutovalo o institucionalnim saveznicima u borbi za rodnu ravnopravnost i protiv rodno zasnovanog nasilja.

Najređe je tematizovana važnost zajedničkog delovanja studentske populacije i nastavnog osoblja i delovanja sa LGBTIQ+ zajednicom, što može ukazivati na činjenicu da se pitanje rodni identiteta u akademskoj sredini pre svega shvata kao binarno, a ne kao pitanje pluralnih identiteta.

Zabrinjavajuća je činjenica da gotovo polovina anketiranih studenata_kinja i nastavnog osoblja tvrdi da nije upoznata sa tim da na njihovim univerzitetima postoje pravila i procedure prevencije i zaštite od rodno zasnovanog nasilja, što uključuje i seksualno uznemiravanje, kao i to da im nije poznato da li je bio pokrenut disciplinski postupak protiv počinioca ili počiniteljke nasilja. **Netransparentnost pravila i procedura protiv počinitelja rodno zasnovanog nasilja utiče na obeshrabrivanje žrtava rodno zasnovanog nasilja**, što ih u konačnici sprečava da istupe i prijave rodno zasnovano nasilje, čime se produbljuje problem perpetuiranja kulture straha, tišine, stigme i srama.

Pored netransparentnosti u pravilima i procedurama za sprečavanje i sankcionisanje rodno zasnovanog nasilja i počinitelja, **na analiziranim univerzitetima je zastupljena kultura koja je opterećena rodnim stereotipima koji često dovode do favorizovanja osoba određenog roda/pola prilikom napredovanja na radnom mestu, tj. do diskriminacije na radnom mestu**. Tu se posebno ističu odgovori nastavnica, koje su češće navodile da je neko bio unapređen zbog svog pola, izabran u akademsko zvanje, dobio priliku za učešće u projektu, odobreno je finansiranje njegovog projekta ili je dobio priliku za stručno usavršavanje. Izvesno je da akademske sredine na posmatranim univerzitetima nisu izgradile kulturu otvorene i transparentne komunikacije i dijaloga o ovoj problematici, što svakako može da deluje destimulišuće na sve osobe koje su trpele neku vrstu diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja ili su o tome želele javno da progovore.

Spoznaje do kojih smo došli u okviru UNIGEM istraživanja su produbile razumevanje problematike rodne diskriminacije i rodno zasnovanog nasilja na univerzitetima u zemljama zapadnog Balkana, ali su ujedno nametnule imperativ istraživačima i istraživačicama da ove teme istrajno, pomnije i detaljnije istraže, u cilju davanja konkretnih preporuka za promene organizacionih kultura na univerzitetima. Akademske sredine koje neguju kulturu nulte tolerancije na diskriminaciju i nasilje, koje promovišu inkluzivne i humanističke vrednosti i koje grade institucionalne mehanizme za sankcionisanje diskriminacije i nasilja imaju potencijal da postanu bastioni socijalne pravde i tako doprinesu izgradnji pravednog društva.

Iz recenzija

“Izuzetan kvalitet knjige upravo je njena metodološka otvorenost koja je omogućila da se kroz regulirane diskurse znanstvenih disciplina istraživački problem sagleda iz više perspektiva: metodološke, sociološke, psihološke, kulturološke, teološke, socijalne, semiotičke, filozofske... što je u konačnici vodilo ka proizvodnji visoko kvalitetne knjige koja je prijeko potrebna ne samo kao relevantan teorijski doprinos razumijevanju složene i teške teme već i kao plodonosna analitička i praktična platforma za institucionalnu i normativnu regulaciju rodne ravnopravnosti i rodno zasnovanog nasilja.”

(prof. dr. Nerzuk Ćurak, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu)

“Važni zaključci istraživanja su (...) da se rodno zasnovano nasilje često događa u kombinaciji s drugim vrstama nasilja, uključujući i mobing, da se ono negativno odražava na zdravlje, blagostanje i karijere i žena i muškaraca te da je riječ o društvenom fenomenu čiji se zdravstveni i ekonomski troškovi mogu značajno umanjiti ukoliko se prevenira. Ukratko, riječ je o zaključcima koji otvaraju raspravu i o nužnosti zakonskih promjena u području roda i rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji u procesu njihovog približavanja Europskoj uniji.”

(prof. dr. Inga Tomić-Koludrović, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru)

“Knjiga (...) je studiozna, sveobuhvatna i analitička publikacija koja zadovoljava sve kriterijume izvornog istraživačkog i naučnog rada. (...) Ova studija će biti ne samo nezaobilazna literatura studentima/kinjama na rodnim/ženskim studijama i onima koji se bave proučavanjem rodno zasnovanog nasilja već i putokaz kreatorima zakonskih normi i javnih politika. Nalazi istraživanja će pomoći visokoškolskim ustanovama da formulišu odgovarajuće politike delovanja i prevencije rodno zasnovanog nasilja i rodno zasnovane diskriminacije.”

(dr. sc. Mirjana Dokmanović, naučna saradnica, Institut za društvene nauke, Beograd)

“Svakodnevne manifestacije seksističkih odnosa između muškaraca i žena u najrazličitijim oblicima – od naizgled bezazlenih šala do otvorene diskriminacije, fizičkih i seksualnih napada – prisutne su i na mjestima na kojima ih možda i ne bismo očekivali i koja bi trebalo da budu nosioci progresivne misli – ustanovama visokog obrazovanja. Taj prostor je do sada u zemljama Zapadnog Balkana bio u mraku između ostalog i zbog toga što su se ‘dokazi’ svodili na anegdotalna svjedočenja i nije postojalo relevantno regionalno istraživanje koje bi na svjetlost dana iznijelo prevalencu i različite oblike rodne diskriminacije i nasilja na univerzitetima. Ova publikacija i istraživanje koje joj je prethodilo predstavlja jednu od prvih inicijativa na Balkanu.”

(v. prof. dr. Olivera Komar, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore)

